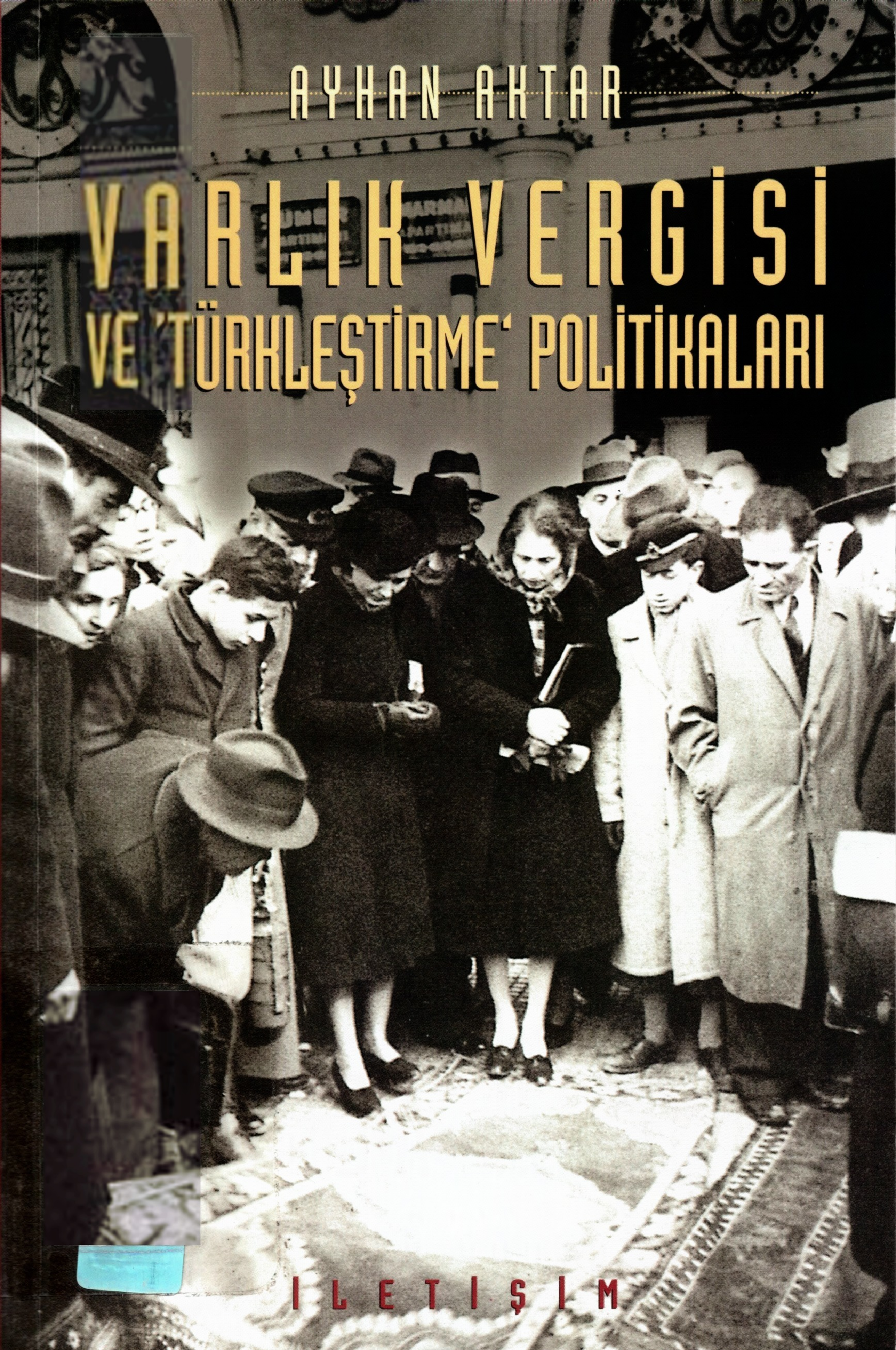
AYHAN AKTAR

VARLIK VERGİSİ VE 'TÜRKLEŞTİRME' POLİTİKALARI

İLETİŞİM

AYHAN AKTAR

Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları

AYHAN AKTAR 1953 yılında İstanbul'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nden 1977 yılında mezun oldu. Daha sonra, İngiltere'de Canterbury şehrindeki Kent Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine devam etti. İstanbul Üniversitesi'nde doktora çalışmalarına başlayan Ayhan Aktar, "Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri" başlıklı tezini 1989 yılında tamamladı. Bu çalışmasıyla, "Yayımlanmamış Sosyal Bilimler Araştırması" dalında birinci olarak 1990 Yunus Nadi Ödülü'nü kazandı. "Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi" başlıklı kitabı 1990 yılında yayımlandı. 1997 yılında doçent olan Ayhan Aktar, Marmara Üniversitesi, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir.

İletişim Yayınları 599 • Tarih Dizisi 4
ISBN 975-470-779-0
© 2000 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2000, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 2000, İstanbul (500 adet)
3. BASKI 2000, İstanbul (500 adet)
4. BASKI 2000, İstanbul (500 adet)
5. BASKI 2001, İstanbul (500 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Fatoş Gencosman
KAPAK FOTOĞRAFI 21 Ocak 1943 tarihinden itibaren, Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen mükelleflerin evlerine haciz memurları yollanır ve ev eşyaları açık arttırma ile satılır. Fotoğrafta, Vali Konağı Caddesi üzerindeki Marmara Apartmanı'nda yapılan açık arttırma sırasında satışa sunulan halıları inceleyen alıcılar görülüyor (Milliyet Arşivi).
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
UYGULAMA Suat Aysu
DÜZELTİ Hande Öğüt
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYHAN AKTAR

Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları

iletişim

Annem,
Zerafet Aktar'ın
anısına

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

BİRİNCİ BÖLÜM
Nüfusun Homojenleştirilmesi ve
Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama:
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924 17

İKİNCİ BÖLÜM
1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği 71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan
'Türkleştirme' Politikaları 101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı? 135

BEŞİNCİ BÖLÜM
Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları ile Servet Transferi:
İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi 215

ÖNSÖZ

Bundan yaklaşık dokuz yıl önce, eski İstanbul defterdarı Faik Ökte merhumun "Varlık Vergisi Faciası" başlıklı anılarını okuduğum zaman hayli etkilenmiştim. Cumhuriyet dönemi devlet memurları arasında az rastlanan açık sözlülükle ve eleştirel üslupla yazılmış bu kitapta, 1942-1943 yıllarında uygulanmış olan Varlık Vergisi anlatılıyordu. İstanbul'daki en haşin Varlık Vergisi uygulamalarını gerçekleştiren Maliye teşkilatının başında bulunan Defterdar Faik Bey, kendisini "kol kırılır, ama yen içinde kalır" havasına kaptırmadan, vicdan sahibi bir birey olarak konuyu en ince ayrıntılarına inerek anlatıyordu. Faik Ökte'nin kitabı, Türkiye'de örneklerine pek rastlanmayan ve bir tür 'günah çıkarma' edası içinde kaleme alınmıştı.

1951 yılında, yani DP'nin iktidara gelmesinden bir yıl sonra, kitap yayımlandığında basında kıyamet kopmuştur. Dönemin İstanbul basınında bazı yazarlar, Faik Ökte'ye karşı bir saldırı kampanyası başlatmışlar, kendisini "devlet sırlarını ifşâ etmiş olmakla" ve "Türklüğe ihanet etmekle" suçlamışlardır. Gazetelere yazdığı açık mektuplarla eleştirilere cevap veren Faik Ökte, üzerinden dokuz sene geçmesine rağmen Varlık Vergisi'nin acılarının unutulmadığını ve olayın sadece zamanla kabuk bağladığını belirtmiştir. Ökte bu tür yaraların ancak 'üstlerinin açılarak ve deşilerek tedavi edileceğine inandığını ve geçmişte-

ki hataların tekrarlanmaması için bu tür olayların üstlerini örtmeye kimsenin hakkı olmadığını' vurgulamıştır."[1] Aslında Faik Ökte'nin başına gelenler, ülkemizde birçok namuslu aydının başına gelenlerden pek farklı değildir. Memleketimizde ortalık yerde konuşulmayan 'hassas ve netameli' konuları tartışmaya açmak, genellikle 'hıyanet-i vataniyye' suçlamalarına hedef olmakla sonuçlanmıştır.

Yayımlandıktan yaklaşık kırk yıl sonra Faik Ökte'nin anılarını okuduğum zaman, ilk tepkim Varlık Vergisi hakkında daha fazla bir şeyler öğrenmeye çalışmak oldu. Ama etrafta dişe dokunur pek bir şey bulamadım. Konuyu kısa zamanda kendim için bir araştırma projesi haline getirdim ve Varlık Vergisi hakkında bir monografi hazırlamak üzere kolları sıvadım.

Önce dönemin gazetelerini okumaya karar verdim. Aynı zamanda, Varlık Vergisi'ni ödemiş kişilere ve onların birinci derece yakınlarına ulaşmaya çalıştım. Onlarla mülakatlar yaparak Varlık Vergisi'nin nasıl uygulandığını ve dönemin havasını anlamaya çalışıyordum. Dönemin gazetelerini okurken, o dönemde gayrimüslimlerin Varlık Vergisi'ni ödeyebilmek amacıyla, esas olarak evlerini ve işyerlerini sattıklarını gözlemledim. Varlık Vergisi sayesinde, gayrimüslim azınlıklardan nüfusun diğer kesimine doğru bir servet transferinin yapıldığını görmemek mümkün değildi. Bu servet transferinin tek izlenebileceği alan da İstanbul Tapu Sicilleri olmalıydı. Tapu kayıtları üzerinde çalışarak, Aralık 1942 ile Haziran 1943 arasında Beyoğlu, Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu dairelerinde yapılmış olan tüm gayrimenkul satışlarını bilgisayara girdim. Böylece satış yapanların isimlerinden yola çıkarak, hangi dine ve etnik gruba mensup kişilerin kime, hangi tip gayrimenkulü, kaça sattıklarını öğrenmek ve bu sonuçları tablolar halinde düzenlemek mümkün oldu.

1991-1992 yıllarında bir yandan kütüphanede dönemin gazetelerini okurken, diğer yandan da Varlık Vergisi'ni ödemiş

---

1 Ökte'nin kitabı ile ilgili tartışmalar için bkz. Rıfat Bali, "Çok Partili Demokrasi döneminde Varlık Vergisi üzerine tartışmalar," *Tarih ve Toplum*. Eylül 1997, sayı 165.

insanlarla derinlemesine mülakatlar yaptım. Varlık Vergisi gibi bir konuda mülakatlar yapmak zordu, çünkü insanlar o dönemi hatırlamak istemiyorlardı. Her mülakat, o dönemin acılarının tekrar yaşandığı bir deneyime dönüşüyordu. Kısacası, ağızda pas tadı bırakan bir araştırmaydı. Yine aynı günlerde, Varlık Vergisi uygulamasında Faik Ökte ile birlikte çalışmış bazı emekli maliyecilerle tanıştım. Emekli bürokratlarla yaptığım mülakatlar, konunun önceden hiç düşünmediğim başka boyutlarının farkına varmamı sağladı. Konu birden, "azınlık karşıtı özellikleri ağır basan bir iktisat politikasının ayrıntılı analizi" olmaktan çıktı ve daha genel planda Cumhuriyet döneminde "devlet-gayrimüslim azınlık" ilişkilerinin kavramsallaştırılmasına doğru yöneldi. Bu yöneliş, aslında önüme yepyeni bir araştırma alanı açmıştı.

Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde çalışırken akademik çalışmalarımı yurtdışında sürdürmek istedim ve dostum Prof. Cemal Kafadar'ın önayak olmasıyla 1992-1993 ders yılını ABD'de Harvard Üniversitesi'nde geçirdim. Widener kütüphanesinin zengin çalışma olanakları, bana Türkiye benzeri ülkelerde iki savaş arasında gerçekleşen azınlık karşıtı uygulamaları derinliğine inceleme olanakları vermişti. Böylece, Varlık Vergisi'ni başka ülkelerde uygulanan benzer politikalarla karşılaştırma imkânım oldu.

1992 yılı yaz aylarında 500. Yıl Vakfı'nın İstanbul'da düzenlemiş olduğu bir uluslararası toplantıya Prof. Bernard Lewis de davet edilmişti. Toplantıyı ben de izlemiştim. Prof. Lewis ile tanıştım ve çalışmalarımı kendisine anlattım. Bu arada, Varlık Vergisi konusunda Türkiye'deki devlet arşivlerinin araştırmacılara kapalı olduğunu söyledim. Cevabı çok hoştu: "Üzülmeyin Dr. Aktar, belki bir gün açarlar. Ama siz de oturup açılmasını bekleyecek değilsiniz. Başka devletlerin arşivleri dünyanın her tarafından gelen araştırmacılara açık. Ben sizin yerinizde olsam, önce Amerikan ve İngiliz arşivlerine bakardım! Eminim, Varlık Vergisi konusunda çok malzeme bulacaksınız."

Bernard Lewis çok haklıydı. Amerikan Milli Arşivlerindeki Türkiye ile ilgili belgelerin mikrofilmlerini okumaya başladı-

ğımda Prof. Lewis'in tavsiyelerinin değerini anladım. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de bulunan Amerikalı diplomatlar hem gündelik olayları takip etmişler, hem de her önemli konuda merkeze ayrıntılı raporlar yollamışlardı. Varlık Vergisi uygulamasını ise günü gününe izlemişlerdi.

Belgeleri okudukça, Amerikalı diplomatların elde ettikleri bilgileri sınıflandırma mantığını da çözmüştüm. Azınlıklar ile ilgili dosyaları okurken, örneğin 1934 yılında Trakya'dan Yahudilerin sürülmesi ile ilgili yazışmalara rastladım. Çok şaşırmıştım, o güne kadar mülakat yaptığım hiç kimse bundan bahsetmemişti. Aynı günlerdeki Türk gazetelerini okumaya başladığımda, bu konu ile ilgili hükümet bildirileri karşıma çıktı. Artık araştırmanın yönü de değişmişti. Önce Amerikan arşivlerindeki belgelere bakıp, örneğin 1934'de çıkan İskân Kanunu ile ilgili yazışmaları okuyup, daha sonra TBMM Zabıtlarında bu kanun ile ilgili tartışmaları takip ediyordum.

1996 yılında İngiliz Kültür Heyeti'nin sağladığı bir burs ile bu kez Londra'da 'Public Record Office'de çalışmaya başladığımda, diplomatik yazışmaları okumaya alışık olduğum için artık işim daha kolaydı. Varlık Vergisi ile ilgili malzeme ise tek kelime ile "birinci sınıf" olarak nitelendirilebilirdi. Özellikle, Varlık Vergisi uygulamaları ile ilgili olarak yapılan diplomatik baskı ve pazarlıklar bütün ayrıntıları ile karşıma serilmişti. Ankara'ya verilen diplomatik notalar ve Türk Dışişleri'nin cevabi notaları, aynı dosya içinde birbiri ardından önüme dökülüyordu. Türkçe kaynaklardan Aşkale'deki çalışma kampının nasıl bir yer olduğu hakkında hiç bilgi edinememiştim. Ancak yaptığım mülakatlardan edindiğim bazı silik bilgiler vardı. Sirkeci-Demirkapı'daki toplanma yeri ve Aşkale'deki çalışma kampı hakkında birinci elden raporları yine 'Public Record Office'de buldum. İngiliz arşivlerinin Türkiye'nin siyasi ve sosyal tarihi ile ilgili paha biçilmez malzeme ile dolu olduğunu kısa zamanda anlamıştım.

Amerikan ve İngiliz Arşivlerinde geçen bu araştırma ve bilgi toplama sürecinde çok sık olarak hissettiğim bir duyguyu burada dile getirmek istiyorum. Arşivde çalışanlar bilirler, belge

okumak için harcanan zamanın en az dörtte biri kadar süreyi fotokopi kuyruğunda kaybetmek araştırmacıların değişmez kaderidir. Bekleme sırasında dünyanın dört bir tarafından gelmiş olan araştırmacılar birbiri ile sohbet ederler. Herkes yanındakinin hangi konuyu çalıştığını merak eder. Bana bu soru sorulduğunda, "Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmış olan azınlık karşıtı bir vergi politikası" üzerinde çalıştığımı söylüyordum. Bu cevabı duyanlar, "Herhalde Türkiye'deki Dışişleri veya Maliye Bakanlığı arşivlerinde çalıştınız, şimdi burada bu işin uluslararası yönünü inceliyorsunuz, değil mi?" türünden bir soru daha sorarlardı. Bu soru ile muhatap olduğumda, utanıp sıkılarak Türkiye'de Cumhuriyet dönemi ile ilgili olarak Dışişleri veya Maliye Bakanlığı arşivlerinin maalesef araştırmacılara kapalı olduğunu söylerdim. Ben cevap verirken biraz sıkılırdım, onlar da hayretler içinde kalırlardı.

Ulusal bağımsızlığını yakın zamanda kazanmış bir Afrika ülkesinden genç bir doktora öğrencisi benzer soruları sorduğunda ona da aynı cevapları vermiştim. Genç Afrikalı gülerek şunları söyledi :

> "Dr. Aktar, benim ülkem yakın zamana kadar İngiliz sömürgesiydi. Dolayısıyla bizimle ilgili son ikiyüz yıllık tüm kayıtlar İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından tutulmuştu. Biz bağımsızlığımızı kazanınca, onlar da arşivlerini yükleyip Londra'ya götürdüler. Dolayısıyla ben kendi ülkemin tarihini yazabilmek için Londra'ya gelmek zorundayım, çünkü benim ülkemin hiç arşivi olmadı! Ama benim bildiğim kadarıyla, Türkiye hiçbir zaman sömürge olmadı ve siz hep kendi kayıtlarınızı kendiniz tuttunuz. Yani arşiviniz var, galiba sizin ülkenizde başka bir şeyler eksik!"

Yakın dönemin değerlendirilmesi ve tarih yazımı ile ilgili olarak, ülkemizde "nelerin eksik veya fazla olduğu" başka bir yazının konusu olabilir. En azından Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri ve Maliye Bakanlığı gibi kurumların arşivlerinde bulunan belgelerin ve Tek Parti Dönemi'nde ülke meselelerinin gerçekten tartı-

şıldığı CHP grubu toplantı zabıtlarının bir gün araştırmacıların kullanımına açılacağını ummak istiyorum. Ama o güne kadar, yakın dönemle ilgili çalışma yapan sosyal bilimcilerin yolu mecburen yabancı arşivlerden geçecek gibi görünüyor.

Yabancı arşivlerdeki belgelerin eksik ve yanlı olarak hazırlanmış olduğu veya büyük devletlerin Türkiye üzerindeki hesaplarının izlerini taşıdığı söylenebilir. Aslında bu tür eleştiriler her belge için geçerlidir. Hangi ülkede olursa olsun, milli arşivlerde karşımıza çıkan her belge o ülkedeki egemen zihniyet kalıplarını benimsemiş olan bir devlet adamının veya bürokratın elinden çıkmıştır. Sağduyu sahibi, ne yaptığını bilen ve konusuna hâkim bir sosyal bilimcinin bu gibi sınırlamaları kolaylıkla aşacağına inanıyorum. Ne de olsa, yabancı arşivlerdeki belgelerin özelliklerinin bilincinde olarak ve onları yerinde kullanarak bir dönemi anlamaya çalışmanın; hiç belge kullanmaya lüzum görmeden aynı dönemi 'destan ve kahramanlık edebiyatı' düzeyinde anlatmaktan daha yararlı bir iş olduğunu düşünüyorum.

* * *

Bu kitapta yan yana getirilen yazılar, 1996 ile 1998 yılları arasında kaleme alındı ve *Tarih ve Toplum*, *Toplum ve Bilim*, *Toplumsal Tarih* gibi dergilerde yayımlandı. Mübadele ile ilgili ilk yazı ise, önce Oxford Üniversitesi, Wadham College'de 17 ile 20 Eylül 1998 tarihinde yapılan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin 75. Yılı" konferansı için İngilizce tebliğ olarak hazırlandı. Daha sonra, Türkçe olarak yeniden yazıldı ve *Mübeccel B. Kıray'a Armağan* içinde yer aldı. Önceden yayınlanmış olan yazılara, bazı dizgi hatalarını düzeltmek ve birkaçının başlıklarını değiştirmek dışında pek müdahale edilmedi.

Yazıların bir ortak tema etrafında biçimlendiğini ilk bakışta görmek mümkündür. Bu tema, Cumhuriyet döneminde devlet - gayrimüslim azınlık arasındaki ilişkilerin nasıl biçimlendiğinin anlaşılması ve bu çerçevede ortaya çıkan 'Türkleştirme' politikalarının tartışılmasıdır. Yukarıda özetlemeye çalıştığım gibi, bu çalışmaya her ne kadar 1942-1943 yıllarında uygulan-

mış olan Varlık Vergisi'nin hikâyesini yazmak amacıyla başlanmış olsa da; kullanılan malzemenin niteliği ve Türkleştirme politikalarında gözlemlenen bütünsellik ve devamlılık nedeniyle Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmak gerekmiştir.

Bu kitaptaki yazılar, birer bağımsız makale olarak kaleme alınmıştır. Dolayısıyla kendi içlerinde bir bütünlükleri vardır. Kaçınılmaz olarak bazı temalar her yazının içinde benzer bir biçimde tekrarlanmakta ve yazılar arasında birbirine göndermeler yapılmaktadır. Yazıların sıralanmasında ise, genel olarak kronolojik esaslara uyulmuştur. Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde (1923-1946) devlet ile gayrimüslim azınlıklar arasında oluşan gerilim hattının incelendiği bu yazılar, kapsadıkları dönemlere göre kronolojik olarak sıralanmıştır.

Bu çerçevede, sadece Varlık Vergisi ile ilgilenen bir okuyucu önce "Varlık Vergisi nasıl uygulandı?" başlıklı yazıyı ve onun ardından "Varlık Vergisi sırasında Gayrimenkul Satışları ile Servet Transferi: İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi" başlıklı yazıyı okuyabilir. Eğer bu iki yazıyı bitirdikten sonra, 'Türkleştirme' politikalarının evveliyâtını veya Türk milliyetçiliğinin Cumhuriyet ile birlikte nasıl yapısal değişime uğradığını merak ederse, kitabın başındaki yazılara dönebilir.

* * *

Bilimsel araştırmanın gereği olarak kütüphanede veya arşivde çalışmak, araştırma için yurtdışına gitmek veya makale yazmak amacıyla kendimi eve kapattığım dönemlerde yakınlarımı ihmal ettiğimin farkındayım. Maalesef bu meslekte üretken olmaya çalışmanın bir duygusal maliyeti var, bunu da genellikle insanın en yakınında olanlar ödüyor. Bu kitabı, eğitimim için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan ve geçtiğimiz yıl kaybettiğim annem Zerafet AKTAR'ın anısına armağan ediyorum. Yazıların kitap haline geldiğini görseydi, eminim en çok o sevinirdi.

Ayhan AKTAR
Ayaspaşa, Ocak 2000

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUSUN HOMOJENLEŞTİRİLMESİ VE EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE BİR AŞAMA: TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ 1923-1924

"Dünyada kişi için doğup büyüdüğü yeri kaybetmekten daha büyük bir acı olamaz."

Euripides, MÖ. 431

Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, 1922 yılında kaleme aldığı *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* başlıklı kitabında, Türk ve Yunan toplumlarında milliyetçi akımların gelişimi konusunda ilginç bir tespit yapar. Toynbee'ye göre, "Doğu'ya milliyetçilik [fikrinin] aşılanmış olması, [Doğu toplumlarına] başından beri gittikçe azalan oranlarda mutluluk ve refah getirmiştir" (Toynbee, 1922: 18). Bu tespit, özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında Milli Mücadele'den sonra yapılmış olan nüfus mübadelesi düşünüldüğünde çok yerindedir. 1922-1924 yılları arasında Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1.200.000 Anadolu Rumunun ve Yunanistan'da yaşayan 400.000 civarındaki Rumeli Müslümanının yerinden yurdundan edilmesi, göç edenler açısından kargaşa ve umutsuzluk kaynağı olmasının yanı sıra, iki ülkenin toplumsal ve siyasal dokusunda temelli dönüşümler meydana getirmiştir.

Mübadelenin Türk ve Yunan toplumlarında yarattığı dönüşümlerin dışında, devletler hukukuna getirmiş olduğu bir yenilikten de bahsedebiliriz. Türk ve Yunan heyetleri arasında Lozan'da 30 Ocak 1923 günü imzalanan ve resmi adı "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Proto-

kol" olan bu belge ile ulus-devletlerin kendi aralarında anlaşarak azınlıklarından "değiş tokuş yöntemi" ile kurtulmaları olgusu devletler hukukuna "emsal" olarak yerleşmiştir.[1]

Konuya ulus-devletler ve bu ülkelerde yönetimde olan milliyetçi seçkinler açısından yaklaştığımız zaman bazı ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Azınlıkların mübadelesinin hukuki ve kabul edilebilir bir alternatif olarak ortaya çıkmış olması, dinî veya etnik azınlıkların bulunduğu ülkelerdeki milliyetçi seçkinleri birçok bakımdan rahatlık ve atalete sevk etmiştir. Kendi azınlıklarından nüfus mübadelesi yolu ile kurtulabileceklerini düşünen milliyetçi seçkinler, ülkelerinde farklı grupların barış içinde birarada yaşamasını sağlayacak siyasal ve yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini hep savsaklamışlardır. Türk - Yunan nüfus mübadelesi ile azınlıkların değiş tokuş edilmesi hukuki ve makul bir çözüm olarak ortaya çıktığı için, milliyetçi seçkinler kendi etnik ve dinî azınlıklarını bir 'kriz döneminde takas edilecek insan malzemesi' olarak görmeye başlamışlardır.[2] Ayrıca, etnik milliyetçiliğin egemen olduğu ülkelerde dinî ve etnik azınlıkların konumunu anlamak açısından mübadele sürecinde ve sonrasında yaşananlar çok öğreticidir. Bu bağlamda, Anthony D. Smith'in etnik milliyetçilik hakkında yapmış olduğu tespitler son derece anlamlıdır. Smith'e göre etnik milliyetçilik anlayışının geçerli olduğu ülkelerde azınlıklar, ya baskılar karşısında yurtdışına sürülmüşler, ya da kendi memleketlerinde 'yabancı' veya 'ikinci sınıf vatandaş' muamelesi görmüşlerdir (Smith, 1994: 196). Milliyetçi yönetimler açısından, azınlıklara karşı ayrımcı politikalar uy-

---

1 Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'un tam metni için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler.* Takım II, Cilt 2. Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF Yayını, 1973. s. 89 - 95

2 1964 yılında Kıbrıs'ta çatışmaların yoğunlaşması ile birlikte "établis" statüsündeki İstanbul Rumları ve onlarla evli olan Türk vatandaşı Rumlar uluslararası pazarlıklarda koz/rehine olarak kullanılmışlardır. Hülya Demir ile Rıdvan Akar'ın verilerine göre, yaklaşık 30-40 bin Rum, bu dönemde sınır dışı edilmiş ve İstanbul'daki mallarına el konulmuştur (Demir ve Akar, 1994). Yunanistan'da Batı Trakya'daki Türk azınlık da benzer baskılarla karşılaşmışlardır. Bu konuda bkz. (Oran, 1991).

gulayarak insanların hayatını çekilmez hale getirmek ve onları yurtdışına göçe zorlamak genellikle daha tercih edilen bir uygulama olmuştur.[3]

Bu yazıda, 1923-1924 yıllarında uygulanan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin toplumsal ve ekonomik sonuçları esas olarak Türkiye açısından ele alınacaktır. İlk olarak, Amerikan Milli Arşivlerindeki diplomatik yazışmalarda, mübadele ile ilgili yorum ve değerlendirmelerle işe başlamak istiyorum. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, 1924 yılında muhalefet tarafından hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili olarak verilen meclis araştırması önergesinin TBMM'de yarattığı tartışmaları ele almak istiyorum. Bu tartışmaların ışığında, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin Türkiye üzerinde yarattığı temelli dönüşümlerin daha iyi tespit edilebileceğine inanıyorum.

Mübadelenin yaratmış olduğu "mukayeseli üstünlükler" meselesi

1922-1924 yılları arasında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile ilgili olarak ortaya çıkan tüm sorunlar, 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile mübadillerin Türkiye ve Yunanistan'daki mal varlıklarının tasfiyesi işi karşılıklı olarak halledilmiş, iki devlet arasında dostluk ve yakınlaşma rüzgârları esmeye başlamıştır. O dönemde Ankara ve Atina'da görev yapan Amerikalı diplomatlar, yaklaşık 1.600.000 kişinin yerlerinden zorla kopartıldığı nüfus mübadelesinin yarattığı sorunların diplomatik yollarla halledilmesi üzerine merkeze yolladıkları raporlarda konuyu ayrıntılı olarak incelemişlerdir.

---

3 Hindistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra Pakistan'ın kurulma aşamasında-bir uluslararası anlaşmaya dayalı olmadan! - belki de yüzyılın en büyük nüfus mübadelesi gerçekleşmiştir. Ağustos 1947 ile Mart 1948 arasında 4.500.000 Hindu ve Sikh, Batı Pakistan'dan Hindistan'a ve yaklaşık 6.000.000 Müslüman da aksi istikamete göç etmiştir. Bu karşılıklı göç sürecinde çıkan çatışmalarda iki taraftan toplam 200.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Moon, 1962: 268-269).

Dönemin diplomatik yazışmalarının analizinden ortaya çıkan ilginç bir sonuç da şudur: 1923-1930 yılları arasında Balkanlarda barış ve huzur ortamının oluşturulmasının önündeki en büyük engel mübadele sonrasında ortaya çıkan sorunlardır. 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile bu sorunlar ortadan kalkmıştır.

Ekim 1930'da Amerikalı diplomat Raymond Hare tarafından hazırlanan uzun raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar şöyle özetlenmektedir:

> "Genel bir durum muhasebesi yapmak gerekirse, [nüfus mübadelesinden] Yunanistan'ın ekonomik açıdan kârlı çıkarken, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği söylenebilir."[4]

Bu tespit bağlamında "ekonomik kayıp" kavramından ne anlaşılması gerektiği az çok belli iken, "siyasal kazanç" kavramı üzerinde bir parça durmak gerekmektedir. Raymond Hare'e göre, Türkiye'nin en büyük siyasal kazancı 1923-1930 yılları arasında dış güçlerin Türkiye'nin içişlerine pek karışmamış olmasıdır. Bilindiği gibi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca büyük devletler her vesile ile gayrimüslim azınlıklarla ilgili konularda Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etmişlerdir. Şüphesiz, nüfus mübadelesi sonucunda Anadolu'nun tamamen 'Türkleştirilmiş' olması, bu tip müdahalelerin toplumsal temelini ortadan kaldırmıştır.

Hare'in raporunda, Yunanistan açısından ortaya sürülen "siyasal kayıplar" da aynı şekilde dış müdahaleler ile ilgilidir.

---

4 Raymond Hare tarafından hazırlanmış olan ve "The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Question" başlıklı, 15 Ekim 1930 tarihli ve 767.68115/143 numaralı özel rapor. Raymond Hare 1961-1964 yılları arasında Ankara'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapmıştır.

Bu çalışmada kullanılan Amerikan diplomatik yazışmaları için bkz. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.

Anadolu'dan gelen muhacirlerin Yunanistan'da iskânını sağlamak amacıyla yoğun olarak dış kaynaklardan borç ve kredi alan dönemin Yunan hükümetleri, sonuç olarak ülkeyi dış müdahalelere açık bir konuma düşürmüştür. Maliyeti ne kadar ağır olursa olsun, Yunanlı devlet adamları bu bedeli ödemek konusunda pek tereddüt etmemişlerdir. Yunanistan, 1923 ile 1930 yılları arasında, Anadolu'dan gelen muhacirlerin iskânı konusunda toplam olarak 10.000.000 sterlin harcamıştır. Bu harcamalar, esas olarak yabancı kaynaklardan temin edilen kredilerle gerçekleştirilmiştir. Kredi borçlarının geri ödenmesi sürecinde, Yunan hazinesi yılda 2.888.000 sterlinlik bir borç - faiz yükünün ağırlığı altında ezilmiştir. Petropulos'un belirttiği gibi, benimsemiş oldukları gelişme modelini besleyen dış yardım musluklarının açık tutulması amacıyla Yunanlı politikacılar gereken her şeyi yapmışlardır. Bu yaklaşımın sonucu olarak, yabancıların Yunanistan'ın içişlerine karışması olarak özetlenebilecek bazı dış müdahaleler de sineye çekilmiştir (Petropulos, 1976: 160).

Mübadillerin iskânı için harcanan para bakımından Türkiye'nin durumu ise, Yunanistan'ın tam tersidir. Türkiye'de mübadillerin iskânı meselesi, öncelikle ucuz emek gücünün devreye girmesi sonucu ekonominin büyümesini sağlayacak bir mekanizma olarak kurgulanmamıştır. Konu, Türkiye'de sadece dar anlamıyla iskân meselesi olarak algılanmıştır. Aynı dönemde sınırlı mali kaynaklara sahip olan Türkiye, Yunan hükümetinin harcadığı toplam meblağın yaklaşık yirmide biri olan 1.000.000 sterlinlik bir harcama yaparak kendi göçmenlerini iskân etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Ankara yönetimi, mübadillerin milli ekonomi ile bütünleşmesini hızlandırmak amacıyla hiç dış yardım ve borç almamış ve böylece dış güçlerin olası müdahalelerinden de uzak kalmıştır.

Son dönem Osmanlı deneyimi göz önüne alındığında, bu sonuç Cumhuriyeti kuranlar açısından ciddi bir 'başarı' olarak kabul edilebilir. 1930'larda Ankara yönetimi tarafından benimsenmiş olan ekonomik içe kapanma, devletçi korumacılık ve dış ilişkilerde sterlinlik açıkça dile getirilmiş olan tarafsızlık

ve bağlantısızlık politikaları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı politikası ile karşılaştırıldığında, yaklaşım farkları daha net olarak ortaya çıkar. Cumhuriyeti kuran seçkinlerin ekonomik-sosyal hayata ve uluslararası ilişkilere yaklaşımı, son dönem Osmanlı deneyimi ile taban tabana zıt politikalar bütünü olarak görülmelidir.

Toplumsal dokunun dönüşümü: Türkiye ve Yunanistan'da etnik ve dinî homojenlik arayışları

Bu noktaya kadar mübadelenin sonuçları açısından Türkiye ve Yunanistan arasındaki farkları dile getirmeye çalıştık. Şimdi "benzerlikler" üzerinde durabiliriz: 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ve Yunanistan'ın ve Türkiye'nin azınlık nüfuslarından arındırılmasıyla iki ülke de demografik açıdan bir "saflaştırma ve homojenleşme" sürecine girmişlerdir. Mübadele sayesinde, Türkiye ve Yunanistan büyük ölçüde kendi azınlıklarından kurtulmuşlardır. Yunanistan'da Batı Trakya ve Türkiye'de ise, İstanbul dışında farklı dinlere mensup azınlıkların varlığından bahsetmek pek mümkün değildir.

Dönemin Yunan Başbakanı Venizelos bu benzerliklerin çok iyi farkındadır. Venizelos, 17 Haziran 1930 tarihinde-yani Ankara Sözleşmesi'nin imzalanmasından tam bir hafta sonra - Yunan parlamentosunda uzun bir konuşma yapar. Bu konuşmada Venizelos, esas olarak, parlamentodan Ankara Sözleşmesi'nin onaylanmasını istiyor ve iki ülkedeki siyasal eğilimleri son derece gerçekçi bir biçimde analiz ediyordu. Şöyle diyordu Venizelos:

> "Türkiye'nin bizzat kendisi-yani yeni Türkiye-Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu hakkında tek bir şey dahi duymak istememektedir. [Cumhuriyet Türkiyesi] homojen bir Türk milli devletini kurmaya çalışmaktadır. [1922'de yaşadığımız] Küçük Asya felaketinden sonra

ve neredeyse Türkiye'deki bütün milletdaşlarımızın Yunan topraklarına gelmesi [sonucunda], biz de zaten benzer bir işle uğraşıyoruz."[5]

Dolayısıyla 1930'larda Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma havasının, Venizelos'un ifadesiyle iki tarafın da "benzer işlerle" uğraşıyor olmasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

Ancak Venizelos'un konuşmasında bahsettiği, homojen bir nüfus üzerinde yükselen milli devletin kurulması işi de kendiliğinden bir gecede gerçekleşmedi. 1912-1922 yılları arasında yaşanan savaşların (Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele) Türkiye'de homojen bir nüfusun oluşmasına katkısı büyüktür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'nun her bölgesindeki Osmanlı Ermenileri'nin zorla tehcir ettirilmeleri ve bu insanların önce Suriye'ye daha sonra Ermenistan'a ve en sonunda da bir kısmının Yunanistan'a göç etmeleri Anadolu'nun gayrimüslim azınlıklardan arındırılma sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir (Akçam, 1999). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ise, Anadolu'da homojen bir nüfusun yaratılması sürecinde son aşama olarak görülmelidir.

1906 yılında yapılan Osmanlı Nüfus Sayımının rakamları dikkatli bir biçimde analiz edildiği zaman, Türkiye'nin homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşma sürecinde bazı dönüm noktaları netlik kazanmaktadır. 1906 yılında, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki nüfus 15 milyon civarındaydı. Halbuki 1927 yılında Cumhuriyet rejiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımının sonuçlarına göre, aynı sınırlar içindeki nüfus 13.6 milyondur. Bu iki sonuca bakarak, 1906 ile 1927 yılları arasında Türkiye nüfusundan 1.400.000 kişinin eksildiğini

---

5 Venizelos'un konuşmasının İngilizce tercümesi Robert Skinner'ın Atina'dan Washington'a, Amerikan Dışişleri Bakanı'na yollamış olduğu 20 Haziran 1930 tarihli raporun içindedir. Doküman no. 767.68115/136. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.

söyleyebiliriz. Bu azalma üzerinde duran Justin McCarty, 1922 ile 1924 yılları arasında Anadolu'daki Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 18'inin savaş meydanlarında telef olduğunu hesaplamıştır (McCarty, 1983: 133). Savaş meydanlarında Müslüman nüfusun telef olmasına, Ermeni Tehcirini ve bir de mübadele ile giden Anadolu Rumlarını ilave ettiğimiz zaman, ortaya çıkan sonuç son derece dramatiktir. Keyder, Türkiye'nin nüfus kompozisyonundaki bu dönüşümü şöyle özetlemektedir:

> "Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [% 20] gayrimüslimdi; savaştan sonra ise bu oran kırkta-bire [% 2,5] düştü" (Keyder, 1989: 67).

Türkiye'de gayrimüslimlerin sayısının bu kadar kısa bir süre içinde bu denli dramatik bir biçimde azalmasının, bazı önemli sosyal ve ekonomik sonuçları olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'ye gelen yabancı gözlemcilerin değerlendirmelerine göre, Ermenilerin ve Rumların iktisadi hayatta sadece küçük esnaf ve zanaatkâr olarak değil, aynı zamanda toptan ticaret, ithalat, ihracat ve finans sektörlerinde de belirleyici konumda oldukları vurgulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı ekonomik yapısını inceleyen Sussnitzki'nin ifadesine göre, "Rumlar ve Ermeniler hemen hemen her yerde [ticari bakımdan] üstünlüklerini belli ediyorlar. Aslında ticareti gayet iyi bilen ne Araplar ve İranlılar, ne de Museviler bunlarla rekabet edebilirler." (Sussnitzki, 1966: 120-121). Dolayısıyla nüfusun ekonomik açıdan en üretken kesimini oluşturan Ermenilerin ve Rumların Türkiye'den ayrılmaları, önemli oranda girişimcilik bilgi ve becerisinin Türkiye'den gitmesi anlamına geliyordu. Keyder'in bu konudaki tespitini tekrar gündeme getirirsek, "Bu dramatik değişme, savaş yılları içinde Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş olduğuna ve Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip kalmadığına işaret eder" (Keyder, 1989: 67). Kısacası mübadele sonucunda Türkiye

ekonomik açıdan ciddi kayıplar vermiş ve toplumsal dokusunda bürokrasinin hâkimiyetini bir nebze olsun dengeleyecek sınıf ve tabakalar cılızlaşmıştır.

İşin ilginç yanı, Türkiye'de yaşananların tam tersi istikamette bazı gelişmelerin Yunanistan'da ortaya çıkmasıdır. Yunanistan'dan mübadele ile Türkiye'ye yollanmış olan Rumeli Müslümanları, esas geçimleri tarımdan olan köylü ve çiftçilerdi. Buna karşılık Türkiye'den giden Anadolu Rumları ise ağırlıklı olarak ticaret ve sanayi ile uğraşan ve şehirde oturan kimselerdi. Yunan ekonomisinin Lozan sonrasında yaşadığı büyüme ve zenginleşme sürecinde, Anadolu Rumlarının payının büyük olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yiannakopoulos'un belirttiği gibi, "[Yunan] şehirlerine doluşmuş olan muhacirler ucuz emek kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda beceri sahibi zanaatkârlardan oluşuyordu. Ticari açıdan ehliyetleri sabit ve tecrübeli kişilerin [varlığı] ülke için bir zenginlik [kaynağı] oldu." Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, "Atina Ticaret Odası'nın 7000 üyesiden 1000'i mübadele ile [Türkiye'den] gelenlerden oluşuyordu. Muhacirlerin oranı Pire [Ticaret Odası] içinde daha da yüksekti. 1961 yılında ise, Yunanlı sanayicilerin % 20'si Anadolu ve Trakya doğumluydu" (Yiannakopoulos, 1992: 42). Yunan ekonomisinin 1920'lerde yaşamış olduğu zenginleşmeyi ve büyümeyi değerlendiren yabancı gözlemciler de durumu benzer bir biçimde yorumluyorlardı:

> "17. yüzyılda Fransa'dan kovulan Hugenot'ların İngiltere ve Amerika tarafından kabul edilmesi ve [1492'de] İspanya'dan kovulan Yahudilere Türkiye'nin hüsn-ü kabul göstermesi sonucu [bu ülkelerde bir zamanlar] ortaya çıkan ivmeye benzer bir hareketliliği, Asya'dan göç eden Rumların Yunanistan'da yaratacağını tahmin edebiliriz" (Mears, 1929).

Anadolu Rumlarının gidişi ve Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye yollanması Yunanistan'ın etnik açıdan daha homojen bir toplum haline dönüşmesini sağlamıştır. Yunanistan'da

mübadillerin iskânı amacıyla kurulmuş olan komitenin üyelerinden A. A. Pallis'in de belirttiği gibi, "Yunanistan mübadeleden ırk açısından daha homojen olarak çıkmıştır. [Yunanistan'ın] azınlık nüfusu 1920'de yüzde 20 iken, şimdi yüzde 6'ya düşmüştür" (Hare, 1930: 94). Kuşkusuz bu sonucu büyük bir başarı (!) saymak gerekir, en azından Türkiye'nin aynı konuda göstermiş olduğu başarıya benzer bir başarıdır bu.

İlk prova: Balkan Savaşı sonrasındaki nüfus mübadelesi:

1923'de yapılan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ilk provası 1914 yılında Balkan Savaşı'ndan hemen sonra yapılmıştır. Bilindiği gibi, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilmiş ve Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar dayanmıştır. Bu yenilgiden en çok zarar gören kesim ise savaş alanlarındaki köy ve şehirlerde yaşayan Rumeli'nin Müslüman ahalisidir. Balkan Savaşları sırasında, yüzbinlerce Rumeli göçmeni birkaç gün içinde doğup büyüdükleri yerleri terk ederek imparatorluk başkentine sığınmıştır. İstanbul'un 65 kilometre yakınında, Çatalca'da durdurulan Bulgar ordusunun top sesleri şehirde işitilirken, yaklaşık 250.000 Rumeli göçmeni kağnı arabalarına yükledikleri birkaç parça eşyaları ile perişan durumda şehrin sokaklarında geziniyor ve başlarını sokacak bir dam arıyorlardı (Toynbee, 1922: 138). Ayrıca cepheden her gün gelen binlerce yaralı da şehri doldurmuştu. Dönemin İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa, başlayan kolera salgınından şehri korumak için Şeyhülislam'dan aldığı izin ile Ayasofya dahil bütün büyük camilere el koyarak bunları hastahane haline dönüştürmek zorunda kalmıştı (Topuzlu, 1982: 129). Bütün bu gelişmeler İstanbul halkının, Rumeli'den göç eden Müslümanların ve Anadolu Rumlarının zihninde son derece olumsuz tortular bırakmıştır. Arnold Toynbee'nin de belirttiği gibi,

> "1912'den itibaren Rumeli göçmenlerinin gelişi Anadolu'da daha önce rastlanmayan ölçüde bir duygusal ger-

ginlik ve öç alma arzusu yaratmıştır. Ve Balkan Savaşları [sonunda] iki tip mağdur ortaya çıkmıştır: bir tarafta Rumeli Türkleri, diğer tarafta da Anadolu Rumları" (Toynbee, 1922: 139).

Balkan Savaşları sonrasında, Anadolu'ya göç edip silahlı çeteler oluşturan Rumeli muhacirleri ile giderek daha milliyetçi bir tavır takınan İttihat ve Terakki kadrolarının yaratmış olduğu baskılar, özellikle Batı sahillerinde yerleşik olan Rum nüfusu rahatsız etmeye başlamıştı. Kısa bir süre sonra, Anadolu Rumları Türkiye'nin Batı sahillerinden Ege Adalarına doğru göç etmeye başladılar.

Aynı dönemde, Trakya'dan Yunanistan'a göç etmiş olan Osmanlı Rumlarının Batı Trakya'daki Müslüman köylülere yaptıkları baskılar da Osmanlı Devletinin Atina Elçilik müsteşarı Galip Kemâli [Söylemezoğlu] Bey tarafından Yunan hükümeti nezdinde protestolarla gündeme getirilmekteydi. Bölgeye yaptığı tetkik gezisi sonunda, Galip Kemâli Bey'in aklına bu çatışmaların ancak nüfus mübadelesi ile çözülebileceği düşüncesi gelir. Galip Kemâli Bey, 12 Mayıs 1914 tarihinde merkezden yetki almak amacıyla Sadrazam Sait Halim Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta, Yunan Başbakanı Venizelos ile bu konuyu görüştüğünü ve "sırf şahsi bir mütalaa olmak üzere Başvekile Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın vilayeti dahilindeki Rumların 'mübadele' edilmesini teklif" ettiğini belirtir (Söylemezoğlu, 1946: 102). Galip Kemâli Bey, Venizelos'un da mübadele konusuna sıcak baktığını anlatarak bu konunun bir sonuca bağlanması için merkezden yetki ister. Osmanlı hükümetinin de olumlu yaklaşımı sonucunda İzmir civarındaki (Aydın vilayeti) Rumlarla, Makedonya'daki Müslümanların "zorunlu olmayan bir biçimde" mübadelesi için ilk sözlü anlaşma sağlanır ve çalışmalar başlar. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile bu konu tamamen kapanır.

1923 yılında Lozan'da Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ni imzalamış olan Yunanlı devlet adamları, bu sözleşmeye imza atmış olmaktan ötürü hep eleştirilmişlerdir. Özel-

likle Venizelos, bir milyondan fazla insanı yerinden yurdundan eden mecburi nüfus mübadelesi fikrinin 1914 yılından beri savunucusu olmakla suçlanmıştır. Balkan Harbi'nden yaklaşık onaltı yıl sonra, Venizelos, o dönemde hangi şartlar altında mübadele fikrine sıcak baktığını açıklamak zorunda kalır:

> "Balkan Savaşları sonrasında, Türkiye'den Rum unsurunun kovulmaya başlanması ile karşı karşıya kaldığım zaman, [Yunanistan'ın tekrar] savaşa girmesine engel olmak amacıyla her çareye sarıldım. Binaenaleyh, aşağıda sıraladığım konularda Türkiye ile anlaşma zemini aradım: [Türkiye, Ege] adalarını Yunanistan'a terk etsin ve ben de o zaman Yunan hükümeti olarak, Türkiye'de yaşayan Rumların bir kısmına - ki bunların Türkiye'deki varlığı Türk hükümeti tarafından tehlikeli olarak görülmektedir - ahlâken şunu tavsiye etmekle kendimi yükümlü görürüm: Eğer mümkünse, evlerinin, Yunanistan'daki Türklerin evleri ile değiş tokuş edilmesine izin versinler."[6]

Bilindiği gibi, Balkan Savaşlarından sonra Ege Adaları fiilen İngiliz ve İtalyan donanmaları tarafından işgal edilmişti. Zaman içinde, adaların Yunanistan'a devredilmesi söz konusuydu. Fakat bu konuda belli bir anlaşma sağlanamadığı için Yunanistan'ın adalar üzerinde tesis etmek istediği hükümranlığı uluslararası antlaşmalarla tescil edilmemişti. Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde adaların hukuki statüsündeki belirsizlik nedeniyle, adaların Anadolu Rumları tarafından iskânı Yunan hükümeti tarafından teşvik edilmiştir. Yunan yönetimi, adalar ahalisinin büyük çoğunlukla Rumca konuşanlardan oluştuğunu göstermek ve bunu sayısal olarak da sağlama almak amacıyla bu göçü desteklemiştir. Bu iskân politikası sonucunda, eğer Ege Adalarının politik geleceğini belirlemek amacıyla uluslararası gözlemciler denetiminde bir

---

6 Atina'daki Robert Skinner'dan Washington'da Amerikan Dışişleri Bakanı'na yollanan 20 Haziran 1930 tarihli rapor. Doküman no. 767.68115/136.

plebisit yapıldığı takdirde, adaların Yunanistan'a bağlanması kesinleşmiş olacaktı.

1914 yılının ekim ayında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması, aynı yılın mayıs ayında Atina'da Galip Kemâli Bey tarafından başlatılan nüfus mübadelesi ile ilgili çalışmaların bir sonuca ulaşmasını engellemiştir. Fakat Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki bir yıllık dönemde, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yaklaşık 150.000 ile 200.000 kişilik Rum nüfus Yunanistan'a göç etmiştir (Hare, 1930: 31). Aynı şekilde, Makedonya'dan da binlerce Rumeli muhaciri Türkiye'ye gelmiş, böylece Balkan Savaşları sonrasında dar kapsamlı bir nüfus mübadelesi fiilen gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde yaşanan nüfus hareketleri hakkında birinci elden bilgilerimiz hayli sınırlıdır. Osmanlı devlet adamlarının anılarında da bu dönem nedense fazla yer almaz. Fakat Çeşme kaymakamı Hilmi Uran'ın anıları bu konuda bir istisna sayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından beş ay önce, 14 Mayıs 1914 tarihinde, Hilmi Uran Çeşme'de kaymakam olarak göreve başlar. Yeni kaymakamın şehre gelişinden birkaç gün sonra Rum nüfus arasında bir hareketlilik gözlemlenir ve Rumlar Çeşme'nin karşısındaki Sakız Adası'na göç etmeye başlar. Çeşmeli kayıkçıların ilk birkaç aileyi Sakız Adası'na götürmesinden sonra, Sakız'dan Çeşme'ye vapurlar gönderilir ve Rum nüfus çok kısa bir süre içinde Sakız Adası'na taşınır. Yaklaşık 40.000 Çeşmeli Rum, iki hafta içinde Sakız Adası'na göç etmiştir (Uran, 1959: 69-71).

İşin ilginç yanı, Çeşmeli Rumların geçtiğimiz yüzyılda Sakız Adası'ndan gelip Çeşme'ye yerleşmiş olmalarıdır. 18. yüzyılın sonundan itibaren İzmir yöresinin ekonomik açıdan gelişmesi, ticaret olanaklarının artması bölgeyi bir çekim merkezi haline getirmiştir (Augustinos, 1992: 92). Ondokuzuncu yüzyılda Adalar'dan Anadolu'ya doğru gerçekleşen nüfus hareketlerinde, Çeşme önemli duraklardan biri olmuştur. O döneme kadar hububat tarımı yapılan Çeşme'deki yerli çiftlik sahiplerinden toprak kiralayan Adalı Rumlar, 19. yüzyıl boyunca bu toprak-

larda bağ kurarak çekirdeksiz üzüm yetiştirmeye başlamışlardır. Üzümün yanı sıra, Çeşme yöresinde piyasaya dönük olarak ekilen tütün ve anason da önemli geçim kaynaklarındandır. Bu gelişmeler sonucunda, bölgede geleneksel hububat tarımının ortadan kalktığını tahmin edebiliriz. Hilmi Uran'ın Çeşme'ye kaymakam olarak atandığı günlerde, yerli toprak sahipleri ile bunlardan toprak kiralamış olan Rumlar arasında arazi ihtilafları vardır ve yüzlerce dava adliyede sürüp gitmektedir. Adalardan gelen Rum nüfusun gayreti ile Çeşme ve havalisinin tarımsal yapısında ciddi değişiklikler olmuş, nüfus artmış, yeni köyler kurulmuş ve insanlar zenginleşmiştir. İlçenin toplam 45.000 kişilik nüfusunun 40.000'ini Rumlar oluşturmaktadır. Sokakta esas olarak Rumca konuşulduğunu belirten Uran, "İnsan kendini Çeşme'de bir Rum cemiyeti ve cemaati içinde görüyordu. Hâkim lisan Rumca idi ... Burada Türkler hep Rumca biliyorlar ve Rumlarla Rumca konuşuyorlardı" diyerek durumu özetlemektedir (Uran, 66).

Rumların Çeşme'yi terk etmesinden birkaç gün sonra Rumeli muhacirleri iskân edilmek üzere Çeşme'ye yollanır. Kaymakamın görevi, Rumeli muhacirlerini boş Rum evlerine yerleştirmek ve onları kısa zamanda üretken hale getirmektir. Ama bu iş pek kolay olmaz, çünkü gelenlerin tümü Makedonya'nın yüksek rakımlı yaylalarından göç etmiş olan köy kökenli insanlardır. Uran, Rumeli muhacirlerini şöyle anlatır:

> "Bize gönderilen muhacirlerin çoğu köylü idi. Ve Rumeli'nin yüksek ve sert iklimli yerlerinden geliyorlardı. Bunlar Çeşme'nin ne iklimine, ne de zirai karakterine intibak edemiyecek kimselerdi; nitekim edemiyorlardı. Mesela, anasonu hayatında ilk defa görenler vardı ve bilgisizlikleri dolayısıyla onları daha tarlalarda iken hayvanlara yedirmeye kalkanlar olmuştu" (Uran, 72).

Çeşme Rumları acele ile şehri terk ettikleri için çoğu şahsi eşyalarını bile geride bırakmıştır. Terk edilmiş olan evler, kısa zamanda içindeki eşyalarla birlikte yağmalanır. Rum evlerine yerleştirilen ve memleketlerinden hiçbir şey alamadan gelmiş

olan muhacirler, yerleştikleri evlerde buldukları bazı elbiseleri de giyerler. Uran'ın anılarının en hoş bölümlerinden biri de bir Rum papazın evine yerleşen muhacirlerin siyah cüppeler giyip sokağa çıkmaları ve şehrin askeri ve mülki erkânı arasında "henüz hicret etmeyip kalmış iki papaz zannını ve şüphesini uyandırmış" olmalarıdır. Aynı şekilde, Çeşme'nin sıcağına dayanamayan Rumeli göçmenlerinin tarlada çalışırken, kaldıkları evlerde buldukları süslü ve dantelli kadın şemsiyelerini kullanarak güneşten kendilerini korumaya çalışmaları da göçmenlerin iskân edildikleri yerlerin kültür ve hayat tarzına uyum sağlamaya çalışırken ortaya çıkan tuhaflıklara iyi birer örnek sayılabilir (Uran, 76).

Hilmi Uran bütün bu olayları naklettikten sonra, Türkiye'de muhacirlerin iskânı konusunda son derece rastgele davranıldığını ve gelen muhacirlerin "Hangi nevi ziraat ve sanatla meşgul oldukları ve hangi iklim halkından bulundukları yolunda bir tetkik ve tasnife tâbi tutulmadıklarını" belirterek bu insanların üretici hâle getirilmelerinin önündeki zorlukları dile getirmektedir. Türk kamu bürokrasisinin bu konudaki yetersizliklerinin de altını çizen Uran, Çeşme'nin boşalmasının ve yeniden iskânının sonuçlarını şöyle özetlemektedir:

> "[Çeşme gibi] bir yere o vakit gönderilmiş olan muhacirler, büyük bir çoğunlukla daha hububat ziraatini dahi bilmeyen pek zavallı, pek bilgisiz, ve pek iptidai köylülerdi ve çoğu Türkçe dahi bilmeyen Akova, Kolaşın köyleri Boşnakları idi. Bunlar Çeşme'de buldukları ileri hayat standardına katiyyen uyabilecek kimseler değildi. Nihayet ellerinden geleni yaptılar ve Çeşme'yi kısa bir zamanda kendi seviyelerine indirdiler" (Uran, 75).

Çeşme'nin boşaltılmasının ve Rumeli muhacirlerinin Çeşme'ye yerleştirilmelerinin bu traji-komik öyküsü, bu tarihten yaklaşık on yıl sonra gerçekleştirilen Türk-Yunan nüfus mübadelesinin küçük çapta bir provası sayılabilir. Fakat Lozan Antlaşması'ndan sonra gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin yaratmış olduğu insan trajedisinin boyutları daha büyük ve de-

rindir. Mübadelenin Milli Mücadele'den sonra yapılmış olması, istisnalar haricinde mecburi olması ve mübadil olarak Türkiye'ye gelen Rumeli göçmenlerinin savaş sonrasında yanıp yıkılmış bir ülkede iskân edilmeye çalışılması gibi etkenler sonucunda Türkiye'nin yaşamış olduğu deneyim daha sancılı olmuştur.

Milli Mücadele sonrasında yapılan iskânın zorlukları

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili yabancı dilde yazılmış kaynaklarda ortaya çıkan genel geçer bir kanaat vardır. Bu görüşe göre, mübadele ile Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanlarının yerleştirilmesi daha çabuk olmuştur ve Türk hükümetinin işi, Yunan hükümetine göre çok daha kolaydır. Mübadele konusunda ilk kapsamlı yayını yapan Ladas'a göre, Türkiye'de mübadillerin iskânı kolaydır: Türkiye ne de olsa Yunanistan'a göre daha büyük bir memlekettir ve gelenlerin iskânı için kullanılabilecek arazi boldur (Ladas, 1932: 708). Ayrıca, 1.200.000 Anadolu Rumu karşılığında yaklaşık 400,000 Rumeli Müslümanının değiş tokuş edildiği gerçeği de Türkiye ve Yunanistan arasındaki coğrafi oransızlığa ilave edildiği zaman Türkiye'nin işinin daha da kolaylaştığı söylenir. Burada, esas olarak, Türkiye'den giden Rumların, gelen Rumeli Müslümanlarının sayısının iki katından fazla olmasının Türkiye'ye daha geniş bir hareket alanı sağladığı görüşü vardır. Mübadillerin iskânı konusunda, "Türkiye'nin işi kolaydı" görüşü, özellikle Yunanlı yazarların, eserlerinde sık sık tekrarladıkları bir temadır.

Sanılanın aksine, Türkiye'de mübadillerin iskânı pek de kolay olmamıştır. Meseleye 1923 yılının şartları açısından baktığımız zaman, mübadillerin iskânının önünde bazı "yapısal engeller" olduğu gibi, son derece ciddi "konjonktürel sorunlar" da vardır. Şimdi sıra ile bu sorunları ele alacağız. Önce konjonktürel sorunlardan başlayalım.

Mübadillerin iskânının önündeki *birinci* konjonktürel sorun, Türkiye'nin 1919-1922 yılları arasında savaş alanı olması-

dır. Ülkenin batısı önce adım adım Yunan işgalini yaşamış ve daha sonra Milli Mücadele'nin en kanlı savaşları burada yapılmıştır. Mübadiller Türkiye'ye gelmeye başladıkları zaman, özellikle, 30 Ağustos-9 Eylül 1922 tarihleri arasında geri çekilen Yunan ordusunun yarattığı tahribatın yaraları daha tazeydi. Türk ve Yunan ordularının askeri operasyonları sonucunda evler yanmış ve binlerce kişi evsiz kalmıştı.

O dönemin basın ve yayın organlarında bol miktarda kullanılan "felâketzedeler" terimi Türk-Yunan Savaşı'ndan bir şekilde zarar görmüş olan insanlar için, "harikzedeler" terimi savaşta evi yanmış kişiler için, "mülteciler" terimi dış memleketlerden Türkiye'ye sığınan Müslümanlar için, "Şark muhacirleri" ise Birinci Dünya Savaşı'nda,.Doğu vilayetlerinin Rus ordusu tarafından işgale uğraması sonucunda Batı vilayetlerine göç eden kimseler için kullanılıyordu (Arı, 1995: 8). Terminoloji düzeyinde ortaya çıkan bu ayrışma, sorunun ne kadar karmaşık olduğunun en basit göstergesidir. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşundan sonra ortaya çıkan bu durum, aslında ciddi bir toplumsal kargaşa döneminin yaşandığının en açık ifadesidir.

Bu kargaşayı sona erdirmek ve Yunanistan'dan gelecek mübadilleri yerleştirmek amacıyla, 8 Kasım 1923 tarihinde TBMM'de kabul edilen bir kanun ile "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti" kurulur. Ayrıca Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine olağanüstü yetkiler de tanınmıştır. Çok kısa bir süre içinde kadrolarını oluşturması beklenen bu yeni vekâlete, gerektiğinde diğer kamu kurumlarında çalışan memurların da iskân işlerinde görevlendirilebilmesi için olağanüstü yetkiler verilmiştir (Arı, 1995: 33).

Bu kanunun TBMM'deki görüşmeleri sırasında, özellikle Doğu vilâyetlerinden bazı mebusların mübadeleye tâbi olanlara verilecek toprak ve boş evlerden arta kalanlarının "evleri düşman veya görülen lüzum üzerine hükümet kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş olan kimselere" verilmesi konusunda önerge verdiklerini görüyoruz (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 3: 304). İncelenmek üzere komisyona havale edilen bu önerge, daha sonra tekrar gündeme getirilir. Yaklaşık dört ay sonra, 13

Mart 1924 tarihinde TBMM'de yapılan tartışmalarda bu kez aynı konuda kanun teklifi verilir. Bu konu hakkında söz alan, Doğubeyazıt Mebusu Şefik Bey, Rumlardan kalan tarla, bahçe ve diğer gayrimenkullerin Rumeli muhacirlerine dağıtımında izlenecek yöntemi şöyle eleştirmiştir:

> "Muhacirlere verildikten sonra bunlara [Doğu vilayetleri ahalisine] verilsin diye bir mütalaa dermeyan bulundu. 'Evvel mescidin içine bakılır.' Asıl vatanın evlâdı olan yurdu harabolan, hâk ile yeksan olan ahalimiz dururken bunların mesken ve mevaları temin edilemez iken gelecek muhacirlere evler verilsin de sonra onlara verilsin ... Bendeniz öyle zannediyorum ki havali-i Şarkiye'de muhtaç olmayan ya bir ikidir, yahut hiç yoktur" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 7: 414 - 415).

Diğer mebusların da baskısı sonucunda bu teklif aynı gün kanunlaşır. Milli Mücadele sonrası dönem, aynı zamanda 1912-1922 yılları arasında yaşanan on yıllık savaşın da sonudur. Anadolu'nun birçok şehrinde, binlerce evsiz insan gerçekten yardıma muhtaçtır. Bu durumda kendilerini "vatanın asıl evlâtları" olarak gören kişiler ve onların siyasal temsilcileri, Anadolu Rumlarından kalan malların dağıtımından pay almak için yarışmaktadır. Milli Mücadele sonrasında Türkiye'nin içinde yaşadığı konjonktür, yaklaşık 400.000 Rumeli göçmeninin Türkiye'ye gelmiş olduğu olgusunu bir kenara bıraksak bile, sağlıklı bir iskânın yapılmasına uygun değildir.

Nitekim Lozan Konferansı sırasında İsmet İnönü ile Başbakan Rauf Orbay arasındaki yazışmalar da aynı konuya ışık tutmaktadır. 2 Aralık 1923 günü Rauf Orbay'ın İsmet Paşa'ya yolladığı telgrafta Batı Anadolu'da evsizler yerleştirildikten sonra "Daha altmış bin hâne iskân olunabilir" denilmektedir (Şimşir, 1990: Cilt I, 155). Yaklaşık birbuçuk ay sonra İsmet Paşa, Başbakan Rauf Orbay'a yolladığı 20 Ocak 1923 tarihli telgrafta aynı durumun hâlen geçerli olup olmadığını tekrar sormaktadır (Şimşir, 1990: Cilt I, 413). Bu soruya, 23 Ocak 1923 tarihinde, Başbakan Rauf Orbay'dan gelen yanıt çok anlamlıdır:

"Garbî Anadolu'ya muhâcir kabul edilebileceği evvelce bildirilmiş olan altmış bin hânenin büyük bir kısmına da İstanbul'dan fevc fevc [bölük bölük] gelen millî yersiz muhâcirler yerleştirildiği cihetle elyevm [bugün] oraya ancak yirmi bin hâne kolaylıkla kabul olunabilir" (Şimşir, 1990: Cilt I, 429).

Dolayısıyla 2 Aralık 1922 ile 23 Ocak 1923 tarihleri arasında geçen birbuçuk ay içinde, Batı Anadolu'da Rumların terk etmiş olduğu emlak ve arazinin üçte ikisi işgal edilmiş ve "millî yersiz" nüfus arasında paylaşılmıştır. Başbakan Orbay'ın da belirttiği gibi, bu malların üzerine oturanların bir kısmı da bölge dışından gelmiş olan kitlelerdir.

İskân konusundaki *ikinci* konjonktürel sorun da, Anadolu Rumlarının ülkeyi terk edip gittikleri tarih ile Rumeli göçmenlerinin gemilerle Anadolu'ya taşındıkları günler arasında geçen zaman dilimi ile ilgilidir.

İlk olarak akılda tutulması gereken konu şudur: 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'in düşmesi ile 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması arasında geçen yaklaşık bir ay içinde, Anadolu Rumlarının büyük bir kısmı Türkiye'yi terk etmiştir. Eski Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, anılarında bu süreci şöyle anlatır: "750.000 insan birkaç hafta içinde Selanik, Atina ve diğer büyük Yunan adalarındaki limanlara sığır sürüsü gibi dökülmüştü" (Morgenthau, 1929: 48). 1 Aralık 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan kentinde başlayan barış görüşmelerinde, mübadeleye tâbi tutulacak olan Anadolu Rumlarının üçte ikisi zaten Türkiye'yi terk etmiş durumdadır. Yani mübadelenin önemli bir kısmı, daha taraflar Lozan'da müzakere masasına oturmadan fiilen gerçekleşmiştir.

Halbuki Yunanistan'daki Rumeli Müslümanları köylerinde ve kasabalarında bir yıl daha kalmışlardır. Ancak 1923 yılının sonbahar aylarından itibaren yaşadıkları yerleri terk ederek, Selanik gibi büyük liman kentlerinin etrafındaki kamplarda toplanmaya başlamışlardır. İşte bu dönemde İstanbul basını mübadele konusuna ilgi göstermeğe başlar ve bölgeye muhabirler gönderilir (Demirel, 1994).

Geçen bir yıl içinde, Anadolu'dan gelen Rumlar ise Yunanistan'da iskân edilmeye başlanır. Bu süre içinde Anadolu'dan gelen Rumlarla Rumeli Müslümanları aynı köylerde yan yana yaşamaya zorlanır. Yani toprakları Yunan hükümeti tarafından istimlâk edilen Müslüman ailelerin yanı başında Anadolu Rumları bir yıl bekler. İşin ilginç tarafı, yaklaşık bir yıl birlikte yaşayan Anadolu Rumları ile Rumeli Müslümanları arasında pek çatışma da çıkmaz. Hatta aynı evi paylaşırlar. Kayalar yöresi, Köseler köyünden mübadele ile gelip Amasya'ya yerleştirilen Havva Nine o dönemi şöyle anlatıyor:

> "[Türkiye'den] gelen Rumlar evlerimize yerleşti. Odalarımızı paylaştık. Ama onlar iyi insanlardı. Birbirimize yardımcı olduk. Biz yemek yapar onlara verirdik. Onlar yapınca da bize verirlerdi. Bizim eve bir tane erkek geldi. Gerisi hep çoluk çocuktu... Bir yıl beraber kaldık. Çok ısındık birbirimize" (Yalçın, 1998: 224).

Yunanistan'ın büyük liman kentlerine yığılan Anadolu Rumlarının içler acısı durumu Lozan'da müzakere masasına oturmuş olan Venizelos başkanlığındaki Yunan heyetini mübadelenin mecburi olmasını talep etmeye zorlar. 30 Ocak 1923 yılında imzalanan sözleşme ile Yunanistan'daki -Batı Trakya'da kalanların dışında- bütün Rumeli Müslümanları Türkiye'ye yollanacak, onların arazileri ve evleri Anadolu'dan gelen Rumlara verilecektir. Pentzopoulos'un da belirttiği gibi, bu sözleşme ile Yunanistan'ın Anadolu Rumlarının iskânında karşılaştığı sorunların bir kısmı ortadan kalkar. Rumeli Müslümanlarına ait olan gayrimenkuller de hemen Yunan hükümeti tarafından istimlâke tâbi tutulur (Pentzopoulos, 1962: 71). Pentzopoulos'a göre,

> "Mübadeleye tâbi tutulan Türkler ve Bulgarlar geride 350.000 hektar [büyüklüğünde] arazi bırakmışlardı. Rum muhacirlerin iskânında bu miktarın önemi ortadadır. Şurası gayet açıktır ki, Müslümanların boşalttıkları mal ve mülkleri olmaksızın [Yunanistan'daki] iskân so-

rununu çözmek ve tarımsal alanlarda yerleşimi sağlamak çok zor olurdu" (Pentzopoulos, 1962: 104).

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre, nüfus mübadelesi 1 Mayıs 1923 tarihinde başlayacaktı. Sonra bu tarih daha ileriye atıldı. O dönemde Yunanistan'dan gelecek mübadillerin yurda getirilmesi işini düzenlemek üzere Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) arasında bir sözleşme imzalanmıştı (Çanlı, 1994: 51). Kızılay arşivlerindeki belgeleri değerlendiren Mehmet Çanlı'nın tespitlerine göre, Selanik'ten mübadilleri yurda getiren ilk gemi 19 Aralık 1923 günü yola çıkmıştır. Yine Kızılay arşivlerindeki belgelere göre, Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişleri, esas olarak 1924 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşmiştir (Çanlı, 1994).

Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan ve göreli olarak Milli Mücadele'nin cereyan ettiği savaş alanlarının dışında kalan Rumların da -özellikle Karamanlı tabir edilen ve Türkçeden başka bir dil bilmeyen Rumların- Yunanistan'a yollanması işi de aynı dönemde tamamlanmıştır. Anadolu Rumlarının esas göçü, İzmir'in düştüğü tarih olan 9 Eylül 1922 ile Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı tarih olan 11 Ekim 1922 arasında geçen yaklaşık bir ay içinde gerçekleşmiş olduğu için, bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra Yunanistan'a yollanan Rumların sayısı hayli düşüktür. Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun verdiği resmi rakamlara göre, 354.647 Rumeli Müslümanı 192.356 Anadolu Rumu ile mübadele edilmiştir (Hare, 1930: 64).

İşte 1922 yılının eylül ayı ile 1924 yılı ortalarına kadar geçen süre içinde, resmi yazışmalarda "emvâl-i metruke" olarak geçen Rum malları ya Ankara'da tanıdıkları olan yerel eşraf, bazı yüksek rütbeli devlet memurları veya evleri yanıp yıkılmış olan yerel halk (harikzedeler) ve bölgenin dışından gelen yağmacılar tarafından işgal edilmiştir. 1923 yılı yaz ayları ile 1924 yılının ekim ayları arasında Rum malları üzerinde süren yasadışı işgallerle ilgili olarak Ankara'ya birçok şikâyet dilekçesi yollanmıştır. Yunanistan'dan mübadil olarak gelenler, öncelikle iskân koşullarının yetersizliği, memurların ehliyetsizli-

ği ve rüşvet konularını şikâyetlerinde gündeme getirmişlerdir. 1924 yılında mübadele ile gelenlere yardım etmek amacıyla bazı şehirlerde yarı-resmi dernekler de kurulmuştur. Bunlardan "İzmir İskân ve Teavün Cemiyeti Merkezi" adına Reis Doktor Bahtiyar tarafından TBMM reisliğine yollanmış olan ve muhalif mebuslardan Feridun Fikri Bey tarafından 26 Ekim 1924 tarihinde kürsüde okunan telgrafta şu konular gündeme getirilmektedir:

> "Balkan Harbi muhacirleriyle eski ve yeni mübadillerin iskân kanunları pek sarih ve aşikar iken mebus, büyük küçük memur, zabitan ve eşraf ile harikzedelerin muhtac-ı muavenet [yardıma muhtaç] olanlarından gayrisinin harikzede perdesi altında Rum emvâl-i metrukesinde devam eden fuzuli ikametleri yeis ve fütüru arttırmış ve muhacirlerin perişanlığını tazif eylemiştir" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 9: 94).

Terk edilmiş Rum malları üzerindeki işgalin dışında gündeme getirilen ikinci konu da terk edilmiş evlerin içindeki malların yağma edilmesidir. Anadolu Rumlarının erken gidişi ve Rumeli Müslümanlarının yaklaşık bir yıl sonra gelmiş olmaları kaçınılmaz olarak yağmayı kolaylaştırmıştır. Unutulmaması gereken bir nokta da yağmalama işlerinin sadece bazı seçkinler tarafından yapılıyor olması değil, kitlesel boyutlara ulaşmış olmasıdır. Milli Mücadele'den sonra Ege'de sanki bir "Altına Hücum" dönemi yaşanmıştır. Anılan dönemde, Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi İç Ege'deki şehirlerinden, hatta Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu şehirlerinden kitleler kalkarak, Rumların terk ettiği mallara el koyup, bunları yağmalamaktadır. O dönemde yağmacıların sayısının 200.000'e kadar ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir (Arı, 1999: 102).

Aynı dönemde, "emvâl-i metruke" olarak anılan terk edilmiş Rum evlerinin kiremitleri, demir parmaklıkları, kapı ve pencere doğramaları yağmalandıktan sonra ya yerel halkın evlerinin tamiratında kullanılmış ya da piyasada satılmıştır. Canik Mebusu Cavit Paşa, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsün-

de yaptığı konuşmada, terk edilmiş malların yağmalanmasını ve bu işlerin bir ticari faaliyet haline dönüşmesini şöyle dile getiriyordu:

> "Samsun'un Kadıköy, İlyas karyeleri [köyleri] vardır ki bunlar adeta birer şehir halinde idi. Sonra bir de Ermeni mahallesi vardır ki bu mahallede bu karyelerde bulunan evlerde çerçeve, kapı namına her şey alınmış, hatta kendi gözlerimle gördüm alafranga ... kiremitleri alınmış, çarşıda satılmıştır" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 37).

Kemal Yalçın'ın "Emanet Çeyiz" başlıklı çalışmasında mübadele sonucunda Ege'nin iki yanına yollanan kişilerle yapılmış mülakatlar yayımlanmıştır. 1924 yılının ortalarına doğru Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanları iskân sürecinde kendilerine ev olarak verilen yerlerin sadece dört duvardan oluştuğunu, içindeki malların tümünün yağmalanmış olduğunu belirtmişlerdir (Yalçın, 1998). Aynı şekilde, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin Bursa ve civarında nasıl gerçekleştiğini inceleyen Raif Kaplanoğlu da benzer konuları gündeme getirmekte ve Türkiye'ye getirilen Rumeli Müslümanlarının yaşadıkları hayal kırıklıkları anlatılmaktadır (Kaplanoğlu, 1999: 103).

Son olarak, Milli Mücadele'nin ülkenin mâli kaynaklarını tükettiğini ve savaşın bitiminden sonra son derece ciddi ekonomik sıkıntılar yaşandığını belirtmeliyiz. Ankara hükümetinin girdiği büyük mâli kriz sonucunda muvazzaf subayların ve memurların maaşları ödenemez olmuştur. Hatta bazı memurların maaşları Emvâl-i Metruke Komisyonu tarafından mal olarak ödenmiştir. İzmir'deki İngiliz Konsolos Vekili R. W. Urquhart, 21 Temmuz 1923 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazdığı raporda İzmir'deki subayların durumunu şöyle anlatmaktadır:

> "Subaylar ve erat aynı şekilde perişan hale düşmüştür: geçtiğimiz on ay içinde subaylara birikmiş maaşlarının ancak çok küçük bir kısmı nakit olarak ödenebilmiş, fakat [maaşların] bir kısmı da Emvâl-i Metruke Komisyo-

nu tarafından ellerine mal olarak verilmiş, ve böylece [subaylar] eski mobilya ticaretine başlamışlardır."[7]

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız konjonktürel nedenlerden ötürü, Yunanistan'dan gelen yaklaşık 400.000 Rumeli göçmeninin Türkiye'deki iskânı hiç de sanıldığı gibi kolay olmamıştır. Milli Mücadele sonrası yaşanan kargaşa ortamı, devlet otoritesinin zayıflamış olması ve yaşanan mâli kriz, bu süreci mübadiller açısından son derece sıkıntılı bir hale getirmiştir.

Mübadelenin ilk anda yaratmış olduğu siyasal sonuçlar TBMM Zabıtlarından rahatlıkla izlenebilir. 1924 yılının ekim ayından itibaren muhalif mebuslar konuyu TBMM gündemine taşımışlar ve seçim bölgelerinde gördükleri yolsuzlukları veya kendilerine anlatılan iskân ile ilgili somut meseleleri meclis kürsüsünden dile getirmişlerdir. Hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili politikaları sert eleştirilere tâbi tutulmuş ve Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin faaliyetleri "meclis araştırması" açılması amacıyla gündeme getirilmiştir. 27 Ekim ile 8 Kasım 1924 tarihleri arasında konu TBMM'de tartışılmış ve Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin kuruluşundan itibaren bakanlık yapmış üç mebus sıra ile kürsüye çıkarak kendilerini savunmuşlardır. Bu itibarla, meclis zabıtları Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde sağlıklı bir iskân politikasının hayata geçirilememesinin önündeki "yapısal engel"lerin tespit edilebilmesi için son derece yararlı bir kaynaktır.

1924 sonbaharında fiilen mübadelenin yapıldığı dönemdeki tartışmalara geçmeden önce, Lozan görüşmelerinin ilk bölümünde, yani 1923 yılının ilk aylarında TBMM'de Türk-Yunan nüfus mübadelesinin nasıl ele alındığına göz atmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde, daha sonra yapılan sert tartışmalar daha iyi anlaşılabilir.

---

7 İzmir'deki İngiliz Konsolos vekili R. W. Urquhart'ın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 21 Temmuz 1923 tarihli raporu. FO 424/258, E 8317/199/44

Nüfus mübadelesi TBMM gündemine taşınıyor

Lozan'daki Türk heyetinin üyesi Hasan [Saka] Bey, 1 Ocak 1923 tarihinde TBMM'de uzun bir konuşma yaparak müzakerelerde varılan noktalar hakkında bilgi verir. Konuşmasında Lozan'daki Yunan heyetinin daha konferans başlamadan önce mecburi nüfus mübadelesi önerdiklerini ve kendilerinin de bunu kabul ettiklerini anlatır. Mübadelenin hangi esaslar çerçevesinde yapılacağını özetleyen Hasan [Saka] Bey, İstanbul Rumlarının mübadele dışında bırakıldıklarını belirtir (TBMM-Gizli Celse Zabıtları, 1985: Cilt 3, 1173).

Yaklaşık iki ay sonra, 2 Mart 1923 tarihinde, Lozan'daki Türk heyetinin en ilginç simalarından biri olan Dr. Rıza Nur TBMM'nin gizli oturumunda azınlıklar ve nüfus mübadelesi ile ilgili konuları içeren uzun bir konuşma yapar. Rıza Nur'un bu konulardaki görüşleri çok önemlidir, çünkü Lozan'da azınlık meselelerinin tartışıldığı alt komisyonlardaki müzakereleri bizzat Dr. Rıza Nur yürütmüştür. Lozan'daki azınlıklar ile ilgili tartışmaları özetleyen Rıza Nur, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ile Türkiye'deki azınlıklar meselesinin artık ortadan kalktığını ve ülkeyi terk eden Rumların artık geri dönemeyeceklerini bildirir:

> "Şimdi Efendiler, bu akalliyetler meselesi en mühim meseledendir ve [azınlıkların hukuku] Misak-ı Millîmizce kabul edilmiştir.[8] [Lozan'da] kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millîmizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik ... [Lozan'da] mübadele-i ahâliyi kabul ettik, cebri olarak [yapılacaktır]. [Artık, Anadolu'da] akalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna ol-

8 Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilen ve Anadolu Hükümeti tarafından da benimsenen Misak-ı Millî'nin beşinci maddesi Türkiye'deki azınlıklarla ilgilidir: Madde 5. "İtilaf devletleriyle karşıtları ve kimi ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esasları çerçevesinde azınlıkların hukuku komşu ülkelerdeki müslüman halkların da aynı haklardan yararlanacakları güvencesi koşuluyla bizce sağlanacak ve pekiştirilecektir" (Ertur, 1994: 190).

mak üzere. (Ermeniler sesleri) Fakat arkadaşlar, kaç tane Ermeni vardır? (Yahudiler sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. Şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen [sorun çıkarmayan] insanlardır. (Gürültüler) Museviler malûm, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii, olmasalardı daha iyi olurdu derdim" (TBMM - Gizli Celse Zabıtları, 1985: Cilt 4, 8).

Dr. Rıza Nur Bey konuşurken meclis içinden yapılan müdahaleler de ilginçtir. Dikkat edilirse, mebusların hassasiyeti sadece Rumlar üzerinde değil, tüm gayrimüslimler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mebusların büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan bu azınlık karşıtı hava daha sonra gündeme gelen Türkleştirme politikaları için verimli bir zemin oluşturacaktır.

Dr. Rıza Nur, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında nüfus mübadelesi konusuna tekrar döner. Konuya bu kez de, bir yandan Anadolu'daki nüfusun homojenleşmesi, diğer yandan da Osmanlı döneminde, Avrupa devletlerinin azınlıkları kullanarak Türkiye'nin içişlerine karışmaları geleneğine son verilmiş olması çerçevesinde yaklaşır. Lozan müzakereleri sırasında nüfus mübadelesi teklifinin Yunan heyetinden gelmiş olduğunun da tekrar altını çizer:

"Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi ... Ağır ve emsalsiz iş. Kabul ettirilmesi, hatta teklifi bile pek güçtü. Allahtan onlar teklif ettiler" (Rıza Nur, 1967: Cilt III, 1041).

TBMM'de nüfusun yeknesak (homojen) olmasını isteyen yegâne mebus Dr. Rıza Nur değildir. Aslında bütün mebuslar Türk-Yunan nüfus mübadelesinin zaten gerekli olduğu konusunda fikir birliği içindedir. TBMM Zabıtlarında nüfus mübadelesinin yaratacağı bazı ekonomik sonuçlardan bahsedenlere hiç rastlanmaz.

Meclis araştırması açılması ile ilgili olarak konu tartışıldığı zaman, TBMM'deki genel hava, Anadolu'daki azınlıklardan

kurtulmanın Türkiye açısından bir varoluş sorunu olarak algılandığını göstermektedir. Burada mebusları rahatsızlığa sevk eden mesele, Anadolu'da gayrimüslimler yaşamaya devam ettiği sürece azınlıklar ile Müslüman Türkler arasında muhtemel çatışmaların çıkması ihtimali değil; aksine Avrupa devletlerinin gayrimüslim azınlıkların varlığını bahane ederek Türkiye'nin içişlerine karışması ihtimalidir. Bu ihtimalin tamamen ortadan kalkması için, gayrimüslim azınlıklardan kurtulmak, en emin yol gibi görünmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminin ve Milli Mücadele'nin acı anıları bu mebusların iliklerine işlemiştir. Her konuşmada ve alınan her kararın ardında bu tatsız deneyimlerin varlığı elle tutulur bir biçimde hissedilmektedir. Örneğin, Karesi Mebusu Vehbi Bey, 5 Kasım 1924 tarihinde TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmada mübadele ile ilgili olarak, "Gelen her fert bizim için servettir, giden her ferdin de gitmesi bizim için nimettir!" diyerek duygularını dile getirmiştir (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 25).

Nüfus mübadelesi ve Rumeli göçmenlerinin iskânı meselesinin, 1924 yılı sonbaharında TBMM'de uzun uzadıya tartışılmış olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu tartışmalar dikkatli bir biçimde okunduğu zaman, meclis kürsüsünde konuşan mebusların -bilinçli veya bilinçsiz olarak- dönemin tüm siyasal ve ideolojik kaygılarını dile getirdikleri görülmektedir. Yine bu tartışmalarda, Türk milliyetçiliğinin daha sonraki yıllarda yeni bir kalıba dökülmesi sürecinde ortaya çıkacak bazı meselelerin ilk olarak gündeme getirildiğini görüyoruz. Örneğin, Mübadele, İmar ve İskân vekillerini eleştiren mebusların bir kısmı iskân sırasında "lisan" meselesine gereken önemin verilmediğini dile getirmişlerdir. Ana dili Arnavutça ve Rumca olan bazı Rumeli göçmenlerinin Batı Anadolu kıyılarındaki kasaba ve köylere yerleştirilmiş olması, bazı mebuslar tarafından sert biçimde eleştirilmiştir.[9] Aynı hassasiyeti stratejik bir kaygı ile

9 Bu eleştiriler, daha sonraki yıllarda bir 'Türkleştirme' politikası olarak uygulanacak olan "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarını akla getirmektedir.

bütünleştiren, İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, 30 Ekim 1924 tarihinde, yaptığı konuşmada "lisan meselesi"ni şöyle gündeme getirmiştir:

> "İstanbul etrafına Rumca konuşan halkı yerleştirdiler. Bu hatayı fahiştir, Gebze'den bu yana Yanya'dan gelenleri yerleştirdiler. Bunlardan bir kısmı da Çatalca ve havalisine yerleştirildi. Halbuki biz, Türk ekseriyeti kahiresiyle meskün olan yerlerde Türk lisanından başka herhangi bir lisanı izâle etmeğe mecburuz. (Alkışlar) Adalar sahiline Rumca konuşan kitleleri getirip yerleştirdiler. Büyük bir hata oldu. Yarın, öbür gün, vaziyet daha da sükûna gittikten sonra, adalarla sahiller arasında temas başlar, Rumca konuşanlarla Rum adaları arasındaki kitlelerle hâl-i temasa gelirse bu yabancı lisanı boğmanın imkânı kalmaz" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 9: 92).

Yapılan eleştirilere karşı sıra ile söz alarak kendilerini savunmaya çalışan Mübadele, İmar ve İskân vekilleri, sık sık bütçede mübadele ve iskân işlerinde kullanılmak üzere ayrılmış olan paranın sınırlı olduğunu ve dolayısıyla sağlıklı bir iskân politikasını gerçekleştirmek için tahsisatın yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Mübadele ve iskânın yaratmış olduğu kültürel sonuçlardan şikâyetçi olan, Karesi Mebusu Ali Şuuri Bey, iskân sırasında Rumeli Müslümanlarının kültürel özelliklerine hiç dikkat edilmeden yerleştirme yapıldığını gündeme getirir:

> "Sahildeki kısımların ahalisinde milli raks yerine polka, milli çalgı yerine mandolin, gayda, milli lisan yerine Arnavutça, Boşnakça hakimdir. Bu da mı tahsisat meselesidir?" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 28).

1937 yılında, bazı belediyeler kendi sınırları içinde "Türkçeden başka dillerin konuşulmasını yasaklama" kararı almışlardır. Bu kararı destekleyen Ahmet Emin Yalman gibi bazı yazarlar da anadillerini konuşan muhacirlerin ülkenin "siyasi ve içtimai birliği ve ahengi namına" bu kötü alışkanlıklardan vazgeçmelerini tavsiye etmişlerdir. Bu konuda bkz: A. Aktar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

Bazı bölgelerde Rumca ve Arnavutça konuşan kitlelerin yerleştirilmiş olması mebuslar arasında bu gruplara karşı belli bir güvensizlik ve şüphe uyandırmıştır. Nüfus içinde yeknesaklığın (homojenliğin) yaratılacağını düşünen bazı mebuslar önce mübadele fikrini tamamen desteklemiş, fakat Yunanistan'dan kültürel olarak kendilerinden çok farklı kitleler geldikçe tepkilerini ve hayal kırıklıklarını ortaya koymuşlardır. Her şeyden önce, Yunanistan'dan gelenlerin konuştukları dil, hayat tarzları ve sahip oldukları toplumsal değer sistemleri kendilerinkinden çok farklıdır. Hatta bunların sahip oldukları bazı âdetler ve alışkanlıklar Türk milliyetçilerinin hoşnutsuzluğunu ve nefretini üzerinde toplamıştır. Bütün milliyetçi akımların ortak özelliği olan bir "muhayyel cemaat" (imagined community) yaratma ve bu cemaat içindeki herkesin bir diğerine benzediğini varsayma tutkusu, milliyetçi epistemolojilerde çok sık rastlanan evrensel bir saplantıdır. Aslında, Türk-Yunan nüfus mübadelesi meselesini başka türlü -örneğin, Bernard Lewis'nin yaptığı gibi- ele almak da mümkündür:

> "Farklı bir toplumsal ve ulusal sınıflandırma sistemine alışık olan Batılı gözlemci, [Türk-Yunan nüfus mübadelesi] hakkında rahatlıkla şu sonuca varabilir: Bu iş hiç de öyle herkesin kendi vatanına geri dönmesi değildir; [insanların] her iki taraftan da sınır dışı edilmesidir. Burada Hıristiyan Türkler Yunanistan'a, Müslüman Yunanlılar ise Türkiye'ye sürgüne yollanmışlardır" (Lewis, 1968: 355).

Bu noktada, Cumhuriyeti kuran seçkinlerin tepkilerini ve hayal kırıklıklarını dışa vurma biçimleri çok önemlidir. Çünkü 1920'lerin ortasından itibaren bu tür tepkiler daha da güçlenecek ve bu tepkilerin üzerinde yükselen bir sosyal politika inşa edilecektir. 1930'lara gelindiği zaman, Türkiye'de daha önceleri varolan kozmopolit yaşam tarzı büyük ölçüde tasfiye edilecek, kültürel planda "içe kapanma ve yabancı düşmanlığı"nın (xenophobia) yeşermesi için son derece uygun bir zemin yaratılacaktır.

İskân politikasının önündeki yapısal engeller: Yaşanan kargaşanın maddi temelleri

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili akademik nitelikli çalışmalar ayrıntılı olarak incelendiği zaman, iki ülkede de Lozan sonrasında yapılmış olan yerleştirme sürecinde bazı göçmenlerin iskânında yanlış kararlar verildiği ortaya çıkmaktadır. Burada iskân sürecinde verilen yanlış kararlardan kasıt, örneğin, geldikleri yerlerde tütün üreticisi olan göçmenlerin tütüncülüğün yapılmasının fiilen imkânsız olduğu yörelere yerleştirilmiş olmalarıdır. Daha da kötüsü, geldikleri yerlerde buğday üreticisi olan köylülere zeytinliklerin veya üzüm bağlarının verilmesi gibi hatalardır. Bu türlü iskâna tâbi tutulan zavallı köylüler, önce yetişmesi yıllar alan zeytin ağaçlarını ve bağları sökerek ısınmak amacıyla sobalarda yakmışlar ve sonra da aynı topraklarda buğday yetiştirmeye çalışmışlardır. Sonuç, tahmin edilebileceği gibi hüsran olmuştur. Bu tür yanlışlıkların faturası da tabiatıyla hükümetlere, bakanlara ve iskân işleri ile uğraşan memurlara çıkmıştır.

TBMM'de yapılan eleştirilere Mübadele, İmar ve İskân vekillerinin verdikleri cevaplarda, savaştan yeni çıkmış bir devletin mübadillerin iskânı esnasında boğuşmak zorunda kaldığı toplumsal ve ekonomik sorunlarının ayrıntılı bir dökümünü bulmak mümkündür.

Sağlıklı bir iskân politikasının önündeki *birinci* yapısal sorun, Türkiye'den giden Rumlarla Yunanistan'dan gelen Müslümanlar arasındaki toplumsal köken açısından mevcut olan farklılıktır. Anadolu'dan giden Rumlar ağırlıklı olarak şehirlidir, Rumeli'den gelen mübadillerin çoğu da köy kökenlidir. Milli Mücadele sırasında bazı köyler yakılıp yıkılmamış ve geride kalan gayrimenkullerin çoğu işgal edilmemiş olsa bile, giden Rumlarla gelen Müslümanlar arasındaki sosyolojik köken farkının iskân işlerini zora sokacağını tahmin edebiliriz. Mübadele, İmar ve İskân vekili Mahmut Celâl [Bayar] Bey, TBMM'de eleştirilere verdiği cevapta bu durumu şöyle özetliyordu:

"İtiraf ediyorum ki; gidenlerle gelenlerin şerâiti hayatiye [hayat şartları] ve iktisâdiyesi müsavi [eşit] değildir. Gidenler ekseriyet itibariyle esnaf ve tüccar, gelenler ekseriyet itibariyle rençberdirler. Efendiler gelenlerin ekseriyeti azimesi [büyük çoğunluğu] köylüdür, gidenlerin ekseriyeti azimesi şehirlidir. Böyle mütefavit nispetler [eşitsiz oranlar] arasında iskân yapmak imkânını takdiri âlinize terk ederim" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 43).

İskân politikasının önündeki *ikinci* yapısal sorun, merkezi otoritenin elindeki bilgilerin eksikliği olarak tanımlanabilir. Lozan sonrasında yaklaşık 400.000 kişinin iskânını gerçekleştirmeye çalışan Ankara hükümetinin elinde idare etmeye çalıştığı toplum hakkında sağlıklı verilere dayanan hiçbir istatistik yoktu. Türkiye'deki köylü ve şehirli nüfusun yaşam tarzları, geçinme biçimleri ve yerleşimlerin durumları hakkında ya elde hiçbir bilgi yoktu, ya da Osmanlı döneminden kalmış olan veriler on yıllık savaş sonunda artık kullanılamaz hâle gelmişti. Bütün bunlara ilaveten, Ankara'daki hükümetlerin bu kadar kısa süre içinde ülkenin içinde bulunduğu şartlar hakkında sağlıklı veri toplamak ve toplumsal/ekonomik sorunların çözümünde belli bir hassasiyeti geliştirmek konusunda pek başarılı oldukları da söylenemez. İşte bu şartlar altında, yaklaşık 400.000 göçmenin iskânı "el yordamıyla" yapılmıştır. TBMM'de yapılan konuşmalarda Yunanistan'da yaylalarda yaşamaya alışmış göçmenlerin ovalara, kıyılardan gelen göçmenlerin ise dağlardaki arazilere yerleştirildiği konusundaki eleştirileri Mübadele, İmar ve İskân vekili Refet [Canıtez] Bey şöyle cevaplıyordu:

"Efendiler, köylerin içerisinde arazisinin ne kadarı ovalık ne kadarı dağlıktır. Kâbili iskân arazisinin yekûnu nedir? Ne kadarı mezraatla geçinebilir? Zeriyatın [tarımın] derecesi nedir? Bunlar hakkında uzun uzadıya tetkikat icra etmek lazımdır. Halbuki bu mâlumatın istihsaline imkân yoktur. Bunlar olmadıkça hududu umu-

miye [genel hatlar] üzerinde yürümek lazımdır ve yapılacak işler de bundan ibarettir" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 43).

Nüfus sayımı, tarım ve sanayi sayımları veya en azından Türkiye'nin kadastro haritalarından bile yoksun olarak yapılan bu iskân faaliyetinde bilimsel yöntemlerin kullanıldığını söylemek mümkün değildir. 1924 yılından itibaren Türkiye'nin liman şehirlerine yığılan göçmenlerin nerede iskân edileceklerine, esas olarak iskân memurları ile mübadiller arasında karaya çıktıktan sonra yapılan ayaküstü konuşmalar sonucunda karar veriliyordu. Lozan'da iki devlet arasında imzalanan bir sözleşme ile yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan sökülüp atılmış olan 400.000 kişi, böyle ayaküstü verilen kararlarla yerleşim bölgelerine doğru hareket ederken, aslında sonu hayal kırıklıkları ile dolu bir yolculuğa çıkıyorlardı.

Sağlıklı bir iskân faaliyetinin önündeki *üçüncü* yapısal engel ise iskân memurlarının niteliği ile ilgilidir. İskân memurlarının mübadillere karşı takındıkları katı tutum ve sorumsuz davranışları bu kadronun niteliği ile ilgili şikâyetlerin esas noktasını oluşturmaktadır. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin kurulmasından hemen sonra işe alınan iskân memurlarının çoğu Milli Mücadele'nin sona ermesi ile ordudan ayrılarak işsiz kalmış olan emekli askerlerdir. Emekli subayların yanı sıra diğer bakanlıklardaki görevlerinden atılmış bazı eski memurların da bu yeni kurulan vekaletin kadrolarına sızmış oldukları TBMM'de konuşma yapan mebuslar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, Hâlis Turgut Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM'de yaptığı konuşmada bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "İmar vekâleti teesüs ettikten sonra bir Darülaceze oldu. Demin arkadaşlarımızdan birinin buyurdukları gibi ne kadar mütekait ve mazuller [emekli ve görevinden azledilmiş] varsa hatta Mücadele-i Milliyeye iştirak etmediklerinden tard edilenler [uzaklaştırılanlar] istihdam edildi" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 35).

Yukarıda sıralamış olduğumuz tüm yapısal engeller Yunanistan'dan mübadil olarak gelen yaklaşık 400.000 kişinin sağlıklı bir biçimde iskân edilmesi imkânını ortadan kaldırmıştır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, "el yordamı" ile ve "ayaküstü" verilen kararlarla gerçekleştirilmiş bu iskân faaliyetinin tahminlerimizin altında bir yıkım ve tahribat ile tamamlanmış olması bir başarı sayılmalıdır.

Ticari iletişim sisteminin çöküşü ve yeni palazlanan "milli tüccar"

1912 ile 1922 yılları arasında süren on yıllık savaş bittiği zaman artık Türkiye'nin beşeri coğrafyası değişmişti. Bir yanda yanmış yıkılmış şehirler ve evsiz insanlar, diğer yanda ise yeni bir ülkeye yerleşme çabası içinde evini sırtına yüklemiş fakir göçmenler vardı.

Nüfus mübadelesinin ve Rum nüfusun Anadolu'yu terk etmesinin ilk sonuçlarının ekonomik hayatta ortaya çıktığını belirtmiştik. Bu dönemde, girişimcilerin yokluğundan ve ticari hayatta girişimcilik ile ilgili bilgi ve becerilerin azlığından doğan sorunların yaşandığını biliyoruz.[10] On yıllık savaş sırasında, Anadolu'nun ekonomik açıdan göreli olarak gelişmiş şehirleri olan Samsun, Trabzon, Erzurum, Adana ve Antep'te bulunan gayrimüslim kökenli ticaret burjuvazisi ya 1915 yılında Ermeni Tehciri ile yurtdışına sürülmüş ya da 1923-24 yılında mübadeleye tâbi tutulmuştu. Bunlara ilaveten, Osmanlı işçi sınıfının gayrimüslim kökenli mensupları da tehcir ve mübadele konusunda ticaret burjuvazisi ile aynı kaderi paylaşmışlardı.

---

10 Alman Merkez Bankası Başkanı Dr. Schacht'ın 1930 yılında Türkiye'de bir Merkez Bankası kurulması konusunda hazırlamış olduğu raporda, 1923-1930 arasındaki önemli ekonomik olaylar sıralanırken nüfus mübadelesinden şöyle bahsedilmektedir: "Türk iktisadiyatı ve Türk devlet politikası senelerce mühim gayretler sarfetmiştir. Yeni devletin kuruluşu, mükemmel bir ordunun yeniden teçhizi, adlî sahada, maarifte ve münakalede yeni teşkilât ve tesisat ve bilhassa nüfus mübadelesi gibi mühim mesail, pek kısa bir zamana sığdırılmış olmak itibariyle, Türk iktisadiyatının bünyesini zaafa düçar etmiştir" (İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1977: 576).

Girişimcilerin yanı sıra kalifiye işçilerin bir kısmının da ortadan kaybolması ekonomik hayatta ciddi bir boşluk yaratmıştı.[11] Yeni palazlanmakta olan Müslüman-Türk kökenli burjuvazi ise, ekonominin tüm sektörlerinde ülkeyi terk etmiş olan gayrimüslimlerin yerini dolduracak bir etkinliğe ulaşmaktan uzaktı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bir ülkenin insan malzemesinin bir gecede dönüşüme uğrayarak gidenlerin yerini doldurması beklenemezdi.

Bu yazının başında, mübadillerin iskânı meselesinin Yunanistan'ın aksine Türkiye'de ekonominin büyümesini hızlandıracak bir mekanizma olarak ele alınmadığını belirtmiştik. Buna ilaveten, 1922 sonrasında iskân sürecinde yapılan hatalarla belli bir ürünün üretiminde uzmanlaşmış olan bazı mübadillerin üretim faaliyetini sürdüremeyecekleri yerlere yerleştirilmeleri sonucunda bazı tarımsal ürünlerin üretim seviyelerinde ciddi düşüşler gözlenmiştir. Milli Mücadele'den sonra hemen üretime geçilmiş olan bölgelerde bile üretilen malların sağlıklı bir biçimde pazarlanmasını sağlayacak tüccar ve girişimci kesiminin ortadan kaybolması nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bilindiği gibi İzmir ve çevresi dünya ekonomisine ondokuzuncu yüzyılda eklemlenmiştir. Burada yerel üreticiler ile yabancı tüccar arasında aracı rolünü üstlenmiş olan Rum, Ermeni ve Levanten tüccarın ortadan kalkması sonucunda birçok ürünün ihracatının gerçekleştirilmesi zorlaşmıştır. İstanbul'da ondokuncu yüzyılda kurulmuş olan İngiliz Ticaret Odası'na Bristol'deki bir kuru meyve ithalatçısından gelen mektup, odanın aylık dergisinin Ekim 1923 tarihli sayısında yayımlanmıştır:

---

11 Fabrika ve benzeri işyerlerinde ücretli olarak çalışan işçilerin yanı sıra bağımsız olarak çalışan ve "usta-kalfa" olarak anılan kişilerin ülkeyi terk etmesi de gündelik hayatta belli bir sıkıntı doğurmuş olmalıdır. Kaplanoğlu'nun Bursa ve civarında yaptığı mülakatlarda bu konu gündeme gelmiştir: "Rum ve Ermenilerin Bursa'yı terk etmeleriyle birçok sanat dalında neredeyse hiç esnaf kalmamıştı. İnşaat sektörü neredeyse tümüyle bu kesimlerin elindeydi. Paşapınar köyü yerlilerinden Hatice Yenice'nin anlattığına göre, Ermeniler bölgeden gidince annesinin dizlerine vurup ağladığını hatırlıyor. Artık bizim evlerimizi kim yapacak diye" (Kaplanoğlu, 1999: 125).

"Son zamanlarda yaşanan sıkıntılar nedeniyle, İzmir'deki birçok eski bağlantımızla ve bize çekirdeksiz kuru üzüm yollayan kişilerle ilişkimiz koptu. Geçtiğimiz sezon olduğu gibi, bu sezon da İzmir'den kurutulmuş meyve ithal edemediğimiz gibi, bize mal satmak üzere [kimseden] teklif de alamadık. Hemen numune gönderecek olan tanınmış firmalarla ve ihracatçılarla bizi ilişkiye geçirirseniz çok hoşnut olacağız... Ayrıca kurutulmuş erik ve mürdüm eriği de satın almak istiyoruz. Eğer mümkünse, bize mal yollayacak biri ile ilişki kurmamıza yardım etseniz..." (The British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States-Monthly Trade Journal, vol. XI, no. 73: 541-42).

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi, azınlıkların Anadolu'yu terk etmiş olması, yerli üretici ile yabancı ithalatçı arasındaki iletişim kanallarının kopmasına ve özellikle dış ticaret faaliyetlerinde ciddi bir daralmaya neden olmuştur. Aslında bu sonuç, ülkenin ekonomik hayatına indirilmiş olan ölümcül bir darbedir. İzmir gibi, geleneksel olarak, tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış bir liman kentinde Bristol'deki İngiliz ithalatçının bağlantı kuracak kimse bulamamış olması son derece anlamlıdır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde, ticari hayatta yaşanan boşluğu doldurmak üzere Müslüman-Türk kökenli tüccarın devreye sokulmasına çalışılmıştır. Bu dönemde, Ankara hükümeti ile iyi ilişkiler kurmuş olan bazı yerel eşrafın "emvâl-i metruke" olarak adlandırılan terk edilmiş Rum mallarının üzerine oturduğunu belirtmiştik. Belki daha da önemlisi, kent kökenli Rum nüfusun geride bırakmış olduğu küçük sanayi işletmelerinin ve işyerlerinin paylaşımında da yerel eşraf ve Ankara bağlantılı seçkinlerin aslan payını kapmış olmalarıdır. Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada "Balıkesir Mebusu Hulusi Bey'in yaz için, kış için ayrı ayrı evler kapattığını, bir sabun fabrikasına vaziyet ettiğini, binlerce zeytin

ağacı aldığını" Ayvalık kaymakamından duyduğunu söylemektedir (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 36). On yıllık savaştan önce azınlıkların ülke ticareti içindeki sahip oldukları anahtar rolü oynamaya soyunan yeni bir Müslüman-Türk girişimci grubunun bu dönemde ortaya çıkmak ve rüştünü ispatlamak için belli bir mücadele verdiğini görüyoruz. Her ne kadar bunların uluslararası ticaret deneyimleri ve girişimcilik becerileri son derece sınırlı olsa da, en azından Ankara hükümetinin doğrudan desteğini almış olmaktan ötürü kendilerini güvencede hissediyorlardı.

Bütün eksikliklerine rağmen, 1920'lerin ortasından itibaren yerli girişimcilerin azınlıklardan boşalan yeri yavaş yavaş doldurmaya başladığını söyleyebiliriz. 1925 yılı nisan ayında İzmir Ticaret Odası Başkanı Alaiyelizâde Mahmut Bey tarafından, biraz da propoganda amaçlı, bir rapor hazırlanır. Raporda, İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşundan sonra iç bölgelerden gelen yerli müteşebbislerin kısa sürede İzmir'de 54 manifaturacı dükkânı açtıkları ve ithal malları sattıkları anlatılmaktadır. Bunlara ilaveten, aynı raporda İzmir'de tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış birçok firma kurulduğu belirtilmektedir. 1920'lerde ağırlıklı olarak İzmir'den ihraç edilen tütün, kuru üzüm, pamuk, kuru incir ve fındık gibi tarımsal ürünler Türkiyenin toplam ihracat gelirinin yaklaşık yüzde 60'ını oluşturuyordu (Keyder, 1982: 109). Milli Mücadele'den sonra Batı Anadolu'da, gerçekleştirilen üretim rakamları raporda ayrıntılı olarak verilmekte, Ankara hükümetinin sürekli desteği sayesinde çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir, tütün, zeytinyağı, pamuk gibi ürünlerde savaş öncesi üretim miktarlarına ulaşıldığı vurgulanmaktadır (Koraltürk, 1996-97: 197).

Yukarıda özetlediğimiz rapordaki iyimser havaya rağmen, o yıllarda Türkiye'de bulunan yabancı diplomatların yazışmalarında yeni palazlanan ticaret burjuvazisinin ekonomik alandaki başarılarının pek de Alaiyelizâde Mahmut Bey'in anlattığı kadar parlak olmadığı vurgulanmaktadır. Yabancı diplomatlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarını eleştirmekte ve ekonomik alandaki gelişmeleri ayrıntılı

bir analize tâbi tutmaktadırlar. 1929 yılı Kasım ayında İngiliz Elçisi Sir George Clerk tarafından hazırlanan raporda, Müslüman-Türkler tarafından yeni kurulan firmalarda gözlemlenen "kifayetsizlikler" anlatılmakta ve Türk işadamları hakkında aşağıdaki yorumlar yapılmaktadır:

> "Türk ticaretinin belkemiğini oluşturan Rum ve Ermeni aracıların yerini doldurmaya çabalayan birçok Türk şirketi bu kifayetsizlikleri aynen tekrarlamaktadır. İstisnasız olarak, bu şirketlerin hemen hepsi [yabancı firmaların] temsilcisi olarak işe başlarlar. Fakat bunlarda ne yerlerini doldurmaya çalıştıkları Hıristiyan seleflerinin yaptığı gibi yavaş yavaş zenginleşmeye uygun bir yaratılış, ne de [onların sahip oldukları] sabır ve tecrübe vardır. Birçok örnekte görüldüğü gibi, [bu şirketler] temsilcilik görevlerini ihmal ederek Ankara'ya koşarlar ve büyük [devlet] ihaleleri kaparak zengin olmaya çalışırlar. Zaten, son yıllarda [Türkiye'de] ticari ahlâk da çöküntüye uğramıştır."[12]

İngiliz Elçisinin raporundan anlaşıldığı kadarıyla, Ankara'dan Müslüman-Türk girişimcilere gelen destek ve yardımlar pek arzu edilen sonuçları ortaya çıkarmamıştır. Eğer azınlıkların yerini doldurması düşünülen "milli tüccar" kesimine Ankara'dan bu kadar teşvik ve koruma sağlanmamış olsaydı, onlar da girişimcilik kapasitelerini geliştirmek için belki biraz çaba göstermek zorunda kalacaklardı. Bu dönemde verilen devlet desteğinin "milli tüccar" olarak adlandırılan bu kesimin girişimcilik becerilerini geliştirmek bir yana, tam tersine onları atalete sürüklediği anlaşılıyor. Yerli girişimcilerin bilgi ve becerilerini geliştirmek konusunda yerlerinde saymaları, Kemalist seçkinleri ilerideki yıllarda farklı alternatifler aramaya zorlamış olabilir.

Nitekim 1930'ların başından itibaren, azınlıkların boşalttığı

---

12 İstanbul'da Sir George Clerk'ten Londra'da A. Henderson'a 13 Kasım 1929 tarihli rapor: FO 371, E 5984/89/44 numaralı belge.

yerin tam anlamıyla doldurulamamış olması ve 1929 Dünya İktisadi Bunalımı'nın ticari hayatta yaratmış olduğu çöküntü sonucunda, Kemalist seçkinler "kendine yeterli" ve "içine kapalı" bir ekonomik gelişme modeline doğru yönelmeye başladılar. Bu yönelim doğrultusunda, Tek Parti Dönemi'nde, özel kesimin yetersizliklerini kapatmak amacıyla KİT'lerin kurulmuş olması ve devletin ekonomik hayata gittikçe artan oranda müdahale etmesi, Türk işadamları grubunun sayısal açıdan güdük kalmasına yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde, Türk işadamları arasında yukarıda özetlenen kifayetsizliklerin kemikleştiğini ve hatta kalıcı hâle geldiğini de söyleyebiliriz. Artan devlet müdahalesine paralel olarak, karar verme süreçlerinde gittikçe fazlalaşan merkeziyetçilik eğiliminin sonucunda, yeni palazlanan "milli tüccar" dikkatini Ankara'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Türk işadamları kesiminin tarihsel kökenleri hakkında yapılmış bir çalışmada, Cumhuriyet döneminde devlet-özel sektör ilişkisinin belirgin özellikleri tanımlanırken işadamları arasındaki rekabetin esas olarak "Ankara'daki hükümet ve bakanlık binalarında yapıldığı" ve hangi firmanın ayakta kalacağı konusundaki kararı tüketicilerin değil; aksine devletin verdiği vurgulanmaktadır (Buğra, 1995: 126). Türk işadamlarının verdikleri kararlarda ve davranışlarında piyasada oluşan talepten ziyade, Ankara'daki bürokratların yaktıkları yeşil ışığın tayin edici olduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca azınlıkların yerinin "milli tüccar" ile doldurulması süreci, aynı zamanda Türk işadamları kesiminin doğuş ve palazlanma süreci demektir. Türk-Yunan nüfus mübadelesinin sonunda ülkeyi terk eden azınlıkların yerlerinin bu yöntemle doldurulmuş olması, Türkiye'de devlet-işadamları ilişkisini yukarıda özetlenen eksene oturtmuş ve devlet eli ile oluşturulan işadamları kesimi doğuştan sırtlarında taşıdıkları kamburla hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bugün bile Türk-Yunan nüfus mübadelesinin kalıcı etkileri üzerinde düşündüğümüz zaman, azınlıkların yerini doldurmak üzere yetiş[tiril]en birinci nesil Müslüman-Türk işadamlarının bazı kritik konularda bağımsız tavır ortaya koyamamalarının altın-

da mübadele sonrası dönemde yaşananları aramamız hiç de yanıltıcı olmaz. Ne de olsa, bireyler gibi toplumsal grup ve kesimlerin de çocukluk dönemlerinde edinmiş oldukları bazı alışkanlıklardan kurtulmaları ve özgüven geliştirip rüştlerini ispat etmeleri hayli zaman almaktadır.

İstanbul ve İzmir'de uygulanan Türkleştirme politikaları

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre, İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri mübadeleden muaf tutulmuşlardı. 1920'lerin ikinci yarısından itibaren, İstanbul'da yoğunlaşan gayrimüslim tüccarlar ve yabancı sermaye kuruluşları bizim Türkleştirme politikaları olarak adlandırdığımız baskılar karşısında bunalmışlardır. Dönemin sloganı çok açıktır: "Türkiye, Türklerindir!"

1922 yılından itibaren Ticaret ve Sanayi odalarında örgütlenen Müslüman-Türk girişimciler kendilerine "milli tüccar" ismini uygun bularak Ankara hükümetinin desteğini aramışlardır. 1922 yılının haziran ayında, daha İstanbul'daki İngiliz işgalinin devam ettiği günlerde, Ahmet Hamdi Başar'ın önayak olması ile "İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" kurulmuştur (Koraltürk, 1999: 103). Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu bu şirketin en önemli faaliyeti, İstanbul'daki ticaret burjuvazisi içinde Müslüman-Türk tüccarın konumunu tespit etmek üzere bir anket çalışması yapmaktı.[13] Birkaç ay süren istihbarat çalışması sonunda İstanbul ticaret burjuvazisinin etnik ve dinî kompozisyonu ortaya çıkmıştı:

> "[İstanbul'da] ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman-Türk unsurun [oranı] yüzde dördü, komisyonculukta yüzde üçü geçmiyordu. Liman işleri ta-

13. Ahmet Hamdi Başar anılarında, "Türk Ticaret Salnamesi adlı bir eser yayınlamak bahanesiyle İstanbul'un bütün yazıhanelerine adamlarımızı dolaştırmakta, ne kadar Türk-Müslüman tüccarı, ne kadar diğerleri olduğunu tespit etmekteydik" diyerek yapılan çalışmanın ciddiyetini vurgulamaktadır. Bkz. Ahmet Hamdi Başar, "Zafer'den sonra İstanbul'da başlayan İktisadi Savaş," *Barış Dünyası*, Sayı 54, 1966. s. 53'den aktaran (Koraltürk, 1999: 104).

mamen bu unsurun dışındakilerin elindeydi. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Esham ve kambiyo borsasında mübayacı ve simsarların yüzde doksanbeşi Müslüman-Türk olmayanlardan oluşuyordu... İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslâm Ticaret Bankası dışında Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan banka yoktu. [Diğer bankalarda ise] yazışmalar dahi Fransızca yapılıyordu. Sigorta şirketleri arasında da Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan şirket yoktu. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabiliyorlardı. Toptancılar içinde iç piyasaya yönelik [olarak] çalışanların ancak yüzde onbeşi, yarı toptancı ve perakendecilerin ise yüzde yirmibeşi Müslüman-Türk'tü. Bunların sayısı yaptıkları iş [hacmi] göz önüne alındığında yüzde onu bulmuyordu. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur hiç istihdam edilmiyordu. Ancak hükümetle iyi geçinmek için rüşvet gibi bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsurun bu şirketlerde çalıştığı görülüyordu. Bunlar da ... etkin olmayan görevlerdeydiler. Hatta bunlar işe gitmiyor, yalnızca aylıklarını alıyorlardı. Şirketlerde çalışan Müslüman-Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlıyordu. Örneğin, atlı tramvayda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum veya Ermeniydi. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklere pek rastlanmıyordu. İşçi ve diğer hizmetlilerin çoğu Türktü. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar ve eğlence yerlerinin hepsi Müslüman-Türk unsurun dışındakilerin mülkiyetindeydi" (Koraltürk, 1999: 104-105).

Ahmet Hamdi Başar'ın yönettiği anket çalışmasının sonunda, İstanbul'da 4267 müessesenin varlığı saptanmış, bu mües-

seselerin 1202'sinin [% 28] Müslüman-Türk unsura ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkardığı sonuçlar, bir anlamda daha sonraki yıllarda gerçekleştirilecek olan Türkleştirme politikalarının yol haritasını çizmiş oluyordu.

"İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" çatısı altında bir araya gelen "milli tüccar" kesimi daha sonra "Milli Türk Ticaret Birliği"ni kurmuş (Aralık 1922), İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde İstanbul'daki Müslüman-Türk burjuvazinin görüşlerini dile getirmiş (Mart 1923) ve son olarak da İstanbul Ticaret Odası yönetimindeki gayrimüslim tüccarları tasfiye ederek oda yönetiminin Türkleştirilmesini sağlamıştır (Ağustos 1923). Müslüman-Türk kesiminin temsilcisi olarak ortaya çıkan Ahmet Hamdi Başar ve arkadaşlarının yukarıda özetlediğimiz Türkleştirme politikalarını ondört ay gibi kısa bir süre içinde tamamlamalarını, ancak belli bir kitle desteği ile hareket ettiklerini düşündüğümüz zaman açıklayabiliriz.[14] İstanbul'daki Müslüman-Türk tüccarın büyük bir kısmının desteğini aldığını tahmin ettiğimiz bu grup, esas olarak, İstanbul'un İngiliz işgali altında olduğu mütareke yıllarında Milli Mücadele'ye karşı açıkça cephe almış ve işgal güçleri ile yakın ilişkiler kurmuş olan gayrimüslim azınlıklar hakkında halk arasında oluşmuş olan azınlık karşıtı havadan yararlanıyordu. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Ankara hükümetinin "milli tüccar" kesimine verdiği destek de gayrimüslim tüccarın sahip olduğu son mevzilerin düşmesinde önemli bir etki yapmış olmalıdır. Mütareke yıllarında İstanbul'daki gayrimüslim azınlıkların yapmış olduğu taşkınlıklar, Müslüman-Türk kesim üzerinde bir anlamda "travma" etkisi yaratmış ve bundan sonraki yıllarda gayrimüslim ticaret erbabının Cumhuriyet rejimine olan bağlılığı her zaman sorgulanmış veya en azından azınlık tüccarına şüphe ile bakılmıştır.

---

14 İngiliz arşivlerindeki belgeleri yoğun olarak kullanan Alexis Alexandris'in, İstanbul'daki Rum cemaati hakkında en kapsamlı çalışmalardan biri olan kitabında "Milli Türk Ticaret Birliği"ni kuranların "Selanik Dönmesi" olduğu belirtilmekte ve Ankara hükümetinin Türkleştirme politikalarını uygularken bu küçük grubun desteğini aldığı vurgulanmaktadır (Alexandris, 1983: 106).

Mütareke yıllarında oluşan bu hassasiyetler sonucunda, 1930'larda tek partili Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte, sokakta kendi dillerini konuşan azınlıklara karşı "Vatandaş, Türkçe konuş!" kampanyalarının devlet politikası olarak yaygınlaşması ve Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı özellikleri ağır basan iktisat politikalarının uygulanması mümkün olabilmiştir.

Burada Türkleştirme politikalarından kasıt, toplumsal ve ekonomik hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğinin ve ağırlığının konulmasıdır. Bu dönemde uygulanan Türkleştirme politikaları içinde, yabancı firmaların bütün yazışmalarını Türkçe yapmak konusunda zorlanmaları, bazı mesleklere ve özellikle devlet memuriyetine alınacak kişilerin Müslüman-Türk kesimden seçilmesi ve yabancı firmalarda çalışanların yüzde 75'inin Müslüman-Türk kesimden olmasının mecburi tutulması gibi uygulamaları sayabiliriz.[15]

1920'lerde uygulanan Türkleştirme politikalarının ayrıntılı dökümü, İstanbul'daki diplomatların yazışmalarından izlenebilir. İngiliz Elçisi R. Lindsay, 3 Mart 1926 tarihinde Londra'ya yazdığı raporda, "Gelecekte sadece Türkler şoförlük yapabilecek" derken durumdan şikâyet ediyor ve yakında "Ehliyetleri temdit edilmeyen gayrimüslim şoförlerin" işten atılması gerekeceğini belirtiyordu.[16] Benzer baskılar İzmir-Aydın demiryolunu işleten İngiliz firmasının müdürünün 18 Mart 1926 günü Lindsay'i ziyaretinde de gündeme gelmişti. Müdür, "Türklerin talebi demiryolu şirketinde çalışanların tümünün Türk olmasıdır. Şirket de Türkleri mümkün olduğu kadar işe almak istiyor, ama [bu işlere] uygun Türk bulunamıyor" diyerek işe girmek isteyen Müslüman-Türk kesim arasındaki bilgi ve beceri eksikliğine dikkat çekiyordu.[17]

---

15 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: A. Aktar "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

16 İstanbul'dan Sir R. Lindsay'in Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 3 Mart 1926 tarihli rapor: FO 371 / E 1571/373/44.

17 18 Mart 1926 tarihinde Sir R. Lindsay ve Lord Howard of Glassop arasında yapılan konuşmanın özeti. FO 371 / E 1874/373/44.

Bu dönemde firmalara, dükkân sahiplerine, mağazalara ve bazen de doktor, avukat gibi serbest meslek sahiplerine çalıştırdıkları gayrimüslim personeli işten atarak yerine Müslüman-Türkleri istihdam etmeleri konusunda pek çok baskı yapılmıştır. Tabiatıyla bunların çoğunu hukuk dışı baskılar olarak nitelendirmek yanlış olmaz, ama bütün bu baskılar *de facto* olarak yeni yönetimin memurlarını kullanarak uygulamış olduğu Türkleştirme politikalarıdır.

İngiliz Elçisi Sir Ronald C. Lindsay, Londra'ya yolladığı raporların birinde uygulanan Türkleştirme politikalarının ardındaki psikolojik faktörlerin altını şöyle çiziyordu:

> "[Türkiye] Cumhuriyeti, Türk olmayan tüm unsurlara karşı derin bir güvensizlikle dolu olarak -ki bu güvensizliğin nedeni, yüz seneden beri [Avrupa] devletlerinin Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu politikadır!- kendi etrafına bir Çin Seddi inşa etmek [ve bunun içinde] kuracağı devlette -şahıslardan ve hatta tüccarlardan gelse bile- yabancı nüfuzunun etkisine hiç yer bırakmamak konusunda azimli görünüyor. Nüfusun tümü tarafından gönülden desteklenen bu politika, acımasız bir kararlılıkla uygulanmaya devam ediliyor."[18]

Yukarıdaki alıntıda kurulmasından bahsedilen Çin Seddi'nin on yıl içinde tamamlanacağını belirtmeye gerek yoktur sanırım. 1930'lardan itibaren uygulanmış olan "kendine yeterli" ve devletçi ekonomi politikaları ile "içine kapalı" ticaret rejimleri yukarıda anlatılan Çin Seddi'nin köşe taşlarını oluşturuyordu.

1920'lerde uygulanmış olan Türkleştirme politikalarının, esas olarak idari tasarruflar biçiminde uygulandığını ve *de facto* düzeyde tutulduğunu yukarıda belirtmiştik. Fakat daha sonraki yıllarda Türkleştirme politikaları hiçbir hukuki mesnedi olmayan fiili idari tasarruflar olmaktan çıkarak *de jure* düzenlemeler haline getirilmiş ve milliyetçi ideolojinin tam

---

18 İstanbul'dan Sir R. Lindsay'in Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 15 Şubat 1926 tarihli rapor: FO 371 / E 1072/373/44.

olarak yansıdığı hukuksal metinlere dönüşmüştür. Örneğin, 1932 yılında TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına tahsis edilen Sanat ve Hizmetler hakkında Kanun" bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu kanunun 1934 yılında uygulanmaya başlanmasından sonra, Türkiye'de yerleşik (établis) statüsünde bulunan 9.000 İstanbul Rumu işsiz kalarak ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarının İstanbul'daki gayrimüslim nüfusun giderek azalmasında en büyük katkıyı sağladığını belirtmek gerekmektedir. 1930'larda uygulanan Türkleştirme politikalarını, Türk-Yunan nüfus mübadelesinden İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanacak olan Varlık Vergisi'ne uzanan yolda birer geçiş noktası olarak görmek gerekmektedir.

Sonuç yerine: Türk milliyetçiliğinin yeniden formüle edilmesi

1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet döneminin ve belki de yirminci yüzyıl Türkiye'sinin en yetkin düşünürü Ziya Gökalp'tir. 1876 ile 1924 yılları arasında yaşayan Gökalp, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde bir düşünce sentezi gerçekleştirmeyi başarmış ve Taha Parla'nın da belirttiği gibi, "Sadece ondört yıllık süre içinde çağdaş Türkiye'nin kamu felsefesini biçimlendirmiştir" (Parla, 1989: 33). Gökalp'in formüle ettiği biçimi ile Türk milliyetçiliği, kültürel ideal (mefkûre), toplumsal dayanışma (tesanüd) ve milli birlik kavramlarının son derece ustaca birleştirildiği bir varoluş biçimini temsil ediyordu. Gökalp'in ideolog olarak belki de en önemli özelliği, bir yandan Türk milliyetçiliğinin en sistematik bir yorumunu ortaya koyarken, aynı zamanda bir modernleşme projesinin de çatısını kurmuş olmasıdır. Şimdi Gökalp'in "millet" kavramını nasıl formüle ettiğini özetlemeye çalışacağız.

Gökalp bütün yazılarında, "millet"i oluşturan ulusal topluluğun daha üst düzeyde bir ontolojik alana sahip olduğunun altını çizmiştir. Gökalp'e göre, ulusal topluluğu oluşturan bi-

reylerin etnik kökenleri ve kimlikleri pek önemli değildir. Gökalp'e göre ulusal topluluğun üyesi olmak için gerekli temel ölçüt kültüreldir. Ziya Gökalp, Diyarbakır'da çıkan *Küçük Mecmua*'da 1922 yılında yayımlanan "Millet nedir?" başlıklı yazısında şunları söylüyordu:

> "Millet ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir zümredir. Bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, terbiyece ve mâderzad lisanca [ana dili] müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insani şahsiyetimiz bedenimizde değil, ruhumuzdadır. Maddi meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, mânevi meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten geliyor" (Gökalp, [1922] 1982: 228).

1912-1922 yılları arasındaki on yıllık savaştan önceki Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu nüfusun etnik ve dinî kompozisyonunu düşündüğümüz zaman Gökalp'in "Türk ulusal topluluğu"na dahil olmak için geliştirmiş olduğu ölçütün kültürel düzeyde belirlenmesinin ne kadar "doğru ve mantıklı" olduğu ortaya çıkar. Hatta Balkan Savaşları sırasında bile, sadece "etnik olarak Türk" olanların belirleyici olduğu bir Türk milliyetçiliği anlayışını savunmanın ne kadar güç olduğu açıktır. Her ne kadar "Osmanlı millet sistemi" kurumsal bakımdan dağılmış olsa bile, Türkiye'de "çok etnik gruplu ve çok dinli" bir nüfus yaşamaktadır ve Gökalp'in geliştirdiği sistem bu fiili durumu kapsayacak bir şekilde oluşturulmuştur. Bu karmaşık yapının çok iyi farkında olan Gökalp, 1923'de yayımlanan ve son eseri olan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında "etnik köken" terimi yerine "ırk" terimini kullanarak aşağıdaki tespitleri yapmaktadır:

> "Memleketimizde, vaktiyle dedeleri Arnavutluk'tan yahut Arabistan'dan gelmiş milletdaşlarımız vardır. Bunları Türk terbiyesi ile büyümüş ve Türk mefkûresine ça-

lışmayı itiyat etmiş görürsek, diğer milletdaşlarımızdan hiç ayırmamalıyız. Yanlız saadet zamanında değil, felâket zamanında da bizden ayrılmayanları nasıl milliyetimizin dışında sayabiliriz? ... Gerçi, atlarda şecere aramak lâzımdır; çünkü, bütün meziyetleri içgüdüye dayandığı ve bunlar ırsî olduğu için, hayvanlarda ırkın büyük ehemmiyeti vardır. İnsanlarda ise, ırkın sosyal vasıflara hiçbir tesiri olmadığı için, şecere aramak doğru değildir. Bunun aksi bir yol tutulacak olursak memleketimizdeki aydınların ve fikir savaşçılarının birçoğunu fedâ etmek gerekecektir" (Gökalp, [1923] 1970: 23).

Taha Parla'nın Gökalp ile ilgili çalışmasında açıklıkla ortaya koyduğu gibi, Gökalp'in formülasyonunda İslâm dini, Türk milliyetçisi olmanın bir ön şartı olarak değil; sadece toplumsal dayanışmanın yaratılmasında işlevi olan bir tür ahlâki normlar sistemi olarak devreye girmektedir (Parla, 1989). Gökalp'in Türk milliyetçiliği anlayışında dinin fonksiyonel olarak tanımlanmış olması sayesindedir ki Moiz Kohen Tekinalp (1883-1961) ve Avram Galante (1873-1961) gibi bazı Musevi kökenli aydınlar Türk milliyetçiliğinin mutfağında Gökalp ile birlikte çalışmaktan çekinmemişlerdir (Aktar 1996c, 272). Örneğin, Tekinalp'in kendisini Türk milletinin bir parçası olarak görmesine ve kendisini özellikle Türk milliyetçisi olarak takdim etmesine İslâmiyet bir engel teşkil etmemiştir.

On yıllık savaş bittiğinde ve Türk-Yunan nüfus mübadelesi tamamlandığında artık Türkiye'nin toplumsal dokusu değişmiştir. 1906 Osmanlı nüfus sayımının verilerine göre sokaktaki her beş kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir toplumdan, 1927'de Cumhuriyet yönetiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımındaki sadece kırk kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir noktaya gelinmiştir. On yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Türkiye nüfusu dinsel bakımdan homojen bir yapıya bürünmüştür.

Bu noktada, Gökalp tarafından sistemleştirilen Türk milliyetçiliği anlayışından bir ideolojik kopuşun gerçekleştiğine şa-

hit oluyoruz. 1920'lerin ortalarından itibaren, Gökalp'in modeli büyük ölçüde revize edilmiştir. Ziya Gökalp bireyin ulusal topluluğa dahil olma ölçütünü kültür (hars) ve vatandaşlık düzeyinde tanımlamış olmasına karşın, CHP ideologları bunu ulusal topluluğa ait olmanın ölçütünü "Türk etnik grubuna dahil olmakla" değiştirmişlerdir. Kısacası "Türk milletinin parçası olmak için," Gökalp'e göre etnik kökenin pek bir önemi yokken, insanların aynı dili konuşmaları ve kültürel açıdan benzer bir biçimde sosyalleşmiş olmaları (talim ve terbiye) yeterli iken, bu ölçüt değişmiş ve Türk etnik kimliğini daha öne çıkaran bir yeniden tanımlama çabası gündeme gelmiştir.

16 Ekim 1931 tarihinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in İstanbul Üniversitesi'nde CHP parti programını açıklamak amacıyla verdiği konferansta bu çabanın ulaştığı sonuçları görebiliriz:

> "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkeslik ve hatta lazlık ve pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş [aşılanmış] olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tegallübatın [çekişmelerin] mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri [anlayışları] hulusla [iyilik] ve samimiyetle düzeltmek vazifedir. Bugünkü ilmi hakikatler beş on bin, birkaç yüzbin ve hatta mesela bir milyonluk kütlelerde müstakil bir milliyet tasavvur etmeye imkân bırakmaz" (Peker, 1931: 7)

Dikkat edilirse yukarıdaki konuşmada 'bir taşla iki kuş birden' vurulmaktadır: Bir yandan memleketimizdeki etnik Türklerin dışında kalan ve kendilerinin başka kökenlerden geldiklerini düşünen vatandaşlarımızın (Kürtler, Çerkesler, Lazlar, Pomaklar vs.) aslında tarihin karanlıklarından gelen "yanlış anlamaların" kurbanı oldukları vurgulanmakta ve bunları düzeltmenin -yani onlara Türklüklerini hatırlatmanın!- gerekli olduğu dile getirilmektedir. Diğer yandan da, bütün bu insanların "aslında bizden" oldukları ilân edilerek, Türklüğün

sınırları olabildiğince genişletilmektedir. Burada 'ideolojik düzeyde bir Türkleştirme politikası' uygulanarak, Türkiye'de gayrimüslim azınlıklar dışında kalan herkesin Türk olduğu ilân edilmektedir. Recep Peker'e göre, memleketimizde Türklerin dışında "müstakil bir milliyet" yoktur. Böylece ülkedeki her etnik grubu önce "milliyet" olarak adlandırarak, kendilerini büyük bir açmazın içine sokan CHP ideologları, sonradan modernleşme sürecinde uzun vadede ortaya çıkacak olan bütün gerilimlerin müjdesini daha 1931 yılında vermişlerdir.[19]

Cumhuriyeti kuran seçkinlerin Türk milliyetçiliğini yeniden sistemleştirme çabaları aslında 1920'lerin ortasında başlamış ve 1930'ların başında tamamlanmıştır. Gökalp'in çizmiş olduğu formülasyonlardan kesin bir kopuş olarak görülebilecek bu süreç yavaş işlemiş, ancak 1930'ların başında kesin olarak tamamlanmıştır.[20]

Mübadele konusuna geri dönersek, yukarıda anlattığımız ideolojik kopuşun ilk örneklerini 1924 yılı sonbaharında TBMM'deki mübadele ile ilgili tartışmalarda izlemek mümkündür. Bu yazının beşinci bölümünde, Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin icraatını eleştiren mebusların mübadillerin iskânı sırasında "lisan" meselesine gereken önemin verilmediği-

---

19 1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu'nun meclis tartışmaları Kemalist milliyetçilik anlayışının çözümlenmesinde ve yarattığı uzun vadeli açmazların anlaşılmasında son derece yararlıdır. Bu konuda bkz. A. Aktar, "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği."

20 Yeni milliyetçik anlayışının yaygınlaştırılmasında kullanılan araçlardan biri de "Yurttaşlık Bilgisi" ders kitaplarıdır. Atatürk'ün Afet İnan'a yazdırmış olduğu "Medeni Bilgiler" kitabı 1931 yılından itibaren okullarda okutulmuştur. Yukarıda Peker'den verdiğimiz bir alıntı çerçevesinde özetlediğimiz yeni milliyetçilik anlayışı aynı kitapta biraz daha sert bir üslupla aynen tekrarlanmıştır: "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük fikri, çerkeslik fikri ve hattâ lazlık fikri veya boşnaklık fikri propoganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler [adlandırmalar], birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teelümden [üzüntüden] başka tesir hasıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar" (İnan, 1931/1988: 23).

ni dile getirmiş olduklarını belirtmiştik. Bu konuda muhalefet adına sert konuşmalar yapan Dr. Rıza Nur, özellikle Arnavutça konuşan kitlelerin İzmir civarına iskân edilmiş olmasını eleştirmiştir.

Cevap vermek üzere söz alan Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik [Renda], son yıllarda Dr. Rıza Nur'un "mutaasıp bir milliyetçi" haline dönüştüğünü vurgulayarak, 1908 sonrası dönemde Dr. Rıza Nur'un Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde Arnavut kökenli muhalif mebuslarla Osmanlı Meclisinde işbirliği yaptığını ve hatta Arnavutları isyana teşvik ettiğini kendisine hatırlatmıştır. Bu eleştiri ve serzenişlere Rıza Nur'un verdiği cevap çok anlamlıdır:

> "[Benim için] Arnavutları teşvik etmiştir dediler. Onbeş senedir bu memleket 150 senelik vukuatı tarihiye ve siyasiye [tarihi ve siyasi olaylar] görmüştür. Arnavutlar o vakit bu memleketin eczâsından idi. Basra'dan İşkodra'ya kadar 15-20 türlü anasır mevcut idi ve ben hakikaten o vakit Türklük siyasetini yapmaya gidemezdim. İttihadı Anasır bilirsiniz ki nasıl bir moda idi. Hakikaten başka bir şey yapılamazdı. Ondan sonradır ki Türkçülüğe başlamışım" (TBMM-Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 152).

Dr. Rıza Nur burada, 1908 sonrasında yaşananlar ışığında nüfusun etnik ve dinî kompozisyonunun -yani memleketin eczâsının- son onbeş yıl içinde geçirmiş olduğu değişikliklere atıfta bulunarak, kendi ideolojik konumunu da yeniden tanımladığını ve artık farklı bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, kısa zamanda başka mebuslar tarafından da paylaşılacak ve yukarıda belirttiğimiz gibi, Cumhuriyeti kuran seçkinlerin resmi görüşü haline gelecektir.

Bu yaklaşıma göre, bir yandan Türkiye'de yaşayan tüm Müslümanların aslen Türk olduğu ilân edilerek "biz"in kapsamı genişletilmiş; diğer yandan da Osmanlı döneminde bu topraklarda kendi dinî ve etnik kimliklerini koruyarak yaşamış olan gayrimüslimler de kaçınılmaz olarak "diğer" veya "öteki" kategorisi içine sokulmuştur. Bu iki süreç, aslında birbirini

besleyerek ve birbirine paralel olarak yürümüştür. Türk milliyetçiliğinin bu yeni formülasyonunda "öteki" kategorisi içine hapsedilen gayrimüslimler, hukuken vatandaş olmalarına rağmen önce "yarım vatandaş" olarak görülmüşler, "yabancı" veya "misafir" olarak algılanmışlardır. Gökalp formülasyonundan ideolojik kopuşun sonucu olarak, yüzyıllardır bu ülkede yaşayan gayrimüslimler Varlık Vergisi gibi ayrımcı politikalara tâbi tutulmuşlardır. Onların Türk milletinin "sadece dinleri farklı doğal üyeleri" olarak algılanmaları ve vatandaşlık konumlarının gerektirdiği tüm olanaklardan eşit ölçüde faydalanmaları maalesef pek mümkün olmamıştır.

CHP ideologlarına göre, on yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Anadolu nüfusu dinî açıdan homojenleştirilmiş ve böylece Gökalp'in "millet" formülasyonunun insani temelleri ortadan kalkmıştır. Anadolu'da sadece Müslümanların yaşadığı gerçeğinden yola çıkan ve bunların da "aslen Türk" olduğunu her fırsatta söyleyen ideologlar için, Gökalp'in millet formülasyonu artık tedavülden kalkmış bir düşünce sistemi haline gelmiştir. Aynı şekilde, Gökalp'in Durkheim sosyolojisinden faydalanarak tanımladığı "hars" kavramı ile statü, toplumsal sınıf, din, mezhep ve bazen de etnik köken açısından birbirinden farklı bireylerden meydana gelen Türkiye halkından bir 'millet oluşturma' projesinin de geçerliliği kalmamıştır. Etnik ve dinî bakımlardan son derece heterojen bir imparatorluk nüfusunu veri kabul ederek geliştirilmiş bu yaklaşımın Cumhuriyeti kuranlar açısından, artık bir 'lüks' olarak algılandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. 1922-1924 arasında tamamlanmış olan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin belki de en önemli sonucunun, bu milliyetçilik anlayışının kemikleşmesine yapmış olduğu fiili katkı olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

Mübeccel B. Kıray'a Armağan, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.

Akçam, T. (1999) *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*. Ankara, İmge Yayınları.

Aktar, A. (1996a) "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği."

Aktar, A. (1996b) "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

Aktar, A. (1996c) "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 - 1925," *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies*, vol. 10, no. 1 - 2: s. 263 - 290

Alexandris, A. (1983) *The Greek Minority of Istanbul and Greek - Turkish Relations: 1918-1974*. Atina.

Arı, K. (1995) *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925*, İstanbul, Tarih Vakfı.

Arı, K. (1999) "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim," *Bilanço '98: 75 Yılda Köylerden Şehirlere*, s. 97 - 114. İstanbul, Tarih Vakfı.

Augustinos, G. (1992) *The Greeks of Asia Minor - Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Kent State University Press.

Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Çanlı, M. (1994) "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi," *Tarih ve Toplum*, 130, Ekim: s. 51-59

Demir, Hülya ve Rıdvan Akar (1994) *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'de Rumların sınır dışı edilmesi*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Demirel, Y. (Ed.) (1994) "Mübadele Dosyası," *Tarih ve Toplum*, nos. 123-126, Mart-Haziran.

Ertur, Esat K. (Yay. Haz.) (1994) *Tamu Yelleri*. Ankara, TTK

Gökalp, Z. (1922/1982) "Millet Nedir?" *Makaleler VII (Küçük Mecmua'daki Yazılar)*. Yay. haz. M. Abdülhalûk Çay. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını.

Gökalp, Z. (1923/1970) *Türkçülüğün Esasları*. Yayına hazırlayan Mehmet Kaplan. İstanbul, Devlet Kitapları.

İnan, Afet (1931/1988) *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara, TTK.

Kaplanoğlu, R. (1999) *Bursa'da Mübadele: 1923-1930 Yunanistan Göçmenleri*. Bursa, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.

Keyder, Ç. (1982) *Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923-1929*, Ankara, Yurt Yayınları.

Keyder, Ç. (1989) *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Koraltürk, M. (1996-97) "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine bir Rapor," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2, (6-7): s. 183-198

Koraltürk, M. (1999) 'Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odalarının Tarihsel Gelişimi: 1880-1952,' Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Ladas, S. P. (1932) *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, Macmillan Company.

Lewis, B. (1968) *Emergence of Modern Turkey*. Oxford, OUP.

Mears, E. G. (1929) *Greece Today*, Stanford, Stanford University Press.

McCharty, J. (1983)*Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press.

Moon, P. (1962) *Divide and Quit*. Berkeley, University of California Press.

Morgenthau, Henry ve French Shorter (1929) *I was sent to Athens*, New York, Doubleday.

Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler. (1973) Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF Yayını.

Oran, B. (1991) *Türk-Yunan ilişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Ankara, Bilgi Yayınları.

Parla, T. (1985) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Peker, R. (1931) *CHF Programının İzahı*. Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası.

Pentzopoulos, D. (1962) *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris, Mouton.

Petropoulos, J. A. (1976) "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking 1922-1930" in *Byzantine and Modern Greek Studies* 2: s. 135-160.

Rıza Nur (1967) *Hayat ve Hatıratım.*, 4 Cilt, İstanbul.

Smith, A. D. (1994) "Ethnic Nationalism and the Plight of Minorities," *Journal of Refugee Studies*, vol. 7 (2/3): s. 186-198

Söylemezoğlu, G. K. (1946) *Hatıraları.*, Canlı Tarihler 5, İstanbul, Türkiye Yayınevi.

Sussnitzki, A. J. (1966) "Ethnic Division of Labour," in C. Issawi (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800-1914. A Book of Readings*, Chicago, The University of Chicago Press.

Tekeli, İ ve Selim İlkin (1977) *1929 Dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Ankara, ODTÜ Yayınları.

Toynbee, A. J. (1922) *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations.*, Boston, Houghton Mifflin Company.

Türkiye Büyük Millet Meclisi-Zabıt Ceridesi (1975) Devre 2, Ciltler: 3, 7, 9 ve 10. Ankara, TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi-Gizli Celse Zabıtları (1985) 4 cilt. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uran, H. (1959) *Hatıralarım*, Ankara.

Yalçın, K. (1998) *Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları*, İstanbul, Belge Yayınları.

Yiannakopoulos, G. A. (1992) *Refugee Greece*, Athens, Center for Asia Minor Studies.

İKİNCİ BÖLÜM

1934 TRAKYA YAHUDİ OLAYLARI VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Sayın Halûk Karabatak'ın *Tarih ve Toplum*'un 146. sayısında yayımlanan "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler" başlıklı yazısı ile Sayın Avner Levi'nin aynı derginin 151. sayısında "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders" başlıklı yazıları hayli ilgi uyandırdı. Sayın Zafer Toprak ise bu iki yazıda ortaya konan bazı iddiaları *Toplumsal Tarih* dergisinin 34. sayısında "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu" başlıklı yazısıyla ele aldı ve yeniden değerlendirdi.

Biz de yukarıda adı geçen üç yazının 1934 Trakya olaylarının nedenleri üzerine ortaya koyduğu iddiaları ve bu yazılarda bazen açıkça, bazen de satır aralarında yapılan değerlendirmeleri tekrar ele alacağız. Bütün bunları yaparken de 1934 Trakya olayları hakkında Amerikan Milli Arşivlerinde ve İngiliz Dışişleri Arşivlerinde rastladığımız bazı belgeleri yayımlayarak bu olayların daha doğru yorumlanmasına çalışacağız.

1934 Trakya olaylarında Nazi Almanyası'nın etkisi

İlk ele almak istediğim konu, 1934 Trakya olaylarının hazırlanışı ve gerçekleştirilmesinde yabancı etkisidir. Yukarıda isim-

leri anılan üç yazı bence bu konuda az çok fikir birliği içindedir. Bu üç yazıdaki ortak yaklaşıma göre, iki savaş arası Avrupa siyasetinde esen Faşist ve Nazi rüzgârları Türk siyasetini etkilemiş ve böylece ülkemizde Yahudi düşmanlığı ile sonuçlanan bazı siyasal hareketler ortaya çıkarak serpilmiştir. Örneğin, Halûk Karabatak, 1930'lardan bahsederken "Anti-semitizm dalgası, Faşizm ile birlikte yayılıyor ve hemen her ülkede kendine az-çok taraftar bulabiliyordu. Türkiye'deki durum da dünyanın diğer ülkelerinden farklı değildi. Yüzyıllardır Trak-

1934 Trakya Yahudi Olaylarının Kronolojisi

- **1 Mayıs 1934** - Cevat Rifat Atilhan, **Millî İnkılâp** isimli Yahudi düşmanı dergiyi İstanbul'da yayımlamaya başlar.[1]
- **10 Mayıs** - Atilhan, İstanbul Üniversitesi'nin kapısında öğrencilere gamalı haç rozetleri dağıtır.[2]
- **22 Mayıs** - Yahudi cemaat meclisi toplanarak Başbakanlığa bir dilekçe yazıp **Millî İnkılâp** dergisinde sürdürülen antisemit kampanyayı protesto ederler ve hükümetin gereken yapmasını isterler.[3]
- **25 Mayıs** - Yahudi cemaatinin liderleri tarafından hazırlanan dilekçe Başbakanlığa teslim edilir ve oradan da İçişleri Bakanlığı'na havale edilir.[4]
- **14 Haziran** - 2510 sayılı İskân Kanunu TBMM'de kabul edilir.
- **21 Haziran** - Birkaç haftadır imzasız mektuplarla tehdit edilen Çanakkale Yahudilerine karşı ilk fiziki saldırılar başlar. Bazı Yahudiler dövülür ve evler yağmalanır.
- **24 Haziran** - Çanakkale'de Yahudi cemaatinin en tanınmış insanları tekrar tehdit mektupları alırlar. Kenti terk etmeleri aksi takdirde öldürülecekleri belirtilmektedir. "Bunun üzerine 1500 kadar Yahudi her şeylerini bırakıp İstanbul'a sığındılar. Dönemin Türk basını olaylardan bir kelime dahi söz etmedi."[5]
- **25-26 Haziran** - Cumhurbaşkanı Atatürk yanında Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras olduğu halde o günlerde resmi bir gezi için ülkemizde bulunan İran Şahı Pehlevi ile birlikte Çanakkale'yi ziyaret eder.[6] Bu ziyaret esnasında bir Yahudi [Deli Salamon] kendisine şikayette bulunur. "Şikayetçi 'Paşam bizi istemiyorlar' demiş, Atatürk de, 'kim istemiyor? Polisler mi, memurlar mı?' diye sormuş, buna verilen cevap 'halk istemiyor' olmuş, buna da Atatürk 'halk isterse beni de kovar' şeklinde cevap vermiştir."[7]
- **29 Haziran** - Amerikan Elçisi Robert P. Skinner, Washington'a yazdığı raporda "Trakya'daki Yahudi nüfusun bölge dışına sürüldüğünü ve bu konuda herhangi bir resmi açıklama yapılmadığını" belirtir. Skinner Yahudilerin çoğunun küçük esnaf ve ticaret erbabı olduğunu

1 Feridun Fazıl Tülbentçi, *Cumhuriyet'ten sonra çıkan gazeteler ve mecmualar.* Ankara: Başvekalet matbuat umum müdürlüğü, 1941. s. 67

2 Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders" *Tarih ve Toplum*, sayı 151, Temmuz 1996. s. 11

3 Levi, ibid s. 13-14

4 Levi, ibid. s. 14

5 Levi, ibid. s. 13

6 Utkan Kocatürk, *Atatürk ve T. C. Tarihi Kronolojisi 1918-1938.* Ankara: TTK Yayını, 1988. s. 565 Ayrıca gezinin ayrıntıları için *Ayın Tarihi*, no. 7, Temmuz 1934. s. 36-37

7 Levi, ibid. s. 13

ya'da yaşayan Yahudilerin 1934 yılında burada başlarına gelenler de bunun örneklerinden birisidir"[1] diyerek dış konjonktürdeki değişmeleri, esas olarak Almanya'daki gelişmelerden hareketle kendi analizinin ortasına oturtuyor. 1934 olaylarını anlamak ve yorumlamakta Karabatak'ın ikinci olarak başvurduğu olgular bütünü ise Kemalist toplum ve siyaset anlayışın-

belirterek, Trakya'nın 1923'de askerden arındırılmış bölge olarak tanımlanmasına karşın, Yahudilerin sürülmesini bölgenin ve boğazların silahlandırılmasına yönelik bir hazırlık olarak yorumlar. Ayrıca hükümetin piyasadan 3000 ton civarında yün satın almış olduğunu belirten Skinner, bu yünün askeri üniforma üretiminde kullanılacağını vurgular.[8]

- **30 Haziran** - Almanya'da "Uzun Bıçaklar Gecesi" yaşanır. Hitler, parti içi muhalefeti ve özellikle SA'ları temizler.
- **2 Temmuz** - İran Şahı memleketine dönmek üzere İstanbul'dan ayrılır. Cumhurbaşkanı Atatürk dinlenmek üzere Yalova'ya geçer.[9]
- **3 Temmuz gündüz** - Başbakan İsmet İnönü İstanbul'dan Ankara'ya gelir.[10] Levi'nin kaynak göstermeden verdiği bilgiye göre, Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden Gad Franko ile Mişon Ventura Cumhurbaşkanı Atatürk ile görüşürler. Levi, Atatürk'ün işe müdahale ederek olayları durdurduğunu anlatıyor.[11]
- **3 Temmuz gecesi ve 4 Temmuz günü** - Çanakkale'de başlayan olaylar artık bütün Trakya'ya yayılmıştır. Özellikle Kırklareli'nde "3 Temmuz akşamı Yahudilerin oturdukları evlerin kapıları kırıldı, camları taşlandı ... Yahudiler ya kırlara kaçtılar, ya da komşu Türk evlerine sığındılar. 4 Temmuz sabahı ise trene binerek İstanbul'a geldiler ... Yahudilerin ev ve dükkanları yağmalanmıştı."[12]
- **4 Temmuz** - Londra'da yayımlanan **Times** gazetesinde "Doğu Trakya'dan ve Çanakkale'den İstanbul'a doğru Yahudilerin topluca hareket etmekte olduğunu ve bu hareketin son günlerde daha da arttığını" belirten bir haber yayımlanır. Haberin sonunda 2510 sayılı İskân Kanunu'nun ülkeyi üç ayrı bölgeye ayırdığı belirtilerek tamamen Türk kültürüne ait olarak kabul edilmeyen grupların ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri nedenlerle yer değiştirmeye zorlanabilecekleri anlatılmaktadır. Ayrıca **Daily Telegraph** gazetesinde bu konuda daha ayrıntılı bir haber olduğu belirtiliyor.[13]
- **5 Temmuz** - Başbakan İsmet İnönü TBMM'de yaptığı konuşmada hükümetin genel siyasi durumu hakkında izahat verir ve daha sonra hükümet için güven oylaması yapılır. İs-

8 Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944 (M 1224) Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.4016 Jews / 9. Ayrıca Halûk Karabatak, "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler" *Tarih ve Toplum* Sayı 146, Şubat 1996. s. 9

9 *Ayın Tarihi*. no. 8, Ağustos 1934. s. 40-51

10 **Ibid.** s. 2

11 Levi, **ibid.** s. 15 Levi temsilcilerin Atatürk ile Ankara'da görüştüklerini belirtiyor. Bu görüşmenin Yalova'da gerçekleşmiş olması daha akla yakın gözüküyor.

12 Karabatak, **ibid** s. 7-8

13 İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivi FO 371/ 18 Temmuz 1934 tarihli ve E4633/4633/44. numaralı dosya üzerindeki notlardan.

1 Halûk Karabatak, "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler" *Tarih ve Toplum* Sayı 146, Şubat 1996. s. 4.

da yine 1930'larda kemikleşen eğilimlerdir. Şöyle diyor Karabatak: "Öte yandan, 1930'lar Türkiye için farklı anlamlar da taşımaktadır. 'Türk Tarih Tezi' ve 'Güneş-Dil Teorisi' gibi çalışmalarla, 'Büyük ve Şanlı Türk Ulusu' yaratma projelerinin yürürlüğe konduğu yıllardır 1930'lar." Böylece iç konjoktürdeki değişmeleri gündeme getirmiş oluyor. Bu iki yaklaşım doğrultusunda, Karabatak ilk olarak, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in Alman Nazi gençlik teşkilatının ikinci başkanı ile 1934 yılının mart ayında yaptığı ve iki tarafın da karşılıklı hayran-

met İnönü çeşitli ülke meseleleri hakkından bilgi verirken Trakya olaylarına değinmiş ve hareketin antisemitik niteliğini vurguladıktan sonra sorumlu olanların cezalandırılacağını belirtmiştir.[14]

- **6 Temmuz** - TBMM'de yapılan bu konuşmadan sonra İstanbul basını nihayet sessizliğini bozmuş İstanbul'a kaçan yaklaşık 3000 Yahudinin evlere, Balat ve Hasköy'deki düşkünler evi ve okullara yerleştirildiği haberleri verilmeğe başlanmıştır. Ayrıca Sayın Levi'nin yazısından Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinin aralarında yardım topladıklarını öğreniyoruz.[15] Aynı gün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Trakya'daki durumu incelemek üzere bölgeye hareket eder.
- **8 Temmuz** - İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali Öngören konu hakkında incelemeler yapmak üzere Edirne'ye gelmiştir. Cumhurbaşkanı Atatürk beraberinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras olduğu halde Ankara'ya gelir. Kendisini Başbakan İsmet İnönü, CHP Genel Sekreteri Recep Peker ve diğer devlet erkanı karşılar.
- **12 Temmuz** - İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bölgede incelemelerini tamamladıktan sonra Ankara'ya döner.
- **14 Temmuz** - Hükümet Edirne ve Kırklareli hadiseleri hakkında ayrıntılı bir tebliğ yayınlar. Bu tebliğ İstanbul basınında ertesi gün yayımlanır.[16]
- **15 Temmuz** - CHF Genel Sekreteri Recep Peker partiyi zan altından kurtarmak amacıyla Sayın Toprak'ın yazısında ayrıntılı olarak değerlendirdiği tamimi kaleme alır ve parti teşkilatına yollar.
- **16 Temmuz** - "İstanbul'da çıkan **Millî İnkılâp** mecmuasının, neşriyatı ile memleket içinde ve dışında fena bir cereyan husule getirmek ve millî vahdeti bozmak gayesinin takip ettiği anlaşıldığından Heyeti Vekile kararı ile kapatıldı."[17]
- **18 Temmuz** - İngiliz Elçisi Sir Percy Loraine Londra'ya konu ile ilgili olarak yazmış olduğu raporda 7000 ile 8000 Yahudinin göçten etkilenmiş olabileceğini belirtir. Yahudilerin göçe zorlanmasının ardında yatan nedenin bölgenin silahlandırılması sürecinde Ankara hükümetinin Yahudileri "istenmeyen unsur" olarak görmesi olduğunu vurgular. Ayrıca İngiliz Elçiliği'ndeki Askeri Ateşe Binbaşı Simpson'un aldığı bilgilere göre de Anadolu'dan Trakya'ya asker sevkiyatı başlamıştır.[18]

14 *Ayın Tarihi*. no. 8, Ağustos 1934. s. 34 Ayrıca, Levi, ibid. s. 14

15 Levi, ibid. s. 15

16 Hükümet bildirisinin metni ve yorumlanması için bkz. Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu" *Toplumsal Tarih*. Sayı 34, Ekim 1996. s. 22-23

17 *Ayın Tarihi*. no. 8, Ağustos 1934. s. 8 Ayrıca Levi, ibid. s. 16

18 Sir Percy Loraine'den Sir John Simon'a FO 371/ 18 Temmuz 1934 tarihli ve E4633/4633/44. numaralı belge

lıklarını dile getirdikleri temaslar ve Kemalistlerin 2510 sayılı İskân Kanunu'nunda "Türkiye'deki toplum yapısının 'ırk' temeline dayandırılmaya" çalışmalarını kanıt olarak ortaya koyuyordu. Aslında Karabatak'ın yazısı hem dış ve hem iç konjonktürü birlikte ele almaya çalışıyor. Fakat dış konjonktür ile ilgili değerlendirmelerde sadece Almanya'daki gelişmelerle sınırlı kaldığı için, yanıltıcı oluyor. İç konjonktürü analizi sırasında hem bazı olguların değerlendirilmesi hem de kullandığı teknik terimlerin (örneğin, ırkçılık) Kemalistlerin milliyetçilik anlayışını yanlış yansıtması nedeniyle bence eksik kalıyor. Karabatak'ın kavramsal çerçevesini daha ileride değerlendirmek üzere şimdi ikinci yazıya geçiyorum.

Avner Levi'nin yazısı ise 1934 Trakya olaylarını, tamamen Avrupa siyasetinde esen Nazi rüzgârları ile açıklama çabasıdır. Levi, "1934 Trakya Yahudileri olaylarının kaynağını Almanya'da buluyoruz"[2] diyerek analizine başlıyor. Olguların sıralanmasında ünlü Yahudi düşmanı Cevat Rifat Atilhan'ın, *Der Stürmer* dergisinin sahibi Julius Streicher tarafından Almanya'ya davet edilmesini, orada Nazi ileri gelenleri tarafından kendisine hüsnü kabul gösterilmesini Nazilerin Türkiye'yi etkileme araçları olarak ortaya koyuyor. Daha sonra, Atilhan'ın çıkardığı Yahudi düşmanı *Millî İnkılâp* dergisindeki karikatürlerin *Der Stürmer*'den alınıp sadece alt yazılarının değiştirilmiş olduğunu belirterek analizini sürdürüyor. Bu noktada, Karabatak'ın haklı olarak özel bir önem atfettiği 2510 sayılı İskân Kanunu hakkında Levi şunları söylüyor: "Bu kanun iki yıldır hazırlanmaktaydı -Hitler'in Yahudi meselesi doğmadan önce [!]- aslında Doğu isyanları ve Kürt olaylarıyla ilgiliydi. Fakat 1934 yazında yürürlüğe konması, *Millî İnkılâp* yayınları ile de aynı tarihe rastlaması çok kötü bir rastlantı doğurdu."

1934 Trakya olaylarına ancak "kökü dışarıda zararlı faaliyet" gözlüğü ile bakıldığı zaman İskân Kanunu'nu "kötü bir

---

2 Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınamayan Ders" *Tarih ve Toplum*, sayı 151, Temmuz 1996. s. 11.

rastlantı" olarak yorumlamak mümkündür. Konuya yaklaşımındaki çarpıklıklara rağmen Levi'nin yazısı olgusal açıdan önemli bazı detayları gündeme getiriyor. 1934 Trakya olaylarının kronolojisinde de görüleceği gibi, Avner Levi Türkiye'deki Yahudi cemaatinin arşivini iyice taramış ve Trakya olaylarını bizzat yaşamış olan yaşlı Yahudilerle görüşmeler yapmıştır. Örneğin, 25 Mayıs 1934 tarihinde Yahudi cemaati temsilcilerinin Başbakanlığa dilekçe ile başvurarak resmen şikâyetçi olduklarını yine Avner Levi'nin yazısından öğreniyoruz. Sonraki günlerde İstanbul'a göç eden Yahudiler için yardım kampanyası açıldığını ve Kırklareli olaylarının başlamasından önce, yani 3 Temmuz günü Gad Franko'nun konu hakkında Atatürk ile görüştüğünü yine Levi'den öğreniyoruz.[3] Ama bütün bu ilginç ayrıntılara rağmen, Levi'nin yazısının, 1934 Trakya olaylarını neden-sonuç ilişkilerini "doğru" kurarak ve Türkiye'nin iç ve dış politikasını "doğru" değerlendirerek açıklamaktan ziyade, meseleyi sadece Almanya'daki gelişmeler bağlamında ele almak gibi bir hava içinde olduğu görülüyor.

1934 Trakya olaylarında CHP'nin ve hükümetin sorumlulukları

Prof. Zafer Toprak'ın yazısı ise "1934 Trakya olayları hangi toplumsal ve siyasal süreçlerin sonunda gerçekleşti?" sorusundan ziyade, "Bu olaylardaki esas sorumluluk kimindir?" meselesini gündeme getiriyor.[4] Yazısına diğer iki yazı gibi Avrupa ülkelerindeki otoriter ve totaliter eğilimleri irdeleyerek başlayan Toprak, "Bu arada antisemitizm başta Almanya olmak üzere, değişik çevrelerde yeşerecek ortam bulur. Antisemit esintiden, sınırlı da olsa, Türkiye de payını alır. Trakya olayları

---

3 Bütün bu arşiv belgelerini okuduğu anlaşılan Avner Levi, her ne hikmetse dipnot vererek kaynak belirtmiyor. Acaba bu belgeler hangi arşivlerde saklanıyor? Bu belgelerin hangi arşivlerde olduğunu bilmek, her sosyal bilimcinin en doğal hakkıdır diye düşünüyorum.

4 Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHP'nin Sorumluluğu" *Toplumsal Tarih*. Sayı 34, Ekim 1996. s. 19-25.

bunun somut örneğidir" diyerek konuya öncelikli olarak Almanya'dan yaklaşıyor. Bu noktadan sonra Toprak'ın analizi "Acaba dışarıdan gelen esinti içeride kimleri etkilemiştir?" sorusuna cevap aramaya yöneliyor.

Prof. Toprak, özellikle Halûk Karabatak'ın şu yorumuna itiraz ediyor: "Bu olayların birkaç çapulcunun işi olmadığını düşündüren en önemli veri, olayların Trakya'nın farklı bölgelerinde, hemen hemen aynı anda, en azından aynı günde çıkmış olması. Bunun birer rastlantı olduğunu düşünmek biraz saflık olur kanısındayım. Sözü edilen 'birkaç çapulcu'nun Kırklareli'de, Lüleburgaz'da, Edirne'de, Babaeski'de, Uzunköprü'de, Çanakkale'de, Gelibolu'da aynı anda ortaya çıkması, en azından bunların 'sıradan çapulcu' olmadıklarının bir göstergesidir." Halûk Karabatak'ın bu yorumuna itirazını CHP'nin parti teşkilatına yolladığı tamimden yola çıkarak kanıtlamaya çalışan Prof. Toprak, CHP'nin tümü ile bu işten sorumlu tutulamayacağını vurguluyor. CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in örgüte yolladığı 15 Temmuz 1934 tarihli tamimde "[Olayların] telkin, hazırlık ve tatbik aşamalarında genel sekreterliğe neden haber verilmediği"nin hesabını sormuş olmasını CHP genel merkezinin olaydaki sorumluluğunu azaltmasının en "anlamlı" kanıtı olduğunu belirtiyor.[5]

Burada Prof. Toprak'ın açıkça dile getirmediği bir varsayım var: CHP genel merkezinin bu olaylardan haberi yoktu. Çünkü yerel örgütler Ankara'ya bu konuda bilgi ulaştırmamışlardı. Bu varsayımdan ve Peker'in olaylardan sonra parti örgütüne yollamış olduğu tamimden hareket eden Toprak, analizini şöyle noktalıyor: "CHF tebliğlerinden bizim çıkarsayabildiğimiz CHF yerel örgütleri [bu olaylardan] bilfiil sorumlu gözüküyorlar." Sonuç olarak 1934 yılında Trakya Yahudilerine uygulanan ticari boykot, korkutma, sindirme, dövme, ırza tecavüz ve yağma olaylarının fiili sorumluluğu "tıpkı ittihatçı fedailer

---

5 *CHF Genel Katipliğinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatı*, Temmuz 1934'den Birinci kânun1934 sonuna kadar. Cilt 5. Ankara: Ulus Matbaası, 1935. s. 37-38. Tebligatın tam metni için bkz. Toprak, *ibid.* s. 22.

gibi [hareket eden] fırka'nın yerel tosuncukları"na yükleniyor.[6] Prof. Toprak'ın yazısında fiili sorumluluk CHP'nin yerel kadrolarına yüklendikten sonra, "Trakya olayları şüphesiz Tek Parti yönetiminin menfi hanesine yazılacak bir gelişme. Ancak hükümetin doğrudan dahli olduğunu söylemek elimizdeki veriler ışığında, bizce olanaksız" denilerek meselenin sanki mahalli ve münferit bir olay olduğu ima ediliyor.

Sadece Halûk Karabatak ve Avner Levi'nin yazıları da dikkatli bir biçimde okunsa ve ağırlıklı olarak Karabatak ve Levi'nin yazılarından oluşturduğumuz ilişikteki kronoloji dikkatli bir şekilde incelense bile, bence Prof. Toprak'ın bu sonuçlara varması imkânsız gibi görünüyor. Kaldı ki İngiliz ve Amerikan Arşivlerindeki belgeler meselenin farklı iç boyutlarını ve bütün bu yazılarda hiç değinilmeyen bazı dış politika gelişmelerini gündeme getiriyor. Şimdilik elimizdeki kronoloji çerçevesinde, Ankara yönetiminin, Prof. Toprak'ın iddia ettiği gibi her şeyden habersiz olmadığını belirtmekle işe başlıyorum:

a. Cevat Rifat Atilhan'ın *Millî İnkılâp* dergisindeki antisemit yayınlarından şikâyetçi olan Yahudi cemaati kendi temsilcileri aracılığı ile daha Trakya olaylarından kırk gün önce, 25 Mayıs 1934 tarihinde Başbakanlığa dilekçe verir. Yani rahatsızlıklardan, en azından Başbakan İsmet İnönü resmen haberdar edilir. Dilekçe İçişleri Bakanlığı'na havale edildikten sonra Bakan Şükrü Kaya'nın da durumdan haberdar olacağını tahmin edebiliriz.

b. Haziran ayının son haftasında Çanakkale Yahudileri üzerindeki baskı ve tehditler yoğunlaşır. 25-26 Haziran 1934 günü Cumhurbaşkanı ve CHP'nin Değişmez Genel Başkanı[7] Mustafa Kemal Atatürk, İran Şahı'nın resmi ziyareti dolayısıyla

---

6 Toprak, *ibid.* s. 20

7 CHF'nin 1931'de toplanmış olan Üçüncü Büyük Kongresinde kabul edilen CHF Nizamnamesi ve Programının ikinci maddesi şöyle yazıyor: "CHF'nin daimi Umumî reisi, Fırkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir." Ayrıca nizamnamede Recep Peker'in görevi şöyle tanımlanıyor: "Kâtibiumumî, Umumî reis namına vazife görür." *CHF Nizamnamesi ve Programı*. Ankara: TBMM Matbaası, 1931. s. 3.

Başbakan İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile birlikte Çanakkale'ye gelir. Çanakkale Yahudilerinden Deli Salamon durumu kendince Atatürk'e anlatır. Artık devletin ve CHP'nin en yetkili kişisi de durumdan haberdardır.

c. 3 Temmuz günü Yahudi cemaati temsilcileri, Cumhurbaşkanı Atatürk ile görüşerek durumu bir kez daha anlatırlar.

d. 4 Temmuz günü Trakya olayları ile ilgili haberler Londra'da *Times* ve *Daily Telegraph* gazetelerinde yayımlanır.

e. Nihayet, 5 Temmuz günü Başbakan İsmet İnönü TBMM'de yaptığı konuşmada, "Antisemitizm Türkiye metaı ve zihniyeti değildir ... Böyle cereyanlara katiyen müsaade etmeyeceğiz" diyerek soruşturma başlatır.

f. Araştırmalar tamamlandıktan sonra, 14 Temmuz günü hükümet bu konuda resmi tebliğ yayımlar. Bütün bunlardan sonra da ertesi gün -olayların TBMM'de dile getirilmesinden tam on gün sonra!- CHP Genel Sekreteri Recep Peker, Prof. Toprak'ın bahsettiği tamimi CHP teşkilatına yollar.

Olaylar kronolojik olarak yan yana konulduğunda, Cumhurbaşkanı, Başbakan, İçişleri Bakanı ve muhtemelen Dışişleri Bakanı şikâyetlerden haberdar olduğuna göre, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in bu gelişmeleri bilmemesi söz konusu olamaz. CHP Genel Sekreteri'nin bu denli sağır olacağını düşünmek ve tek parti iktidarında parti yönetimi ile devlet yönetimi arasında bu kadar büyük mesafelerin bulunacağını varsaymak çok zordur. Ayrıca böyle bir düşünce, bence Peker gibi bir usta siyasetçiyi hafife alarak hatırasına saygısızlık etmek olur.[8] Benim görebildiğim kadarıyla, Peker'in CHP teşkilatına

---

8 Hasan Rıza Soyak'ın anılarından anlaşıldığı kadarıyla Recep Peker aslında her şeyle ilgili bir yöneticidir. 1936'da Recep Peker, o günlerde Trakya Umumi Müfettişi olan Kazım Dirik'in Edirne ve civarındaki icraatından memnun kalmayarak Kazım Dirik'i Atatürk'e şikayet eder. Ve Dirik'in görevden alınmasını ister. Atatürk ise Dirik'i görevde tutarak, tam aksine Recep Peker'i görevden alır. Soyak'ın anlatımına göre, Recep Peker'in 15 Haziran 1936'da görevden alınmasından üç gün sonra, 18 Haziran 1936'da, parti ile devletin bütünleştirilmesine karar verilir. Bu gelişme sonucunda artık İçişleri Bakanının da aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olarak atanmasına karar verilir. Devlet, böylece partinin ve onun genel sekreterinin görece otonomisini ortadan kaldırarak, CHP'yi için-

tamimi eskilerin deyimiyle "zevahiri kurtarmak" amacıyla kaleme alınmıştır. Bu noktada İngiliz gazetelerinde Trakya olayları hakkında haber çıkmasından sonra Başbakan'ın konuyu TBMM'de gündeme getirmesi de hayli anlamlıdır. Başbakan İnönü yerinde bir zamanlama ile, olay dış basında tam bir skandal haline gelmek üzere iken duruma müdahale etmiştir.

"Tosuncuklar" acaba nasıl tahrik oldular?

Bu noktada cevaplandırılması gereken bazı sorular vardır: Acaba Trakya olaylarında Yahudilere karşı korkutma, sindirme, dövme, ırza tecavüz ve yağma olaylarını bilfiil gerçekleştiren "yerel tosuncuklar" hangi nedenlerle bu işlere girişmişlerdir? Veya Ankara'nın iddia ettiği gibi, Cevat Rifat'ın çıkardığı antisemit *Millî İnkılâp* dergisi bu olayların gerçekleşmesinde ne kadar etkili olmuştur? [9]

Kanımca, *Millî İnkılâp* dergisinin bütün bu olayların ortaya çıkmasında hızlandırıcı etkisinin olduğunu varsaymak bile çok zordur. Çünkü 1934 yılında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın devlet imkânlarıyla ancak iki günde Ankara'dan Edirne'ye ulaşabildiğini görüyoruz! Acaba İstanbul'da onbeş günlük yayımlanan *Millî İnkılâp* dergisi okurlarına nasıl ulaşıyordu? Tirajı veya satışı ne kadardı? Bütün bu sorulara olumlu cevap verebilmek ve Trakya olaylarının bu marjinal derginin tahrikleri so-

---

de eritmeğe başlar. Bu kararla illerde valilerin de CHP il başkanı olmasına ve Umum Müfettişlerin de partinin üstünde bir konuma yükseltilerek "Bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek murakıbı ve müfettişi" olarak görev yapmalarına karar verilir. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar.* Cilt II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1973. s. 487-492.

9 Nihal Atsız'ın çıkardığı Türkçü-Turancı *Orhun* dergisinin de aynı günlerde yayın hayatı uzun bir tatile girmiştir. Bu konudaki hükümet bildirisinde, "Cumhuriyet'in dahili ve harici politikasını ihlâl edecek mahiyette neşriyatta bulunan *Orhun* mecmuası, İcra Vekilleri heyeti kararı ile tatil edildi." bkz. *Ayın Tarihi.* no. 8, Ağustos 1934. s. 8 Ayrıca *Orhun* ve *Millî İnkılâp* dergilerinin kapatılmasının Türkçü akımlar açısından değerlendirilmesi ve dönemin İzmir basınındaki yansımaları için bkz. Turan Akkoyun, "1934'de Orhun ve Milli İnkılâp'ın kapatılmasına mahalli bir bakış," *3 Mayıs 1944 - 50. yıl - Türkçülük Armağanı.* İzmir: Akademi Kitapevi, 1994. s. 44-49.

nucunda gerçekleştiğini iddia edebilmek için 1934 Türkiye'sinde son derece gelişkin bir yayın dağıtım ve iletişim ağı olduğunu varsaymak ve toplumun da bu tahriklere açık olduğunu ispat etmek gerekir. O yıllarda ülkemizde yurt çapında düzenli radyo yayını bile yoktur. 1935 yılında ülkemizde bulunan 6082 radyo alıcısının % 53'ü zaten İstanbul'dadır. 1935 yılı ocak ayında Ankara radyosu ortalama olarak günde 1.5 saat ve İstanbul radyosu ise sadece 4.5 saat yayın yapabilmektedir.[10] Kısacası taşrada oturanlar için dünyada olan bitenleri izlemek ve Avrupa'da olanlardan etkilenerek galeyana gelmek "teknik olarak" imkânsızdır. *Millî İnkılâp* dergisinin esinlendiği Yahudi düşmanı haftalık *Der Stürmer* dergisinin bile Almanya gibi kitle iletişiminin son derece gelişkin olduğu bir ülkede Hitler'in iktidara gelmesinden önce 17.000 ile 20.000 arasında düşük bir satışı olduğunu biliyoruz.[11] Dolayısıyla *Millî İnkılâp* gibi satışının çok düşük olduğunu tahmin ettiğimiz marjinal bir derginin Trakya'da az zamanda bu denli büyük bir antisemitik bilinç sıçraması yaratmaya ve böylesine ciddi bir "kitle hareketini" oluşturmaya çapının yetmeyeceğini kabul etmemiz gerekir. Ayrıca bu denli etkili olduğu varsayılan bir dergi, neden İstanbul gibi okuma yazma oranı yüksek ve Yahudilerin bol bulunduğu bir kentte Yahudi karşıtı herhangi bir olayın çıkması için hızlandırıcı etkisini göstermemiştir?

1934 Türkiye'sinde İstanbul'da basılan günlük gazetelerin bile yayımlandıktan epey sonra taşra kentlerine ulaştığını tahmin etmek zor olmasa gerek. Ayrıca o günlerde harf devriminin üzerinden sadece altı yıl geçmiş olması nedeniyle okurlar zaten yeni harflere uyum süreci içindedir. Dolayısıyla o yıllarda, 1928 öncesine göre, zaten gazete satışları da düşmüştür.[12] O günlerin basını incelendiğinde 1939-1944 yılları arasında

---

10 Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna*. Ankara: SBF Yayını, 1980. s. 55-58.

11 Dennis E. Showalter, *Little Man, What now? Der Stürmer in the Weimar Republic*. Connecticut: Archon Books, 1982. s. 77-78.

12 Bu konuda bkz. Mete Tunçay, *T. C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981. s. 233.

günlük gazetelerde bolca rastlanacak olan "azınlık karşıtı" bir kampanya da yoktur. Nitekim Prof. Toprak'ın yazısını süslemek için kullandığı azınlık karşıtı karikatürler daha sonraki yıllara aittir. Rejimin ekonomik alandaki başarısızlıklarını, azınlıkları "günah keçisi" olarak göstererek unutturmaya çalıştığı günler için Atatürk'ün ölümünü ve Milli Şef İnönü'nün iktidarını beklemek lâzımdır.[13]

Bütün bu bilgiler ışığında, 14 Temmuz 1934 tarihli Trakya olayları hakkındaki hükümet bildirisinde dile getirilen, "Son seneler zarfında dünyanın muhtelif yerlerinden antisemitizm yeni formüllerle ve daha şiddetli olarak memlekete girmiştir. Son zamanlarda bazı risalelerin Yahudi düşmanlığı üzerinde bilhassa durarak yaptıkları neşriyat Türk ve Yahudilerin birbirlerine karşı nazarlarını ve hislerini ehemmiyetli surette teşviş [karıştırmış] etmiştir"[14] türü açıklamalarının 1934 Trakya Yahudi olaylarını dış kaynaklı ve İstanbul'da çıkan bazı marjinal dergilerin marifeti gibi göstermekten başka bir amacı yoktur. Trakya olaylarının sahneye konulması, oynanması ve kötü etkilerinin ortadan kaldırılması süreci *maalesef* yönetimin bilgisi ve yönlendirmesi sonucu gerçekleşmiştir.

Trakya'nın Yahudilerden temizlenmesine hükümet karar vermiştir

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinde karşımıza çıkan ve 1934 Trakya olaylarında hükümetin doğrudan sorumlu olduğunu gösteren belgenin tercümesi yazının sonunda verilmiştir (Belge 1). Bu belgeden öncelikle hükümetin Trakya'yı Yahudi unsurlardan temizlemeyi kararlaştırdığını, bu amaç doğrultusunda yerel yöneticilere "sözlü" talimat verdiğini ve aslında yavaş yavaş uygulanması gereken oyunun yerel yöneticilerin boşboğazlıkları ve spor kulüplerindeki - Prof. Toprak'ın benzetmesiyle -

13 Tek Parti Dönemi'nde Yahudilerle ilgili karikatürlerin analizi için bkz. Laurent Mallet, "Karikatür Dergisinde Yahudilerle ilgili karikatürler," *Toplumsal Tarih*. Sayı 34, Ekim 1996. s. 26-33.

14 Hükümet bildirisinin tam metni için bkz. *Ayın Tarihi*. no. 8, Ağustos 1934. s. 52-54.

"tosuncukların" işgüzarlıkları sonucunda skandalla sonuçlandığını öğreniyoruz.[15] Bu mektubun bulunduğu kurye içindeki başka bir belgede, hükümet bildirisini ve diğer idari tedbirleri özetleyen pasajlar var. Raporun son cümlesi ise şöyle: "Olayların doğru açıklaması ise, hükümetin kısa zaman önce çıkarılan İskân Kanunu'nda konulan ilkelere uygun olarak stratejik önemi olan bir bölgeden Yahudi unsurları tedricen nakletmeye karar vermiş olmasıyla -ki bunu ayrıca rapor ediyorum[16]- yerel yetkililerin de muhtemelen nüfusun göreli olarak varlıklı unsurlarının telaşla yola çıkmasından elde edilecek menfaatlere göz koyup, hükümetin amaçladığının dışında acele [ederek] ve şiddete başvurmuşlar ki olayın aleniyet kazandığını görünce, hükümet [durumu] inkâr etmek zorunda kalmıştır."[17]

İngiliz Elçisinin bu iki yazısından iki hafta evvel Trakya olayları ile ilgili ilk raporunda da "Başından beri Yahudi nüfusun birden Trakya dışına sürülmesinin yerel yetkililerin marifeti olduğundan [kimsenin] şüphesi yok. Bu işin hükümetin doğrudan emri olmasa bile bilgisi dahilinde gerçekleştiğini düşünmek hayli zor olmasa gerek" deniliyor. Aynı raporda Askeri Ateşe'nin görüşleri özetlenerek, haziran ayının sonunda Trakya'da kurulan yeni askeri garnizonların faaliyete geçeceği ve bölgenin askeri bölge olacağı belirtiliyor. Bu nedenle bölgenin istenmeyen unsurlardan (undesirable element) arındırılmasına karar verildiği vurgulanıyor. Askeri Ateşe "Binbaşı Sampson'un bölgeye nakledilen birliklerin Bulgar sınırına doğru hareket ettiklerini öğrendikten sonra heyecanladıklarını bildirdiği" belirtiliyor.[18]

---

15 Tek Parti Dönemi'nde Kırklareli'nde dört spor kulübünün faaliyette olduğunu biliyoruz. Bunların isimleri şöyle: Halk Spor, Acar Spor, Akın Spor, Kırklareli Gençlik Spor. Bu konuda bkz. *Kırklareli İl Yıllığı-1967*. İstanbul: Çömertiş Matbaacılık, 1967. s. 297.

16 Percy Loraine'nin bahsettiği rapor, tercümesini verdiğimiz belgedir.

17 İstanbul'daki İngiliz Elçisi Percy Loraine'den Sir John Simon'a rapor: FO 371 / 22 Temmuz 1934 tarihli ve E4916 / 4633 / 44. numaralı belge.

18 İstanbul'daki İngiliz Elçisi Percy Loraine'den Sir John Simon'a rapor: FO 371 / 7 Temmuz 1934 tarihli ve E4663 / 4633 / 44. numaralı belge.

Amerikan Elçisi Skinner de İngilizlerden sekiz gün önce yazdığı 29 Haziran 1934 tarihli raporunda, Yahudilerin bölgenin dışına atıldıklarını belirttikten sonra, ekte 1934 olaylarının kronolojisinde bahsettiğimiz piyasadan yün alımı gibi askeri ayrıntıları veriyor.[19] Skinner'ın 6 Temmuz 1934 tarihli raporu ise Halûk Karabatak tarafından özetlendiği için burada bir daha tekrarlamak istemiyorum. Fakat yine Skinner'ın 15 Haziran 1934 tarihli "Türkiye'de artan vergiler" başlıklı raporu mayıs ayı içinde yapılan yasal değişiklikler sonucu vergi oranlarındaki artışın ayrıntılı olarak incelemesine ayrılmış. Raporun sonunda elde edilecek 20 milyonluk ek kaynağın üçte ikisinin askeri harcamalara ayrılacağı belirtiliyor.[20]

Bu noktada Karabatak, Levi ve Toprak'ın yazılarında pek irdelemedikleri bir meseleyi ele almak istiyorum. 1934 Trakya Yahudi olaylarının açıklanmasında hep gündeme getirilen Nazi Almanyası'ndan gelen "Antisemit esinti" yerine, Faşist İtalya'nın o günlerde gündeme getirdiği emperyalist genişleme siyasetine içeride tepki olarak geliştirilen devlet politikalarından bahsetmek istiyorum. Herhalde İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudiler ağır fatura ödediklerinden olsa gerek, Türkiye'deki olayları da Almanya'dan esen Nazi rüzgârlarıyla açıklamak daha cazip oluyor. Oysa 1934 yılı itibariyle Türkiye'nin dış ilişkileri bakımından en gergin olduğu ülke İtalya'dır. Şimdi Türk-İtalyan gerginliğine bir göz atalım.

Türkiye silahlanıyor: Türk-İtalyan gerginliğinde Trakya'nın konumu

Amerikan Elçisi Skinner, 22 Mayıs 1934 tarihli ve "Türkiye Silahlanıyor" başlıklı raporunda Türk-İtalyan ilişkilerini değerlendirerek, "Pratikte Türkiye'nin sıkıntıları İtalya ile ilgilidir.

---

19 Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944 (M 1224) Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.4016 Jews / 9 (Ne kadar ilginçtir ki, Halûk Karabatak aynı belgeyi okuduğu halde bu önemli askeri ayrıntılardan bahsetmiyor! AA).

20 Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.512 / 186.

[Türkiye] İtalyanların Anadolu'ya ve özellikle Antalya bölgesine göz koyduğuna kanaat getirmiştir" demektedir. Aynı raporda, Skinner, 15 Mayıs 1934 tarihinde yapılan bakanlar kurulu toplantısına Atatürk'ün şahsen başkanlık etmesinden yola çıkarak meselenin hükümet nezdinde nasıl ciddiyetle ele alındığını vurguluyor.[21] Skinner, hükümetin un, tütün, sigara, alkollü içkiler, çay, kahve ve şekere ek tüketim vergisi konulmasını düşündüğünü ve yaratılan ek kaynak ile silah alımına gidileceğini belirtiyor. Bu arada Türkiye'nin İtalya nezdindeki elçisinin istişare için Ankara'ya çağrıldığını ve aslında bu gerginliğin Mussolini'nin 18 Mart 1934 tarihli nutkundan sonra tırmandığını belirtiyor. Bu nutkunda Mussolini "mare nostrum" [bizim deniz] sloganı doğrultusunda İtalya'nın tarihsel hedeflerini gündeme getiriyordu. Mussolini, İtalya için kuzeye ve batıya doğru bir genişlemenin mümkün olmadığını belirterek "Büyük Avrupa devletleri içinde Afrika ve Asya'ya en yakın ülke İtalya'dır" diyordu.[22] Bu tür saldırgan ifadeler ve ardından İtalyanların Ege Adalarını silahlandırması sonucunda, Ankara yönetimi Türkiye'nin ciddi bir tehdit altında olduğuna ikna olmuştur.

1934'ün başında Atatürk, Zafer ve Adatepe muhripleri eşliğinde Ege kıyılarını takip ederek Antalya'ya doğru bir "tetkik gezisi" yapar. Aslında amaç İtalyanlara karşı bir gövde gösterisidir.[23] Ayrıca Lord Kinross'un anlattığına göre, Atatürk İtalyan Elçisini Çankaya Köşkü'nde kabulü sırasında, elçi Antalya ve civarı ile ilgili olarak İtalya'nın niyetlerini dile getirdiği noktada Cumhurbaşkanı Atatürk özür dileyip kısa bir süre için müsaade ister. Birkaç dakika sonra elbisesini değiştirip mareşal üniformasıyla elçinin karşısına oturur ve şaşkınlık içindeki elçiye "Lütfen, sözlerinize devam ediniz" der. Son derece zekice

---

21 Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 22 Mayıs 1934, 867 / 24 / 38.

22 Brock Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42," *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 3. s. 504.

23 Bu gezinin renkli bir anlatımı için bkz. Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1995. s. 86-90.

hazırlanmış bir mizansen ile Atatürk siyasetçiliğinin yanı sıra asker kimliğini de gündeme getirmiş; bu tür emperyalist genişleme niyetlerinin karşısında siyasetin bitip savaşın başlayacağını ima etmiştir.[24] Ayrıca Atatürk, 1934 Trakya olayları sırasında ülkemizi ziyaret eden İran Şahı Pehlevi ile çıktığı yurt gezisinde sürekli askeri birlikleri ve havaalanlarını teftiş etmiştir. Manevra fişeklerini takmış olan askerlere Cumhurbaşkanı sıfatıyla bizzat savaş oyunları yaptırarak ordunun hazırlıklı olduğu konusunda dışarıya sembolik mesajlar vermiştir.[25] İşte bu nedenlerle 1934 yılı, Türk dış politikasında içe dönük dönemin sona erdiği ve Türkiye'nin Balkan Paktı gibi kendini güvenceye alacak arayışlar içine girdiği yıldır.

Atatürk bu konudaki stratejik değerlendirmesini, o yıllarda Çankaya köşkünde çalışan Hasan Rıza Soyak'a anlatır. Atatürk'e göre, İtalyanlar Antalya'ya asker çıkartarak Anadolu'da toprak kazanmaya çalışmayacaklardır. Böyle bir işgale kalkışırlarsa sonunda denize dökülüeceklerini iyi bilirler. Atatürk'e göre, "[İtalyanlar] Türkiye'ye karşı bir harekete karar verirlerse, ilkin Arnavutluk'a asker çıkarmak ve orayı işgal etmekle işe başlayacaklardır. Bunu kolayca yapabilecekleri aşikârdır. Ondan sonra da Bulgarlarla işbirliği teminine ve Bulgarlarla beraber Boğazlar'a inmeye, diğer Balkan devletleriyle irtibatımızı kesmeye gayret edeceklerdir; bence taaruzu oradan beklemek ve tedbirlerimizi ona göre alıp mütemadiyen uyanık bulunmak gerektir."[26]

1934 Trakya Yahudi olaylarını ancak Türk-İtalyan ilişkilerindeki bu gerginlik kapsamında ele aldığımız zaman dış konjonktürü doğru değerlendirmiş oluruz. Bulgar sınırından bir saldırı bekleyen üst yönetim açısından Trakya tam anlamıyla stratejik bir bölgedir. İngiliz Elçisinin deyimi ile Trakya'nın

---

24 Lord Kinross, *Atatürk*. New York, 1965. s. 322. Zikreden Millman, *Ibid.* s. 504

25 Gezi programı için bkz. *Ayın Tarihi*. no. 7, Temmuz 1934. s. 4-5

26 Hasan Rıza Soyak, *ibid.* s. 527 Atatürk'ün yaptığı bu stratejik değerlendirmenin, beş sene sonra 1939 yılı nisan ayında İtalyanların Arnavutluk'u işgali ile aynen gerçekleşmesi Atatürk'ün stratejik dehâsını gösteriyor.

"istenmeyen unsur" olan Yahudilerden "temizlenmesi" işte bu konjonktürde gündeme gelir. O günlerde kabul edilen İskân Kanunu'nun 9. maddesi de "Türk kültürüne bağlı olmayan göçebeleri, toplu olmamak üzere kasabalara ve serpiştirme suretiyle Türk kültürlü köylere dağıtıp yerleştirmeye; *casuslukları sezilenleri* sınır boylarından uzaklaştırmaya" İçişleri Bakanı'nı yetkili kılmaktadır. Ayrıca Trakya Yahudi olayları ile ilgili 14 Temmuz 1934 tarihli hükümet bildirisindeki "[vatandaşlar arasında] Yahudilerin yabancı dil ve harsta kalmakta ısrar ettikleri ve içlerinde demilitarize mıntıkalarda memleketin emniyeti için zararlı ve *casus adamlar* bulunduğu hakkındaki zanlar mevcuttur" türü resmi açıklamalar aslında vatandaşlardan ziyade Ankara yönetiminin azınlıklar hakkındaki hissiyatını dile getirmektedir.[27] Bu noktada Trakya'da o dönemde kimlerin hangi amaçlarla casusluk yaptığı konusunda elimizde somut bilgi olması mümkün değildir.

Ama sanıyorum ki, böyle kritik zamanlarda veya yönetimin kendisini tehlikede hissettiği anlarda somut bilgilerden çok "sezgiler ve hassasiyetler" devreye girer. Otoriter ve dar kadrolu yönetim anlayışının egemen olduğu tek parti yönetimlerinde yöneticiler daha çok kendi şahsi tecrübelerinden yola çıkarak, sezgi ve hassasiyetlerini de devreye sokarak karar verir. Tek parti yönetimlerinde normal demokratik rejimlerde varlığını hissettiren siyasal katılım mekanizmaları pek işlemediği için, böyle rejimlerde ortak aklın oluşması süreci sekteye uğrar.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında azınlıklar ile ilgili fikirlerin ve belki daha da önemlisi egemen hissiyatın nasıl değiştiğini veya ne yöne doğru evrildiğini analiz etmek için belki de Cumhuriyeti kurmuş olan Kemalist kadronun temel sosyolojik özelliklerini gündeme getirmek anlamlı olabilir. 1930'larda orta yaşlı olarak kabul edebileceğimiz Kemalist seçkinler grubu, Sultan II. Abdülhamid'in açtığı görece modern okullarda okumuş ve 1908 devrimine ya aktif olarak katılmış veya ergin yaşlarında

---

27 Hükümet bildirisinin tam metni için bkz. *Ayın Tarihi*. no. 8, Ağustos 1934. s. 52-54.

bu dönemi yaşamışlardır. Daha sonraki yıllarda bu grubun özellikle azınlıklara karşı tavırlarının oluşmasında belirleyici olan olaylar zinciri şöyledir: Arnavutluk İsyanı, Balkan Harbi, I. Dünya Harbi ve Ermeni Tehciri, Mütareke'de İstanbul'un ve İzmir'in işgali yaşanmış ve bütün bu badireleri atlatan Kemalist kadrolar esas olarak Milli Mücadele'yi yönetmişlerdir. Kemalistler 1930'larda iktidar mevkiinde karar verirken bu olaylar dizisinin zihinlerinde bırakmış olduğu acı ve tortuların yönlendirdiği bir tür sezgi ve duyarlıklarını da devreye sokuyorlardı. Başka türlü olması da beklenemezdi.

Bütün azınlıkların yoğunlaştığı yer: İstanbul

Tercümesini yaptığımız ikinci belge ise 2510 sayılı İskân Kanunu'nun TBMM'de kabulünden yaklaşık altı ay öncesinde gerçekleşmiş bir uygulama hakkında ABD Elçisi Skinner'ın Washington'a yazdığı bir rapor (bkz. ilişikteki Belge 2). Halûk Karabatak'ın yazısında özetlemiş olduğu gibi, İskân Kanunu'nun 11. maddesi, Bakanlar Kurulu'nun kararı ile İçişleri Bakanı'na Türk kültürüne bağlı olmayan vatandaşları "harsî, askerî, siyasî, içtimaî ve inzibatî sebeplerle" başka yerlere nakletme yetkisi vermiştir.[28] Ama bu zorunlu göç ettirme olayı kanunun çıkışından yaklaşık altı ay önce yapılmış. Kısacası, önce uygulama gerçekleşmiş; hukuk ise arkadan gelmiştir.

Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Orta Anadolu'da kırsal alanda yerleşik bulunan Ermeniler Trakya olaylarından yaklaşık altı ay önce İstanbul'a yollanmışlardır. Belgeye göre, göçe zorlananların sayısı Trakya olaylarının sonucunda İstanbul'a göç edenlerin sayısı kadar yüksek değildir. Ayrıca gelenlerin köy kökenli olması, Ermenilerle birlikte yüzyıllardır aynı topraklarda yaşayan Müslüman Anadolu köylüsünün ve sonradan gelen Rumeli göçmenlerinin tahriklere kulak asmaması sonu-

28 İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 14 Haziran 1934 günü TBMM'de 2510 sayılı İskân Kanunu'nu tanıtırken, "Bu kanun tek dille konuşan, bir [aynı şekilde] düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır" diyordu. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 23. s. 141.

cunda olay Trakya'da olduğu gibi büyümeden ve dış basında bir skandala dönüşmeden sessiz sedasız gerçekleşmiştir. Sadece Amerikan Arşivlerinde bu belgenin yanına eklenen başka bir belgeden, 15 Nisan 1934 günü, ABD'nin Massachusetts eyaletindeki Roxbury şehrindeki kilisede toplanan Ermenilerin bir bildiri yayınlayarak bu olayları protesto ettiklerini ve Milletler Cemiyeti gibi kuruluşları göreve çağırdıklarını öğreniyoruz.[29]

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da Kemalistler tarafından İstanbul'un gayrimüslim unsurların toplanma yeri olarak belirlenmiş olmasıdır. Ankara yönetiminin Cumhuriyet'in ilk yıllarında ciddi meşruiyet krizleri yaşadığı dönemde aslında alttan alta bir İstanbul-Ankara karşıtlığı oluşmuştur. Sanki Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Huzur"suz eski payitahtı İstanbul ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun sadece ütopyasında gönlünün istediği biçimde yarattığı inkılâpçı başkent "Ankara" arasında nüfus yapısı, hayat tarzı ve kültürel değerler açısından bir farklılaşma doğmuştur. Bu ayrım içinde, hareket halindeki gayrimüslim azınlıklara gösterilen tek adres de İstanbul olmuştur.

Kemalistler "ırkçı" olabilir mi?

Bütün bu belgeler ve yorumlar bize neyi gösteriyor? Halûk Karabatak'ın 2510 sayılı İskân Kanunu'nu yorumlarken iddia ettiği gibi, Kemalistler tarafından "Türkiye'deki toplum yapısının 'ırk' temeline dayandırılmaya çalışıldığını"[30]mı gösteriyor? Benim bu soruya cevabım: Hayır! Öncelikle, neden böyle düşündüğümü anlatayım.

Her şeyden önce, ırkçılığın devletin resmi ideolojisi haline gelebilmesi ve bunun sistematik bir biçimde hayata geçirilebil-

---

29 Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944. Amerikan Elçisi Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.4016 Armenians / 11.

30 Karabatak, *ibid.* s. 5.

mesinin araçlarının Türkiye'de hiç oluşmadığını belirtmeliyim. Tek Parti Dönemi'nde ırkçılığın ortaya çıkabilmesi için sosyolojik açıdan *gerekli* ve *yeterli şartlar* Türkiye'de yoktu. Irkçılığın devlet politikası haline gelebilmesi için gerekli şart, önce ırkçılığın antropolojik ve felsefi geleneğinin oluşması sonucunda ortaya çıkar. Bu da bir tek ırkçı düşünürün ömrüne sığacak bir iş değildir. Yani, önce dünyadaki ve kendi ülkenizdeki ırkları sözde "bilimsel" bir biçimde ölçüp biçerek tasnif edeceksiniz; ondan sonra da kendi ırkınızın üstün meziyetlerini bu işin felsefesini de yaparak ispat edeceksiniz.[31] Bu çok zor ve ciddi bir iştir. Benim görebildiğim kadarıyla, ne son dönem Osmanlı Türkçülerinin ne de Kemalistlerin böylesine güç bir işi başaracak, ırkçı ideolojiyi geliştirecek entellektüel donanımları yoktur. Ayrıca böylesine ciddi bir entellektüel çabanın toplumda yüzyıllardan beri zaten varolan dinî çatışmaların da üzerine oturtulması gerekir. Bilindiği gibi Müslümanlar ve diğer dinlerin mensupları arasında Hıristiyanlar ile Museviler arasında olduğu gibi kökleri dinlerin tarihinden gelen derin çatışmalar pek görülmez. İslâmiyetin Osmanlı yorumunda başka dinlerin mensuplarına karşı güdülen kan davasına pek rastlanmaz. Aslında Türkiye'deki samimi ırkçıların, örneğin Nihal Atsız ve arkadaşlarının en ciddi eleştirisini yapanlar da İslâmcılar olmuştur.[32] Ayrıca Osmanlı Yahudileri, özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde merkezi idare tarafından her zaman kışkırtılan veya göz yumulan toplu kıyımlara (pogrom) maruz kalmamıştır. Doğu Avrupa'da sokaktaki insanın yüzyılların birikimi olan önyargılarının ırkçı ideolojinin yardımıyla yeniden devreye sokulması süreci Türkiye'de yaşanmamıştır. Anadolu insanının kumaşı buna müsait değildir.

Irkçılığın hayata geçirilmesi için yeterli şartları daha iyi an-

---

31 Avrupa'da ve özellikle Almanya'da ırkçılığın gelişmesi hakkında bkz. George L. Mosse, *The Culture of Western Europe*. Boulder: Westview Press, 1988.

32 Türkiye'de Tek Parti Dönemi'ndeki Irkçı-Turancı hareket hakkında en ciddi çalışma için bkz. Günay Göksu Özdoğan, The Case Racism-Turanism: Turkism during Single Party Period, 1931-45. Basılmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1990.

lamak için, yukarıda sıraladığımız gerekli şartların oluştuğunu; Kemalistlerin İskân Kanunları çıkartarak ve herkesin kafatasını ölçerek toplumu ırkçı esaslara göre yeniden düzenleme niyetinde olduklarını bir an için varsayalım.[33] Bunu hangi araçlarla yapacaklardı? Tek Parti Dönemi'nde Kemalistlerin ellerindeki devlet yapısı bunu gerçekleştirmekten acizdi. Teknik anlamıyla ırkçılık ancak modern sanayi toplumundaki devletin gerçekleştirebileceği bir şeydir. Weber'ci tanımıyla, aklın egemenliğindeki yasalarla yönetilen bir devlet (legal rational state) bu işlere girişebilir ancak. Sermaye birikim sürecinin çok başındaki geri kapitalist ülkelerdeki devlet yapısı böylesine büyük ve ciddi bir projeyi hayata geçirecek donanıma sahip değildir. Teknik olarak ırkçı kaygılarla bir ulusal topluluğu yeniden kurmak, aynı zamanda o ulusal topluluğu sadece varlığı ile kirleten yabancı (alien) unsurların ayıklanması ve yok edilmesi (extermination) demektir. Böylesine iddialı bir projeye sahip olabilmek için elde toplumun en ufak hücresine bile nüfuz edebilme becerisine sahip, son derece gelişkin bir devlet aygıtı olması gerekir.[34] Bu yazının başında verdiğim örneği bir daha tekrarlayacağım: İçişleri Bakanı'nın devlet imkânlarını kullanarak Ankara'dan Edirne'ye iki günde gittiği bir ülkede teknik anlamıyla ırkçı devlet kurmak ham bir hayaldi. Anadolu'nun etnik ve dinî yapısını iyi bilen Kemalistler de böyle bir projenin altından kalkamayacaklarının farkındaydılar. Ayrıca

---

33 Irkçı antropoloji konusunda samimi çabalarını gördüğümüz bazı sosyal bilimcilerin Tek Parti yıllarında yayımlanmış eserleri, Batı ülkelerindeki örneklerinin yanında son derece düşük seviyede kalmaktadır. Antropolog Şevket Aziz Kansu'nun çalışmaları ile Atatürk'ün manevi evladı Afet İnan'ın Cenevre Üniversitesi'nden Prof. Eugène Pittard yönetiminde ve tüm devlet imkânlarını kullanarak hazırladığı doktora tezi resmi Türk tarih söyleminin oluşumunda ciddi bir katkı yapamamıştır. Bkz. Afet İnan, *L'Anatolie, le pays de la "Race" Turque*. Genève, Librairie de l'Université, 1941.

34 Hitler Almanya'sında ırkçı devlet aygıtının nasıl işlediğini ve nelere kâdir olduğunu çok iyi anlatan bir çalışmada Nazilerin ırkın saflığını koruma adına uygulamış oldukları sosyal politikanın aynı anda hem çok modern olduğu; hem de esaslı bir biçimde modernlik karşıtı olduğu vurgulanıyor: Michael Burleigh ve Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945*. Cambridge: CUP, 1991. s. 4.

BELGE 1

No. 371/10/34
GİZLİDİR*

İngiliz Elçiliği, İstanbul
22 Temmuz 1934

Sevgili Rendel,

Bu kurye ile, Trakya'daki Yahudilerin terk-i diyar etmeye mecbur bırakılmaları hakkında bir yazı (No. 538) daha yolluyorum.

İsmet Paşa'nın ve İçişleri Bakanının aksine [tüm] açıklamalarına rağmen, Ticaret Ateşemizin güvenilir bir kaynaktan öğrendiğine göre, Türk Hükümeti bir süre önce Trakya'yı Yahudi unsurlardan temizlemeğe karar vermiş. Bu işin çok yavaş bir biçimde uygulanmasına karar verilmiş, örneğin azar azar uygulanan boykot ve bazı ufak tefek olayların çıkartılması gibi.

Benim muhbirimin verdiği bilgiye göre, Türk hükümeti için ne yazık ki, bu konuda yerel yetkililere verilmiş olan sözlü talimatlar yerel yetkililer tarafından bazı gayrı resmi kuruluşlara sızdırılmış. Ve kuşkusuz vatanperverane bir amaçla, Spor Kulüpleri tarafından organize edilen bir tahrik dalgasına kapılan bu kulüplerdeki öfkeli gençler, Yahudilerin evlerinin camlarını kırmaya başlamışlar. Bunlara her zaman bu işlere katılan gürüh da eklenince, iş sonunda yağmalama, kırıp dökme ve bize nakledildiği kadarıyla birkaç ırza geçme olayı ile sonuçlanmış.

Bu olayları Kırklareli ve diğer yerlerden tahminen 5000 Yahudi'nin [toplu-ca] kaçışı takip etmiş. Trakya'daki başka şehirlerde bu tip olaylara fazla rastlanmamış, fakat Tekirdağ ve Edirne'de rahatsızlık gözle görülüyor.

[Ticaret Ateşesi] Woods'un duyduğuna göre, Osmanlı Bankasının Kırklareli'ndeki müdürünün kardeşi olan bir Yahudi, Spor Kulübüne üye olan bir arkadaşı tarafından [önceden] uyarılmış. [Ona] yakında şehirde hadise çıkacağı söylenerek, şehri terk etmesinin kendisi için daha iyi olacağı tavsiye edilmiş.

İngiliz Büyükelçisi, Percy Loraine

(*) İngiliz Elçisi Percy Loraine'den İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda G. W. Rendel'e: FO 371 / Dosya no. 17969 / Belge no. E 4916/4633/44.

gerçekten ırkçı olsalardı, neden herkesin Türk olduğunu iddia ederek bütün nüfusu Türkleştirmeye çalışsınlardı ki? Gerçek ırkçı en ince ayrıntılar üzerinde çalışarak kendini diğerlerinden farklılaştırmaya çalışır. Bu itibarla "Türkleştirme" ve "Irkçılık" içerik olarak aynı anda biraraya gelemeyecek olan; hatta birbirlerini reddeden kavramlardır. Türkleştirme yapanlar ırkçı olamaz; gerçekten ırkçı olanların başkalarını "Türkleştirme"yi düşünmeleri mümkün değildir. Nazi döneminde bir Al-

BELGE 2

ABD Elçiliği, Ankara, 2 Mart 1934
Konu: Ermenilerin sürülmesi 60
KESİNLİKLE GİZLİ

Muhterem Dışişleri Bakanı'na, Washington.
Efendim,

Kısa bir süre önce Ermenilerin Anadolu'nun içlerinden İstanbul'a sürülmeleri ile ilgili olarak çeşitli kaynaklardan elçiliğimize ulaşmış olan bazı ayrıntılı bilgileri bakanlığınızın dikkatine sunmaktan şeref duyarım.

[Anadolu'dan] sürülmüş olan Ermeniler altı hafta önce İstanbul'a gelmeye başladılar. Gelenler Ermeni Patrikhanesi ve onun yan kuruluşları olan kilise hayır kurumları vasıtasıyla Ortaköy ve Yeniköy civarındaki terk edilmiş evlere yerleştirildiler. Şimdilik [burada] Anadolu'daki değişik köy ve şehirlerden gelen yaklaşık 600 kişiye bakılıyor.

Sürülenlerin çoğu, Anadolu'daki evlerinden koparılıp atılmalarının hükümetin Anadolu'yu tamamen Türklerin yaşadığı bir bölge haline getirme programının parçası olduğunu düşünüyorlar. Türk polisinin, Ermenileri kaçırtmak üzere Ermenilerin toplu olarak yaşadığı şehir ve köylerdeki Müslümanları kışkırttıklarını söylüyorlar. Ama bütün bu çabalar boşa çıkıyor. Sonra yetkililer Rumeli'den muhacir olarak gelen Türkleri buralara yerleştirerek onlara Ermenilerin mallarının üstüne konabileceklerini ima ediyorlar. Bu yeni unsurlar da Ermenilere karşı düşmanca bir tavır almak bir yana, son derece dostça davranıyorlar. Bu iki yöntem de işlemeyince, Ermenilere en kısa zamanda İstanbul'a doğru yola çıkmak zorunda oldukları söyleniyor. [Ermeniler] sahip oldukları her şeyi çok düşük fiyatlara satıyorlar. Değeri birkaç yüz lira olan sığırın, tanesinin beş liraya satıldığı bana söylendi. Bana bu bilgileri veren kişi Ermenilerin mallarını satmalarına izin verilidiğini, çünkü hiç kimsenin [sonradan] malını mülkünü terk etmek zorunda kaldıklarını söyleyecek durumda olmamalarının istendiğini belirtti. Fakat bu koşullarda yapılan satış, pratikte malı terk etmek anlamına geliyor.

Ermeniler köylerinden yürüyerek demiryolu hattına ulaşmak zorundaydılar, ondan da sonra trenlere bindirilerek İstanbul'a yollandılar. [İstanbul'daki] hayır kurumları bu insanlara iş bulmak ve onlara iş bulunana kadar bakmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Fakat [yapılması gereken] işin boyutları hayret verici. [İstanbul'daki] hayırseverlerin katkısı sağlanarak [bu insanlara] yardım için para toplanıyor.

Bu sürgünlerin ardındaki gerçek neden bilinmiyor. Bazı Ermeniler kendilerinde varolan üstün ticaret vasıflarının bazı Türkler arasında kıskançlık yarattığına inanıyorlar. Ermeniler ticari hayatta sahip oldukları enerji ve kusursuzlukları ile tanınırlar. Şimdi de bu özellikleri nedeniyle çoğu acı çektiklerine inanıyorlar. Muhtemelen [Ermenilerin] yerlerinin değiştirilmesi Anadolu'nun tamamen Türkleştirilmesi konusundaki aleni hükümet politikasının sadece bir adımı olabilir.

En derin saygılarımla,

ABD Elçisi, Robert P. Skinner

(*) Records of the Department of state Relating to the Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. Amerikan Elçisi Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.4016 Armenians/11.

man ırkçısına Yahudilerin veya Çingenelerin "Almanlaştırılması" gerektiğini söylesek, acaba bize ne cevap verirdi?

Eğer Halûk Karabatak 2510 sayılı İskân Kanunu'nun TBMM'deki tartışmalarının bulunduğu zabıtları inceleseydi, kanunu hazırlayan encümenin başta "ırk" kelimesi yerine "soy" kelimesi kullanmış olduğunu fark ederdi. Ancak tasarının TBMM'de tartışılması sırasında bazı itirazlar üzerine bunun değiştirildiğini görüyoruz. Meclis zabıtlarının bu bölümü aslında çok ilginçtir:

"Rasih Bey (Antalya) - Soy, insanın kendi ailesine münhasır olur. Eğer burada soy kelimesi ona delâlet ediyorsa burada yerinde kullanılmamıştır.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya (Muğla) - Efendim, hükümetten de soruyorlar. Burada soydan maksat, ırktır. Binaenaleyh soy tabiri yerine Türk ırkı olarak kullanmak faideli olacaktır. Soy aile manasına da kullanılıyor.

Hasan Reşit [Tankut] (Muş) Efendim, Türk dili ve kültürü tabirinin burada soy kelimesi yerine kullanılması daha doğrudur.

Reis - Efendim, elimde müsbet bir teklif yoktur. Maddeyi aynen reyinize arzedeceğim.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya (Muğla) - Efendim, ırk diyelim; sonra iltibas [şaşırma] olur"[35]

Kanun, doğallıkla, İçişleri Bakanı'nın istediği doğrultuda çıkmıştır. Burada dikkat edilirse Şükrü Kaya, "Türk soyu" teriminin günümüzün terminolojisinde "Türk etnik kimliği"ni vurgulamak için çok güdük kalmasından ötürü, "Türk ırkı" gibi kendince daha geniş kapsamlı olduğunu düşündüğü bir kavrama müracaat etmektedir. Ama İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın kafasında geniş olarak düşündüğü "soy" yerine "ırk" terimi üzerinde ısrar etmesinin sebebi de onun ırkçılığından değil, "soy"un yanlışlıkla "aile" gibi dar anlamda yorumlanmasından çekinmesindendir. Burada ilginç olan, Muş milletvekili

35 14 Haziran 1934 günü mecliste yapılan tartışmadan alınmıştır: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 23. s. 145.

ve daha sonra TDK genel yazmanı Hasan Reşit Tankut'un gayet Gökalp'çi bir yaklaşımla ırk yerine "Türk dili ve kültürü tabirinin" kullanılmasını gündeme getirmesidir. Şimdi Gökalp'in yaklaşımını kısaca özetleyelim.

Farklı etnik gruplardan ve dinlerden oluşan Osmanlı nüfusunu veri olarak kabul edip, bu toplumsal malzemeye uygun bir milliyetçilik anlayışı geliştirmek isteyen Ziya Gökalp, bireyin ulusal topluluğa bağlanma kriterini kültürel düzeyde tanımlamıştır. Gökalp'e göre, "Millet ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir zümredir."[36] Gökalp'in Durkheim sosyolojisinden de faydalanarak gayet geniş bir biçimde sınırlarını çizmiş olduğu "hars" kavramı bireyi etnik kimliği ne olursa olsun ana dili ve sosyalleşme biçiminin aynı olması şartıyla geniş bir kültür dünyasının içine sokuyordu. Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışının Kemalist milliyetçilik anlayışından farkı, bireyin sosyalleşmesi süreci içinde ahlâki normları aktaran bir kurum olarak İslâmiyetin önemini vurgulamış ve işlevini gündeme getirmiş olmasındadır. Taha Parla bu konudaki son derece önemli çalışmasında, Ziya Gökalp'in ulaşmış olduğu sentezi şöyle özetliyor: "Gökalp'e göre Türk milliyetçiliği, kültürel bir ideali ve toplumsal dayanışma ve birliğin temelini oluşturacak bir yaşam felsefesini temsil ediyordu ... Onun milliyetçiliği, ırkçı ve yayılmacı olmayan, eşitlikçi bir milliyetçilikti. Aynı şekilde, İslâmiyetten aldıkları da, ortodoks öğretiler değil, tasavvuftan kaynaklanan, siyasal değil ahlâksal yönelimli, ve yine toplumsal dayanışmayı güçlendirici ögelerdi. Gökalp'in toplum modelinde Türkçülük kültürel normu, İslâm da ahlâksal normu oluşturuyordu."[37] Milliyetçilik türlerinin ayrılmasında en önemli ölçüt olan "ulusal topluluğa bağlılık" kriterini kültürel düzeyde tanımlayan Gökalp -Anadolu'nun

36 Ziya Gökalp, "Millet nedir?" *Makaleler VII (Küçük Mecmua'daki Yazılar)*. Yayına haz. M. Abdülhalûk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1982. s. 228.

37 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. s. 36.

etnografik gerçeğine çok uygun olarak- "etnik kimlik" açısından kendilerini Arnavut, Çerkes, Boşnak, Kürt veya Laz olarak hissedenleri de "Türk ulusal topluluğu" içinde yer almaya davet edebiliyordu. Kendisinin Kürt kökenli olduğu konusundaki eleştirileri de aynı mantıkla şöyle yanıtlıyordu: "Babamın iki dedesinin ... Türk muhitinden geldiklerine nazaran ırken de Türk neslinden olduğumu anladım. Mamafih dedelerimin bir Kürt yahut Arap muhitinden geldiğini anlasaydım, yine Türk olduğuma hüküm vermekte tereddüt etmeyecektim. Çünkü, milliyetin yalnız terbiyeye istinat ettiğini de içtimai tetkiklerimle anlamıştım."[38]

İskân Kanunu ile ilgili tartışmaya tekrar dönersek Hasan Reşit Tankut'un Ziya Gökalp öğretisinin farkında olan bir insan olarak neden İskân Kanunu görüşmeleri sırasında "ırk" yerine "Türk dili ve kültürü tabirinin" kullanılmasını istediğini kolaylıkla anlıyoruz. Tankut, "Türk dili ve kültürü" şemsiyesinin "ırk" şemsiyesinden çok daha geniş olduğunun farkındaydı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ise "soy" teriminin ortaya çıkartabileceği kafa karışıklığından endişe ederek "ırk" terimine yönelmektedir. Ama aslında kafasındaki kavramın tamamen "etnik kimlik" tanımına uygun olduğunu görmek gerekiyor.

Bu tartışmadan da izlenebileceği gibi dönemin kavramsal dağarcığı çok fakirdir. Ama her şeye rağmen Kemalistler, Gökalp'in geniş kapsamlı "millet" tanımından uzaklaşarak ve kafalarında "Kavim = Millet = Ulus" eşitliğini kurarak, öncelikle Türk ulusal topluluğuna mensubiyet kriterini Türk etnik kimliğine sahip olmakla bağlantılı olarak tanımlamışlardır.[39] Burada "kavim" gibi semantik açıdan sadece etnik kimliğe gönderme yapan bir kavram "millet" gibi "ulusal kimliğe" gönderme yapan bir kavramla eşitlendiği an zaten çok ciddi bir anlam kayması gerçekleşir. "Kavim = Millet = Ulus"

---

38 Ziya Gökalp, *ibid.* s. 231.

39 TDK'nın 1935'de yayımladığı cep kılavuzlarında bu kritik kavramalara verilen karşılıklar şöyle: Soy: 1. nijad, neseb, haseb - 2. cins; Kavim: ulus; Millet: ulus; Irk: ırk, vatan: otan, vatan, yurt. Bkz. *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.

formülasyonu kurulduğu andan itibaren de "ulusal topluluğa aidiyet kriteri" artık sadece Türk etnik kimliğine sahip olmakla belirlenmiş olur. Böylece Gökalp'in kültürel düzeyde tanımladığı "millet" yaklaşımından çok ciddi bir sapma gerçekleşir. Gökalp ile Kemalistlerin milliyetçilik anlayışları arasındaki en temel fark da budur.

Böylece bir kez semantik düzeyde bu anlam kayması gerçekleştikten sonra, yukarıda açıkladığımız nedenlerden ötürü, gerçek ırkçılıkla katiyyen bağdaşmayan "Türkleştirme politikaları" gündeme gelir. Çünkü ulusal topluluğa bağlılığın etnik düzeyde tanımlandığı Türkiye gibi bir ülkede yapılacak işlerden birincisi, "herkesin aslında etnik açıdan Türk olduğu"nu iddia ederek, "biz"in kapsamını genişletmektir. Tek Parti Dönemi'nde zaten bu yapılmıştır. Ama bir yandan "biz"in kapsamı genişletilirken, diğer yandan da yüzyıllardan beri aynı topraklarda ama kendi dinî ve etnik kimliklerini muhafaza ederek yaşamış gayrimüslim azınlıklar da kaçınılmaz olarak "diğer" kategorisine girmişlerdir. Bu iki süreç, aslında aynı madalyonun iki ayrı yüzüdür. Dolayısıyla Kemalistlerin milliyetçilik anlayışına göre "biz"in çapını genişletmek amacıyla ülkede yaşayan herkes bir yandan Türk ilan edilirken, diğer yandan da bunun yapılamadığı noktada gayrimüslimleri fiilen "azınlık" ve daha sonra da "yabancı" olarak algılamaktan başka çare yoktur. Dolayısıyla, CHP Genel Sekreteri Recep Peker, "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkeslik ve lazlık ve pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş [aşılanmış] olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tegallübatın [çekişmelerin] mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri [anlayışları] hulusla [iyilik] ve samimiyetle düzeltmek vazifedir" derken aslında sadece "biz"in çapını genişletmeye çalışıyordu.[40] Konuşmasında yüzlerce yıldır

---

40 Recep Peker'in 16 Ekim 1931 günü İstanbul Üniversitesi'nde verdiği konferans daha sonra partinin resmi yayını olarak basılmıştır: *CHF Programının İzahı*. Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1931. s. 6.

Anadolu'da kendini hissettiren farklı etnik kimliklerin konumunu bir tür "yanlış bilinç" olgusu ile açıklayan Peker, bu durumu "düzeltmekten" bahsederken yine onların aslında Türk olduklarını -veya zaman içinde Türklüklerini unutmuş olduklarını- ima ediyordu.

Yukarıda izah ettiğimiz anlayış çerçevesinde aynı ülke içinde Türklerden başka etnik grupların varlığını savunmak mümkün değildir. Çünkü "Kavim = Millet = Ulus" eşitliği uyarınca aynı ulusal topluluk içinde birden fazla etnik grubun bulunması zaten teorik olarak mümkün değildir. Kemalist milliyetçilik anlayışına göre bir etnik grup diğerinden farklılığını kanıtladığı andan itibaren, otomatikman diğerinin egemenlik haklarını tehdit eden bir konuma yükselmekte ve eşanlı olarak başka bir ulus doğmaktadır. Aynı şekilde, Lozan Antlaşması ile 1923 yılında belli hakları uluslararası garanti altına alınmış olan gayrimüslim azınlıkların konumu bu anlayış çerçevesinde hassas bir noktaya ulaşıyordu. Dikkat edilirse milliyetçiliğin bu yorumu, uzun vadede siyasal ve toplumsal krizlerin oluşmasına son derece açık bir ortam yaratmaktadır. Özellikle, geleneksel tarım teknolojisinin değiştiği, kendine yeterli köy ekonomisinin tasfiye olduğu, kentleşmenin hızlandığı ve belki de en önemlisi, merkezi otoritenin kitle iletişim araçları sayesinde artık insanların oturma odalarına nüfuz edebildiği dönemlerde, bu tip krizlerin ortaya çıkma ihtimali artmaktadır. Ulusal topluluğa bağlılığın çağdaş vatandaşlık kriterine göre tanımlanmadığı ve devletin esas teşkilat yapısının bu vatandaşlık ilkelerini hayata geçirecek mekanizmalarla donatılmadığı durumlarda bu gibi darboğazların oluşması son derece doğaldır.

Bu yazının ilk bölümlerinde, 1934 Trakya Yahudi olaylarının oluşumundaki iç ve dış politika değişkenlerini yerli yerine oturtarak tartışmaya ve yorumlamaya çalıştık. Yazının son bölümünde ise Tek Parti Dönemi'ndeki milliyetçilik anlayışını ve Türkleştirme politikalarını sadece kavramsal düzeyde tartıştık. 1923'den sonra milli devletin oluşma sürecinde, toplumsal hayatın her boyutunda Türkleştirme politikaları kendini hisset-

tirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikaları, özellikle merkezi otorite ile gayrimüslim azınlık arasındaki ilişkilerde son derece belirleyici bir rol oynamıştır. Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarında Türkleştirme politikalarının insanların gündelik yaşamlarında ne gibi etkiler ve dönüşümler yarattığını bir sonraki yazıda ele alacağız.

Tarih ve Toplum, Kasım 1996, sayı 155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA UYGULANAN "TÜRKLEŞTİRME" POLİTİKALARI

Bu yazıda Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan ve ancak milli devletin kuruluş sürecinde elle tutulur bir biçimde ortaya çıkan Türkleştirme politikalarının bir bölümünü ele alacağız. Burada Türkleştirme politikalarından kasıt, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasıdır. Türkleştirme politikalarının uygulanabilmesinin önşartlarını şöyle sıralayabiliriz: Türk milliyetçiliğinin sistemleştirilmiş bir siyasal ideoloji olarak tarih sahnesine çıkması; bu ideolojinin iktidardaki siyasal seçkinler grubunun büyük bir çoğunluğu tarafından kabul görmesi ve uluslararası konjonktürün bu politikaların uygulanmasına elverişli olmasıdır.

Bir önceki yazımızda, tüm milliyetçi akımların temel kategorileri olan "biz" ve "diğerleri" ayrımındaki "biz"in, Kemalistler tarafından "Türk etnik kimliğine dahil olanlar" olarak tanımlandığını belirtmiştik.[1] Kemalistlerin Anadolu'da yüzyıl-

1 Bkz. "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği" başlıklı yazı.

lardır yaşayan bütün etnik grupların "aslında Türk olduklarını" öne sürdüklerini anlatmış ve bu yöntemle, onların Türk etnik kimliği içine alınmaya çalışıldığını vurgulamıştık. Böylece Tek Parti Dönemi'nde bir yandan "biz"in kapsamı genişletilirken, diğer yandan da Anadolu'da Osmanlı şemsiyesi altında kendi dinî ve etnik kimliklerini muhafaza ederek yaşamış olan gayrimüslim azınlıkların da mantıksal olarak "diğer" kategorisine girdiklerini belirtmiştik. Dikkat edilirse, bu iki süreç, aslında aynı madalyonun iki ayrı yüzüdür. Dolayısıyla Kemalistlerin milliyetçilik anlayışına göre, bir yandan "biz"in çapını genişletmek amacıyla ülkede yaşayan herkes Türk olarak ilan edilirken, diğer yandan da yapısal nedenlerden ötürü bunun yapılamadığı noktada gayrimüslimler fiilen "azınlık" veya "yabancı" olarak sınıflandırılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Tek Parti yönetimi tarafından uygulanan Türkleştirme politikaları, ülkede yaşayan gayrı Türk fakat müslüman etnik gruplar açısından kısa vadede "kapsayıcı" olabilirken; aynı anda gayrimüslim azınlıklar bakımından da "ayrımcı/azınlık karşıtı" özellik gösterirler. Bu itibarla, ülkemizde uygulanan azınlık karşıtı politikaların, özellikle Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gibi "belli bir etnik veya dinî gruba karşı" olarak tanımlamanın imkânsız olduğunu göreceğiz. Kısacası Tek Parti yönetiminde, yapısal nedenlerden ötürü Türkleştirilemeyen her toplumsal gruba istisnasız "ayrımcı muamele" yapılmıştır.

İşte bu nedenlerle, milli devletin kuruluşu sırasında toplumsal hayatın her alanını Türkleştirme çabaları, aynı anda ve kaçınılmaz olarak "azınlık karşıtı" politikalar manzumesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir milli devlette "biz"in ve "diğer"lerinin kimlerden oluştuğu veya hangi kriterler yardımıyla tarif edildiği, o ülkede hakim olan milliyetçilik anlayışının ipuçlarını verdiği gibi; çoğunluğun temsilcisi olma iddiasındaki hakim siyasi kadro ile azınlıklar arasındaki gerilim hattının tüm çatışma noktalarını belirler.[2] Bu noktada, o yıllardaki ha-

2 Milliyetçilik türlerinin sınıflandırılması hakkında en mükemmel çalışma için

kim siyasi kadronun azınlıklar konusunda devraldığı düşünsel mirasa göz atmak gerekmektedir.

Kemalistlerin düşünsel mirasında dönüm noktası: Ziya Gökalp

Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri arasından doğan Türkiye Cumhuriyeti birçok dinî ve etnik grubun iç içe yaşadığı bir nüfus yapısı devralmıştır. Her ne kadar bu nüfus Balkan Savaşı, 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndaki kayıplar nedeniyle azalmışsa da Ermeni Tehciri (1915-1917) ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1923-1925) nedeniyle nüfusun kompozisyonunda Müslüman/Türk çoğunluğun ağırlığı göreli olarak artmıştır. Çağlar Keyder'in özlü ifadesiyle, "I. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [% 20] gayrimüslimdi; savaştan sonra bu oran kırkta-bire [% 2,5] düştü."[3] Nüfusun etnik ve dinî kompozisyonunda gerçekleşen bu radikal değişim ve bu dönemde yaşanan siyasal olaylar, I. Dünya Savaşı öncesinde Ziya Gökalp tarafından geliştirilen milliyetçilik anlayışı ile 1920'lerden itibaren sistemleştirilmeye çalışılan Kemalist milliyetçilik anlayışı arasında derin farklar yaratır. Bu farklar, felsefî ve ideolojik düzeyde çok belirgin olarak görülmese bile kurumlaşma süreci sırasında çıkarılan yasalarda daha açık olarak ortaya çıkar.

Köken itibariyle birbirinden çok ayrı etnik ve dinî grupların oluşturduğu insan malzemesinden bir ulus projesi yaratma işini üstlenen Ziya Gökalp, bireyin ulusal topluluğa bağlanma kriterini kültürel düzeyde tanımlamıştır. Gökalp'e göre, "Millet ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir zümredir. Bir

---

bkz: Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Cambridge: Harvard University Press, 1992.

3 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1989. s. 67.

adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, terbiyece ve mâderzad lisanca [ana dili] müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insani şahsiyetimiz bedenimizde değil, ruhumuzdadır. Maddi meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, mânevi meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten geliyor."[4] Gökalp'in son derece ustaca ve sosyolojik kaygılarla tanımlamış olduğu "hars" kavramı, bireyi etnik kimliği ne olursa olsun ana dili ve sosyalleşme biçiminin aynı olması şartıyla geniş bir kültür şemsiyesinin altına sokuyordu. İslâmiyet, Gökalp için hars kavramı içinde ele alınan "sosyalleşme" sürecinin en önemli boyutlarından biridir. Aynı yazıda Gökalp dinin sosyalleşme sürecinde önemini belirtirken, aynı dinden olup farklı etnik kimliklere sahip insanların hangi toplumsal mekanizmaların yardımıyla aynı ulusal kimliği kabul ettiklerini açıklar: "Irken Türk olmadığı halde, terbiye ve hars noktayı nazarından tamamiyle Türk ruhuna malik ve saadetlerimiz gibi felaketlerimize de ortak olan birçok dindaşlarımız vardır ... Aldıkları terbiye dolayısıyla bunlar Türk cemiyetinden başka hiçbir millet içinde yaşayamazlar ve Türk mefkûresinden başka hiçbir mefkûre [ideal] için çalışamazlar."[5] Bu noktada Gökalp, dinin toplumsal işlevini gündeme getirmiştir. Daha sonraki yıllarda Kemalistlerin Gökalp'in öğretisinde en çok rahatsız oldukları nokta da bu olmalıdır. Yeni rejim, İslâmiyetin ahlâki normlarla toplumsal dayanışmayı güçlendirmesi yaklaşımına pek rağbet etmeyecektir.[6]

Gökalp'in "millet" anlayışının dışlayıcı olmaktan ziyade, kapsayıcı bir yaklaşım içerdiğini gördük. Aslında bu Anadolu'nun demografik gerçeğine çok uygun bir yaklaşımdı. Bu geniş şemsi-

---

4 Ziya Gökalp, "Millet nedir?" *Makaleler VII (Küçük Mecmua'daki Yazılar)*. Yayına haz. M. Abdülhalûk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1982. s. 228.

5 *Ibid.* s. 229.

6 Gökalp'in İslâmiyet hakkındaki görüşlerine ilk olarak dikkat çeken Uriel Heyd şu yorumu yapıyor: "Atatürk'ün anti-İslamcı tutumuna karşılık, Gökalp, Türkiye'de İslâmiyet üzerine verimli bir bilimsel araştırmanın başlatıcısı ve hatta belki de, ilginç bir dinî reform hareketinin babası olabilirdi" Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*. London: Luzac and Co.,1950. s. 82.

ye sayesinde "etnik kimlik" açısından kendilerini Arnavut, Çerkes, Boşnak, Kürt veya Laz olarak hissedenler de bu "Türk ulusal kimliği" altında kendilerine yer bulabilirlerdi. Taha Parla'nın ufuk açan çalışmasında vurguladığı gibi, "Gökalp'e göre Türk milliyetçiliği, kültürel bir ideali ve toplumsal dayanışma ve birliğin temelini oluşturacak bir yaşam felsefesini temsil ediyordu ... Onun milliyetçiliği, ırkçı ve yayılmacı olmayan, eşitlikçi bir milliyetçilikti. Aynı şekilde, İslâmiyetten aldıkları da, ortodoks öğretiler değil, tasavvuftan kaynaklanan, siyasal değil ahlâksal yönelimli, ve yine toplumsal dayanışmayı güçlendirici ögelerdi. Gökalp'in toplum modelinde Türkçülük kültürel normu, İslâm da ahlâksal normu oluşturuyordu."[7] Nitekim Gökalp'in milliyetçilik anlayışının pişirildiği 1908'den sonraki yıllarda, Moiz Kohen Tekinalp gibi Yahudi aydınları da Türk milliyetçiliğinin sistemleştirilmesine katkıda bulunmuşlardı. Tekinalp yıllar sona Gökalp'i değerlendirirken şöyle diyordu: "Gökalp'in Türkçülüğü yıkıcı değil tam manası ile yapıcıdır, daraltıcı değil genişleticidir ... Türk milletinin hayır ve selametine aykırı olmayan hiçbir içtimai müesseseye karşı tecavüzkâr bir meyli veya duygusu yoktur. Ezcümle gayrimüslim Türk vatandaşları, ve Ziya Gökalp'in tabirince Türk 'devletdaşları' hakkında dahi teveccüh ve muhabbet hislerini izhardan geri kalmamıştır."[8]

Gökalp'in ulusal topluluğa dahil olmak konusunda koyduğu bu kapsayıcı tavır, gayrimüslim azınlıkların iktisadi hayattaki egemen konumları gündeme geldiği zaman biraz değişmektedir. Gökalp'in 1912'de yayımlanan *Yeni Hayat* kitabındaki "Vatan" şiirinin son bölümü, bir anlamda Türk iktisadi milliyetçiliğinin manifestosu gibidir:

> "Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye
> San'atına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür.
> Hırfetleri birbirini daim eder himaye;
> Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür;
> Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!"[9]

---

7 Taha Parla, *ibid.* s. 36.

8 Tekin Alp, *Türk Ruhu.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944. s. 219.

Burada bir yandan kapitülasyonlar rejimi sayesinde yabancı şirketlere tanınmış olan imtiyazların (vapur, tren, liman işletmeciliği) ortadan kaldırılması, diğer yandan korporatist mantık içinde yeniden düzenlenmiş meslek örgütlerinin birbirini himaye ederek toplumsal dayanışmayı güçlendirmesi arzulanmaktadır. Ayrıca şiirde, piyasadaki sermayenin Türkleşmesi mesajı da son derece net olarak verilmiştir. Aynı yıllarda yazdığı *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler* (1911) yazısında ise Gökalp, gayrimüslim azınlıkların kültürel açıdan konumlarını şöyle vurgular: "Müslim olmayan vatandaşlarımız yeni bir hayat yaşamak için onu uzun uzadıya aramaya hiç ihtiyaç görmediler. Avrupa milletlerinin medeni hayatı onlar için 'hazır elbise' mağazalarında satılan müheyya [hazırlanmış] bir zarf gibi uygun gelmişti. İçimizdeki ekser Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar derhal Avrupalıların bütün medeni âdetlerini, içtimai mizaçlarını kabul ettiler. Biz İslâmlar hayatımızdaki hususiyetden dolayı medeniyetin bu hazır kâidelerini, basma kalıp maişetlerini taklîd edemezdik. Bizim için ısmarlama elbise kabilinden ölçümüze muafık maîşetler, kaideler lâzımdı."[10] Burada Gökalp, bir anlamda sanki Latin Amerika tipi komprador burjuvazi terimine gönderme yaparken, diğer anlamıyla da dinî bir ayrım olan Müslim-gayrimüslim ayrımının, dinsel olmaktan öte kültürel farklılıklar düzeyinde de algılanması gerekliliğinin altını çiziyordu.

Gökalp, Durkheim sosyolojisinin temel kavramları ışığında son dönem Osmanlı toplumunun yapısını incelerken toplumsal işbölümü sonucunda ortaya çıkan farklı iş ve meslek gruplarının ortaya koyduğu uzmanlaşma ve farklılaşma süreçlerinin otomatik olarak toplumsal dayanışmanın güçlenmesine hizmet etmediğini belirtiyordu: "Meselâ, eski Türkiye'de Türklerle gayrı Müslümanlar müşterek bir iktisadi hayat yaşı-

---

9 Ziya Gökalp, *Yeni Hayat-Doğru Yol*. Yay. Müjgan Cunbur. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1976. s. 11.

10 Ziya Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" *Makaleler II*. Yay. haz. Süleyman Hayri Bolay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1982. s. 44-45.

yorlardı. Fakat aralarındaki iş bölümü, hakiki bir taksim-i âmâl [toplumsal iş bölümü] değildi; mütekabil [karşılıklı] bir tufeylilikten [asalaklıktan] ibaretti. Çünkü Türklerle bu gayrı Türk unsurlar arasında müşterek bir vicdan yoktu. Türkler, gayrı Müslümanların siyasi tufeylileri idiler, gayrı Müslümanlar da Türklerin iktisadi tufeylileri idiler. Beynelmilel iktisadi münasebetler de hep bu tarzdadır. Bu nevi tesanüdün kuvvetlenmesi için ikinci şart da, meslek zümrelerinin bütün memlekete şâmil [yaygın] milli teşkilatlar halinde taazzisinden [biçimlenmesinden] sonra, her meslek zümresinde meslekî bir ahlakın teessüs etmesidir."[11] Dikkat edilirse Gökalp, Türklerle gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin önce kültürel açıdan farklılığını vurguluyor; daha sonra bunların aynı toplum içinde birbirine asalaklık ilişkileri ile bağlı ve kültürel açıdan farklı iki ada gibi yaşadıklarını belirtiyordu. Ziya Gökalp, toplumda Durkheim sosyolojisinin en temel kavramlarından biri olan, "müşterek vicdan"ın (collective conscience) eksikliğini belirtiyor; bunun da ancak "mesleki temsil" esasına göre biçimlenen yeni-korporatif bir devlet düzeni içinde oluşabileceğini vurguluyordu.

Gökalp'in bu yaklaşımı aslında son dönem Osmanlı toplumsal yapısının radikal bir eleştirisini içeriyordu. Gayrimüslimler önceleri, millet sistemi sayesinde vergi ödeme, eğitim ve hukuk işlerini kendi cemaatleri içinde çözerken, daha sonra millet sisteminin resmen ortadan kalkmasına rağmen, bazı ayrıcalıklarını muhafaza etmişler, ayrıca Tanzimat'ın getirdiği eşitlikçi havadan yararlanmışlardı. Bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dışa açılması süreci içinde ticaret hayatının gelişmesinden göreli olarak zenginleşen gayrimüslimler, diğer yandan da "azınlıklar meselesi"nin Osmanlı devleti ile "düvel-i muazzama" arasındaki ilişkilerde önemli bir eksen olarak belirmesinden sonra, Avrupa devletlerinin himayesi altına girmişlerdi. Son dönemde Osmanlı azınlıklarının

---

11 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*. Yay. Haz. Mehmet Kaplan. İstanbul: Milli Eğitim Yayını, 1976. s. 87.

içinde bulunduğu karmaşık ilişkiler bütünü, Lewis ve Braude'nin çarpıcı anlatımıyla şöyle özetlenebilir: "Hiç kimse hem bağımsız bir ülkenin vatandaşı olup, hem de yabancı bir gücün himayesinden faydalanarak ve aynı anda da kendi çapında eşitlikçi bir imparatorluğun tebaası olamazdı. Ne fizik [bilimi] ne de siyaset böyle şeylerin gerçekleşmesine izin vermezdi. En azından uzun süre için."[12]

1908 sonrasında İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan kapitülasyonları kaldırmak için çaba gösteriyor, diğer yandan da Osmanlı "ancien regime"nin kalıntısı olan bedelli askerlik, eğitim sisteminin merkezileşmesi gibi toplumdaki tüm bireyleri kanun karşısında eşitleyici düzenlemeleri oluşturmaya çalışıyordu. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sonunda, yukarıda izah ettiğimiz demografik değişiklikler meydana gelmiş, farklı milliyetçilikler arasındaki mücadele bazılarının felaketi ile sonuçlanmış ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştı.

Lozan görüşmelerinde "ekalliyetler meselesi" ve Medeni Kanun

1923 yılında Ankara'nın galip komutanları Lozan'da yeni Türk devletinin temellerini atarken "azınlıklar meselesi" tekrar gündeme geldi. Kuşkusuz, konferansın en çetin tartışmaları malî kapitülasyonların değil, adli kapitülasyonların tartışıldığı oturumlarda gerçekleşmiştir. İsmet İnönü anılarında durumu şöyle özetler: "Müttefikler ilk günden itibaren kapitülasyonların mali hükümlerini bazı şartlarla kaldırmaya razı oluyorlardı. Fakat adli sahada kapitülasyonların düpedüz kaldırılmasını kabul etmiyorlar ve en nihayet beş senelik bir intikal devrinde ısrar ediyorlardı."[13] Adli kapitülasyonlar meselesi ülke içinde farklı cemaatlere mensup kişiler arasında işlenen suçlara veya doğan ihtilaflara hangi mahkemelerin bakmaya yetkili olacağı

12 Benjamin Braude ve Bernard Lewis (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Cilt I. New York: Holmes and Meier Publishers, 1982. s. 33.

13 İsmet İnönü, *Hatıralar*. Cilt 2. Ankara: Bilgi Yayınları, 1989. s. 88.

ile ilgiliydi. Bir anlamda adli kapitülasyonların varlığı, ülke içinde birden fazla hukuk sisteminin yaşaması anlamına geliyordu. Medeni Kanun'un Lozan Antlaşması'ndan üç yıl sonra (1926) kabul edileceği hatırda tutulursa, o dönemde Şer'i hukukun geçerli olduğu mahkemelerde yargılanmak istemeyen yabancılar/azınlıklar bu konuda yeni rejimin kendilerine garanti vermesini istiyorlardı. Bu nedenle Lozan'da Osmanlı "ancien regime"nin kalıntısı olan kurumların tümü -vakıflar, okullar, kilise mahkemeleri vs.- tartışmaya açıldı.

Lozan'da görüşmeler devam ederken heyetten Hasan Saka Ankara'ya gelerek Lozan görüşmelerinin gidişatı hakkında TBMM'ne bilgi verdi. 1 Ocak 1923 günü toplanan TBMM'de gizli olarak yapılan tartışmalarda, Müslim ve gayrimüslim tüm T.C. vatandaşlarını aynı hukuk sistemi altında toplayacak; gayrimüslimlerin nikah, boşanma, nesep, nafaka ve diğer özel hukuk bağlamındaki tüm işlemlerini kilise kayıtlarından çıkarılarak Türk idari sistemine dahil edecek; bu konulardaki tüm işlemlere cemaat mahkemeleri yerine genel Türk mahkemelerinde bakılmasının hukuki esasları belirlendi. Bu da ancak, yeni kurulan milli devletin Şer'i hukuk kurallarından tamamen vazgeçmesi ve bütün T.C. vatandaşları arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir Medeni Kanun'u kabul etmesi ile mümkün olabilirdi.[14]

Hasan Saka'nın o gün TBMM'de yaptığı konuşma, Lozan'da müttefiklere üç yıl önceden Medeni Kanun'un kabul edilmesinin sözünün verildiğini belirtmesi bakımından çok anlamlıdır. Şöyle diyordu Hasan Saka: "İmtiyazatı mezhebiye ortadan kalkınca, bunların [azınlıkların] umuru diniyeleri [din işleri], nikâh mesaili, hasep nesep mesaili, nafaka mesaili vardır ki bunların kavanini medeniyeye tebaen [medeni kanunlara tabi olarak] halli lâzımdır. Artık Aile Kararnamesinden hukuku medeniye şeklinde bütün ekalliyetlerin ahkâmı diniye [dinî hükümlerine]

14 Türk hukukunun modernleşme süreci içinde değişimi konusunda en yeni ve en yararlı çalışma için bkz. Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*. Ankara: TTK Yayını, 1996.

ve mezhebiyelerine muvafık bir şekilde ihya edilmesi; ikmal edilmesi ve mevkii meriyete [geçerliliğe] konması ve bütün nikah ve talâkın [boşanmanın] dahi ekalliyetlere ait olsa [da] bizim kuyudatı resmiyemizde [resmi kayıtlarımızda] ve mahakimi resmiyemizde [resmi mahkemelerimizde] cereyan etmesi lüzumu hasıl olmuştur ki, bu hususta kanunlarımızı bu telâkki [anlayış] ile ikmal etmek [tamamlamak] mecburiyetindeyiz"[15]

Bundan yaklaşık üç yıl sonra, Medeni Kanun'un kabulü ile Ankara hükümeti Osmanlı "ancien régime"nin cemaatler üzerinde yükselen toplumsal düzeninin en önemli düğümünü çözmüştür. Böylece bir yandan gayrimüslim cemaatlerinin geleneksel direncini kırıp onları tamamen kendi kontrolündeki seküler bir mevzuatın içine dahil ederek, hukuken Türkleştirmiş; diğer yandan da gayrimüslimlerin koruyuculuğuna soyunarak, ülkemizde idarenin işleyişine müdahale eden büyük devletlerin siyasi etkisini tamamen sıfırlamıştır. Türk Medeni Kanunu'nun kabulü sayesinde, yeni kurulan milli devlet, en sonunda tüm vatandaşlarının özel hayatını da hukuk yolu ile düzenleme yetkisini ele geçirmiştir. Kemalistler açısından bu kanun, sadece "kişiler arası hukuksal ilişkileri çağdaş uygarlık düzeyine çıkaran" bir inkılâpçı düzenleme değil; milli devletin vatandaşları üzerinde hukuki anlamdaki iktidar tekelini elde etmek için verdiği siyasal mücadelenin en önemli kazanımıdır.[16] İşte bu nedenlerle, Medeni Kanun'un kabulü salt "çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma yolunda bir adım" olarak ele alınamaz; bu kanun aynı zamanda Kemalistlere "hem iktidarda olup, hem de muktedir olmanın" sihirli anahtarını sunmuştur.[17]

Tekrar Lozan'a dönecek olursak, Lozan'da azınlıklar konu-

---

15 Lozan Konferansı hakkında Ankara'ya avdet etmiş bulunan konferans azasından Trabzon Mebusu Hasan [Saka] Bey'in izahatı bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 1 Ocak 1923, Devre I, Cilt 3. Ankara: İş Bankası Yayını, 1985. s. 1173.

16 Türk inkılâpları ile ilgili yazında Niyazi Berkes'in çok özel bir konumu vardır. İlginçtir, bu konuyu Berkes ayrıntılı olarak ele almış, ama nedense pek "iktidar mücadelesi" açısından yaklaşmamıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1973. s. 470-471.

17 Medeni Kanun'un gerekçesinde iktidar konusu şöyle gündeme geliyordu:

sunda kurulmuş olan alt komisyonda Ankara hükümeti adına tartışmaları Dr. Rıza Nur yürütmüştü. 1934 Trakya Olaylarının İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın da bu komisyonda aktif olarak çalıştığını gözlemliyoruz.[18] Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla ameliyat masasına yatırıldığı bu görüşmelerde azınlıklar meselesi anahtar rolü oynamıştır.

1923 yılında Lozan görüşmeleri sırasında azınlıklar konusundaki tartışmaların yeni Türkiye'nin kurucularının duygusal dünyalarında ve zihinlerinde "Türkleştirme" konusunda ufuklar açtığını ve İskân Kanunu ile 1934 Trakya Olaylarına doğru evrilen yolun fizibilite çalışmalarının yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede Dr. Rıza Nur'un anılarından alınan aşağıdaki bölüm bence çok anlamlı: "Frenkler bizde ekalliyet diye üç nevi biliyorlar: Irkça ekalliyet, dilce ekalliyet, dince ekalliyet. Bu bizim için gayet vahim bir şey, büyük bir tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne de iyi düşünüyorlar ... Irk tabiri ile Çerkez, Abaza, Boşnak, Kürt, ilh... yi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar. Dil tabiri ile Müslüman olup başka dil konuşanları da ekalliyet yapacaklar. Din tabiri ile halis Türk olan iki milyon kızılbaşı da ekalliyet yapacaklar. Yani bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu taksimi işittiğim zaman tüylerim ürperdi .... Bütün kuvvetimi bu tabirleri kaldırmaya verdim. Pek uğraştım. Pek müşkilat ile fakat kaldırdım. *Bunun dersi:* Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak en esaslı, en âdil, en hayati iştir. Bu sebepledir ki, ben zaten Türkçülüğü şiddetli Türk Nasyonalistliğine çok yıllardan beri dökülmüştüm ... Bu se-

---

"Muhtelif dinlere mensup tebaayı ihtiva eden devletlerde tek bir kanunun bütün câmiada tatbik kabiliyetini ihraz edebilmesi için bunun din ile münasebetini kesmesi, milli egemenlik için de bir zarurettir. Çünkü kanunlar, dine müstenit olursa vicdan hürriyetini kabul mecburiyetinde bulunan devlette, muhtelif tebaası için ayrı ayrı kanun yapmak icabeder. Bu hâl, çağdaş devletlerde şart olan siyasî, sosyal, millî birliğe tamamen aykırıdır." zikreden Gülnihal Bozkurt, *ibid.* s. 193.

18 Bu komisyonun çalışmaları için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler.* Çev. Seha L. Meray. Takım I, Cilt 1, Kitap 2. Ankara: SBF Yayını, 1970. s. 151-288.

bepledir ki, Çerkez, Arnavut ilh... köylerini dağıtıp, bunları Türkler ile karışık olarak yerleştirmek en birinci iştir."[19]

Yukarıdaki alıntıda örneklenen ve sanki Batı edebiyatındaki "bilinç akımı" türündeki anlatımı andıran tespit ve genellemelere, Kemalist seçkinlerin anılarında pek rastlanmaz. Dr. Rıza Nur'un anıları -kendisinin doğuştan muhalif ruh yapısı nedeniyle- bazı milli kahramanlarımız hakkında en azından "densizlik" olarak nitelendirilebilecek ithamlarla doludur. Her türlü mübalağaya rağmen, Dr. Rıza Nur'un anılarının, özellikle Lozan ile ilgili bölümlerini konferansın resmi zabıtlarıyla birlikte okuduğumuz zaman, onun azınlıklar konusundaki hissiyatının samimi olduğunu söyleyebiliriz.

Gayrimüslimler Lozan'da verilen haklardan vazgeçiyor

Bilindiği gibi İsviçre'den alınan Medeni Kanun Şubat 1926'da TBMM'de kabul edilmiş ve aynı yılın ekim ayında da geçiş süresini tamamlayarak İtalya'dan alınan Türk Ceza Kanunu ile birlikte yürürlüğe girmiştir. Aslında Medeni Kanun'un uygulanmasına hazırlık teşkil edecek diğer uygulamalar, daha Medeni Kanun hazırlık aşamasında iken, 1925 yılı yaz aylarında sonuçlandırılır.[20] Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile belli bir koruma altına alındıklarını zanneden azınlık temsilcileri, hükümetin baskısı sonucunda Cemaat Meclisleri'ni toplayarak bu haklardan tamamen vaz, geçtiklerini açıklarlar.[21]

Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin kurulmasını emrettiği

---

19 Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*. III. Cilt. İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967. s. 83.

20 Bu konuda İstanbul'da R.H. Hoare'den İngiliz Dışişleri Bakanı'na 9 Ağustos 1926 tarihli ve FO 371 E 4663/35/44 tarihli belge.

21 Antlaşmanın 42. maddesi şöyledir: "Türk hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla [statüleriyle, aile hukukuyla] kişisel durumları [statüleri, kişi halleri] konusunda, bu sorunların, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri al-

üç komisyon, 1925 yılının mayıs ayında oluşturulur. Bu komisyonların Rum, Ermeni ve Yahudi üyeleri hükümet tarafından tayin edilir. Uzun tartışmalar ve hükümet çevrelerinden gelen yoğun baskılardan sonra, 10 Eylül 1925 tarihinde Yahudi üyelerin bulunduğu komisyon, Yahudi cemaatinin Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin verdiği haklardan vazgeçildiğine dair kararını açıklar.[22] Bunu Ermeni cemaatinin aynı yönde aldığı karar takip eder. Rum cemaati bir miktar direnir, ama sürekli olarak "tavsiye kararı alacak" alt komiteler kurulur. Bazen alt komitenin de üyeleri değişir ve yönetim açısından daha "mülayim" üyeler atanır. Nihayet alt komite içinde oylamanın yapılacağı günden bir gün önce 42. maddenin sağladığı haklardan vazgeçilmesine açıkça karşı olan üç delege polis tarafından gözaltına alınır. Ve sonunda, 27 Kasım 1925 günü, alt komitedeki 72 üyeden 55'inin oyu ile Rumlar da aynı haklardan vazgeçtiklerine dair belgeyi imzalar. Esas komite de bunu onaylar.[23] Böylece, Osmanlı dünyasının en son kalıntısı da ortadan kalkmış; gayrimüslim vatandaşlar, bir dinî ve etnik cemaatin üyesi olmanın getirdiği ve uluslararası antlaşmalarla güvence altına alınmış tüm ayrıcalıklarından arındırılarak; "hukuki açıdan" Türkleşmişlerdir.

Sermayenin ve emek piyasasının Türkleştirilmesi

Cumhuriyet yönetiminin ilk on yılında başlayan ve daha sonraki yıllarda devam eden diğer bir politika ise, "iktisadi milli-

---

mayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir." Bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler.* Çev. Seha L. Meray. Takım II, Cilt 2. Ankara: SBF Yayını, 1970. s. 13.

22 Yahudi cemaatinin Lozan'ın 42. maddesinin verdiği haklardan vazgeçmesinin karar metni için bkz. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler:* Tarihi, Siyasi araştırma. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1995. s. 70-74 ayrıca bkz. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974.* Atina, 1983. s. 135-138.

23 Alexandris, *ibid.* s. 138.

yetçilik" başlığı altında ele alabileceğimiz ve Gökalp'in 1912'de yayınladığı "Vatan" şiirinde koyduğu ilkeler doğrultusunda gerçekleştirilen, sermayenin ve emek piyasasının Türkleştirilmesi politikasıdır. Bu politika, esas olarak ülkemizde iş yapan yabancı şirketlerle, bu şirketlerde istihdam edilen yabancı ve gayrimüslim personeli hedef almıştır.

Türkleştirme siyaseti sonucunda ülkemizdeki çıkarları zedelenen büyük devletlerin temsilcilerinin kendi merkezlerine yazdıkları rapor ve yazılar bu siyasetin pratikte uygulanma biçimleri hakkında ayrıntılı bilgilerle doludur. Örneğin İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e yazdığı raporunda, önce genel bir değerlendirme yaparak, "Türk milliyetçiğinin özünde, Avrupa'nın başka yerlerinde ortaya çıkan milliyetçiliklerden pek farklı olmadığını" belirtiyordu. İngiliz Elçisi bu raporunda "[Ülkede milliyetçilik dalgasının] gittikçe artan ölçüde güçlenmesinin nedenlerini de, Türkiye'nin kendisini uzaklardaki başkent Ankara'ya kapatmasından ve [bu] yeni salgının hep [sâri] hastalıkların ilk devrelerinde olduğu gibi yüksek ateş ile seyrediyor olmasına" bağlıyordu.

Bu ilginç raporda, "Polis ve belediye yetkililerinin hiçbir zaman yazılı olarak tebliğ edilmeyen emirlerinde, yabancıların sahip olduğu dükkân ve banka olsun, tüm firmalarda çalışanların % 75'inin Müslüman Türklerden oluşmasını [temin etmek yönünde] karar aldıklarını ve [bunu yapmak doğrultusunda onları] zorladıklarını" belirtiyordu. Raporun son kısmında "[İstanbul] liman şirketinin millileştirilmesinden sonra da gayrimüslim Türk vatandaşlarının da kılavuz kaptanlık, dalgıçlık ve gemilere mal satma (ship chandling) mesleklerini sürdürmelerine engel olunduğu" vurgulanıyordu. Ayrıca İngiliz Elçisinin dikkatinden kaçmayan diğer bir husus da şuydu: "Belediye yetkilileri [de] tüm işlerin Türklere tahsis edilmesine çalışıyorlar. Örneğin, şoförlerin ehliyetlerinin temdidi için verilen dilekçelerin sonucunda, hiçbir yabancı [uyruklu] ve gayrimüslim şoföre ait ehliyet temdit edilmiyor. Ayrıca Türk bandıralı gemilerde çalışan yabancı [uyruklu] usta ve çarkçıbaşılara da

bu işlerin artık Türklere tahsis edildiği belirtilmişti."[24]

Raporun sonunda elçi, Cumhuriyet yönetiminin Türk olmayan unsurlara duyduğu yoğun güvensizliğin sonucu, etrafını bir Çin Seddi ile çevirerek sadece kendilerine ait bir devlet kurmak istediklerini belirtiyordu. Bu güvensizliğin büyük devletlerin yüz yıldan beri Türkiye'ye karşı uyguladıkları politikalar sonucu oluşmuş olduğunu belirten İngiliz Elçisi, Cumhuriyet yönetiminin yabancılardan gelebilecek herhangi bir baskıya karşı kendilerini tamamen korumaya niyetli olduğunu vurguluyordu.[25]

Aynı günlerde, İngiliz sermayesi ile kurulmuş İstanbul Telefon Şirketi'nin Londra'daki temsilcisi J.E. Kingsbury, İngiliz Dışişleri'ne yazdığı mektupta İstanbul'daki şirket müdürünün Türkleştirme politikasından şikâyet eden mektubundan alıntılar yapıyordu. İstanbul'daki müdür şöyle diyordu: "1912 yılından beri yanımda çalışan şoförüm Niko'yu kovmak zorunda kaldım. Vilayet onun şoförlük yapmasına izin vermiyor. Garsonlardan tutun da -ki buna şimdi gayet mütevazı bir ücret karşılığında çalışan düzinelerce beyaz Rus garson kız da dahil- bütün gayrimüslimleri işten atıyorlar."[26] Kingsbury, şirkette çalışan çok az sayıdaki uzman İngiliz personel hakkında henüz bir baskı gelmediğini fakat işten atılan gayrimüslimler yerine kalifiye eleman bulmakta çok zorlandıklarını belirtiyor.

Benzer yakınmalar, İzmir-Aydın demiryolunu işleten şirketten de geliyor. "Ankara'da demiryollarının devlet elinde olması gerektiği konusunda güçlü bir kanaat hasıl olduğunu belirten" İzmir'deki Genel Müdür Mr. Shewan, "Bu kanaati güçlendiren olgunun Anadolu Demiryolları'nın Türkler tarafından işletilmesi örneğinden kaynaklandığını" anlatarak,

---

24 İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'den Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: FO 371 / 8 Şubat 1926 tarihli ve E1072 / 373 / 44. numaralı belge.

25 *Ibid.*

26 Londra'da J. E. Kingsbury'den İngiliz Dışişleri'ne 18 Şubat 1926 tarihli mektup: FO 371/E1186 /373 / 44.

Anadolu Demiryolları"nın aslında zarar ettiğinin bilinmediğini veya önemsenmediğini ve bu zararın da devlet tarafından karşılandığını belirtiyor.[27] İzmir-Aydın demiryolu şirketi ile ilgili 18 Mart 1926 günü Londra'da yapılan toplantıda tartışılan konulardan biri çok ilginç: Firma yetkililerinin İngiliz Dışişleri'ne yaptıkları şikâyetleri özetleyen tutanakta, İzmir Rıhtım Şirketi'nin millileştirilmesinden sonra, İzmir'de demiryolu şirketinin kendi mülkü olan dalgakıran, rıhtım ve vinçleri kullanmasına izin verilmediği, çünkü limanda çalışan işçilerin yabancı ve potansiyel casus oldukları, sırf bu nedenle de işten atılmalarının istendiğini belirtiliyor.[28]

Yaklaşık iki ay sonra, T.C. Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesi tarafından tüm sigorta şirketlerinin temsilciliklerine yollanan anket formunda sigorta şirketlerinin sermaye yapısı, merkezlerinin bulunduğu yabancı ülkeler, temsilcisi oldukları veya bağlı bulundukları yabancı şirketin ortaklık yapısı hakkında ayrıntılı sorular bulunmaktadır. Ancak bu anketin ikinci bölümünde Türkleştirme politikaları açısından son derece anlamlı bilgiler derlenmektedir. Bu kısımda, şirketlerde çalışan memur ve işçilerin önce aldıkları maaş kategorilerine göre ayrıntılı dökümleri istenmekte, sonra her ücret dilimi içinde çalışanların 'Müslüman Türkler', 'Gayrimüslim Türkler' ve 'Yabancılar' olarak kendi içinde dağılımının belirtilmesi istenmektedir. İngiliz Elçisi Lindsay Londra'ya yazdığı raporunda, bu anket formunun Müslüman ve Gayrimüslim Türk vatandaşları arasında yönetim nezdinde yapılan ayrımın ilginç bir kanıtı olduğunu belirtmektedir.[29]

Aslında bu olaydan yaklaşık onyedi yıl sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan ve "azınlık karşıtı" bir vergi olan Varlık Vergisi'nin uygulanması sırasında da vergi mükellefleri-

---

27 "The Ottoman Railway from Smyrna to Aidin" şirketinden İngiliz Dışişleri'ne 2 Mart 1926 tarihli mektup: FO 371/E1470/373/44.

28 İngiliz Dışişleri'nde 18 Mart 1926 günü yapılan toplantının tutanağı: FO 371/E1874/373/44

29 İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'den Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: FO 371 / 9 Mayıs 1926 tarihli ve E3016/373/44 numaralı belge.

ni sınıflandırmakta benzer kategoriler kullanılmıştır. 1942 yılının yaz aylarında olağanüstü bir verginin hazırlıkları için çalışan İstanbul Defterdarı Faik Ökte, savaş koşullarında aşırı zenginleşen kimselerin isim listelerini, Ankara'dan aldığı yazılı gizli emir doğrultusunda, benzer kategorilerin yardımıyla hazırlamıştır.[30]

10 Nisan 1926 günü TBMM'de kabul edilen başka bir kanun, bütün şirketleri "Türkiye dahilindeki her nevi muamele, mukavele, muhabere, hesap ve defterlerini Türkçe tutmağa" mecbur etmektedir.[31] Yabancı sermayeli şirketler ise Türk tebaasında olan kimselerle temaslarında ve resmi defterlerinde Türkçe kullanmak zorundadırlar. Aslında bu kanun İttihat ve Terakki yönetiminin I. Dünya Savaşı yıllarında çıkardığı benzer nitelikli bir kanunun tekrarından ibarettir.[32] Ama savaş yılları ve mütareke döneminde tam anlamıyla uygulanamayan ilk kanun, Cumhuriyet döneminde tavizsiz olarak uygulanmıştır. Her iki kanunun da esas amacı ülkemizde çalışan ecnebilerin Türkçe öğrenmesini sağlamak değil; yabancı şirketler üzerinde, Müslüman Türkleri artan oranda istihdam etmeleri konusunda baskı kurmaktır.

İktisadi milliyetçiliğin son derece somut ve piyasaya dönük yansıması olan bu tavırlar ilk anda "sol eğilimli ve anti emperyalist bir tepki" olarak algılanabilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğer sadece yabancıların sahip olduğu firmaların mülkiyet yapısını değiştirerek devletleştirme veya millileştirme yoluna gidilmiş olsaydı, yukarıda özetlediğimiz olaylar bütününü anti emperyalist ve ulusal bağımsızlık yanlısı bir

---

30 Ökte'nin anılarında vergi mükelleflerinin gruplandırılması şöyle anlatılıyor: "Cetveller *M* ve *G* diye ikiye ayrıldı. *M* Müslüman grubu, *G* gayrımüslim ekalliyetleri temsil ediyordu. Bilâhare bu harflere dönmeler için *D*, ecnebiler için *E* harfleri katılacaktır." Bkz. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, [1951]. s. 48.

31 22 Nisan 1926 tarihli ve 805 sayılı "İktisadi müesseselerde mecburi Türkçe kullanılması hakkında kanun." Bkz. *Düstur 3. tertip*. Cilt 7, s. 219.

32 İttihatçıların çıkardığı yasa hakkında bkz. Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1995. s. 60.

iktisat politikası olarak algılamak mümkün olabilirdi. Fakat 1920'lerde başlayan Türkleştirme politikası sadece sermaye kesimine karşı değil; aynı zamanda bu firmalarda istihdam edilen yabancı/gayrimüslim işçi ve memurlara karşı da uygulanmıştır. Dolayısıyla, hadisenin firma mülkiyeti düzeyinin de ötesinde bir boyutu vardır ki bu da "bizden olmayan insan unsurunun" -velev ki emekçi bile olsa!- piyasadan tasfiye edilmesidir. İşte bu nedenlerle, Türkleştirme politikaları, aynı zamanda bir ayrımcı politikalar manzumesi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kamu kesiminde istihdam: Son Osmanlılar ve Tek Parti yönetimi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı bürokrasisi istihdam edilen memurların etnik ve dinî nitelikleri bakımından ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. İmparatorluk bünyesinde açılan modern okullarda eğitim görmüş olan gayrimüslimler, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinde giderek daha fazla istihdam olanağı bulmuşlardır. Örneğin Carter Findley'in 1850-1908 yılları arasında Hariciye Nezareti'nde çalışanların sicil dosyalarına dayanarak ortaya koyduğu sayılara göre, bu dönemde Osmanlı Dışişleri'nde çalışan meslek memurlarının yaklaşık üçte birinin (% 29) azınlıklardan oluştuğunu görüyoruz.[33] Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde azınlıklar arasında varolan tüm milliyetçi ve ayrılmacı hareketlerin yarattığı olumsuz etkilere rağmen, Osmanlı Hariciye Nezareti'nde çalışan Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında "devlet memuriyetine atanmak açısından fırsat eşitliğinin gerçekleştirilmiş" olduğunu söyleyebiliriz.

Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son otuzüç yılına damgasını vuran ve saltanatında İslâmiyet ve Türklük sembol-

33 Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy," Benjamin Braude ve Bernard Lewis (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Cilt 1. New York: Holmes and Meier Publishers, 1982. s. 343.

lerini "İmparatorluk Devleti Milliyetçiliği" mantığı çerçevesinde ustaca kullanmış olan Sultan II. Abdülhamid döneminde bile, Osmanlı bürokrasisi içinde azınlıkların görev almalarına ve yükselmelerinde bir engelleme söz konusu olmamıştır.[34] II. Abdülhamid döneminde Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimlerin istihdamı ile ilgili çalışmasında İlber Ortaylı, Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslim memurların atanması ve çalışmasını "Dış Hıristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklama[nın] pek doğru" olmadığını belirtiyor. Ortaylı şöyle devam ediyor: "Devlet hayatındaki kozmopolitizmin XVIII. asırdan beri şekillenmesi ve XIX. asırda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi söz konusudur. Böylelikle Tanzimat döneminde bu alanda geleneksel bürokrasinin bir kalıbı değişmekte yeni bir gelişme görülmektedir."[35]

Tek Parti Dönemi'nde ise, gayrimüslimlerin devlet memuriyetine alınması önce *de facto* olarak durdurulmuş ve daha sonra da bu fiili durum yasa çıkarılarak *de jure* hâle getirilmiştir. 18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu'nun 4. maddesinde, "Memur olabilmek için aşağıdaki şartları haiz olmak lâzımdır" denildikten sonra, maddenin "a" fıkrasında, "Türk olmak" şartı konulmuştur.[36] Devlet memuru olmanın şartını "T. C. vatandaşı olmak" şeklinde yazmak yerine, doğrudan Türk etnik kimliğine gönderme yaparak belirleyen bu kanun 1965 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.[37] Tek Parti Dönemi'nde kamu kesiminde çalışma olanaklarını sadece "etnik Türklere" veya "Türkleştirilmeye müsait olan" Laz, Boşnak,

---

34 Sultan Abdülhamid'in bu sembolleri nasıl etkin bir biçimde kullandığı konusunda bkz. Selim Deringil, "Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğunda Simgesel ve Törensel Doku: 'Görünmeden Görünmek,'" *Toplum ve Bilim*, no. 62, Yaz-Güz 1993. s. 34-56.

35 İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler," *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri-Bildiriler*. İstanbul: İÜ. Ed. Fak. Yayını, 1994. s. 168.

36 Memurin Kanunu'un metni için bkz. *Düstur-Üçüncü Tertip*, Cilt 7, s. 667.

37 14 Temmuz 1965 yılında kabul edilen ve günümüzde de geçerli olan 657 sayı-

Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında Kanun[1]

Madde 1 - Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde aşağıda gösterilen sanat ve hizmetler münhasıran Türk vatandaşları tarafından yapılır. Bu sanat ve hizmetlerin Türk vatandaşı olmayanlar tarafından yapılması memnudur.

A) Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; mürettiplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mübayaacılık; Devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayii işçilikleri, umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimî ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelûmum amelelik, her türlü müesseselerde ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansing ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyunculuğu ve şarkıcılığı.

B) Baytarlık ve Kimyagerlik

Madde 2 - İcra Vekilleri Heyeti karariyle ruhsatı mahsusa ita kılınmadıkça aşağıda sayılan sanatlar ecnebiler tarafından icra edilmez.

A) Tayyare makinistliği ve pilotluğu

B) Devlete veya vilâyetlere merbut müessesat veya belediyeler ile bunlara merbut tesisat hizmetleri.

Madde 3 - Bu kanunda Türk vatandaşlarına tahsis edilmemiş olan sanat ve hizmetlerin ecnebi tebaası tarafından icrası, icabında, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla men olunabilir.

Madde 4 - Türkiye Cumhuriyeti nezdinde bulunan ecnebi devletlerin sefarethane ve konsoloshanelerinin kapıcıları ve emirlerindeki nakliye vasıtalarını sevk ve idare eden kendi veya diğer bir ecnebi devlet tâbiyetindeki işçiler.

Madde 5 - Bu kanunun neşri tarihinde Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri yapmakta olan ecnebiler kanunun neşri tarihinden itibaren *bir sene* içinde işlerini terk etmeğe mecburdurlar.[2]

Madde 6 - Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri 5. maddede tâyin olunan müddetin hitamından sonra icra eden ecnebiler mahalli en büyük mülkiye memurunun emriyle fiilen sanat ve hizmetlerinden menolunmakla beraber tanzim edilecek zabıt varakasıyle sulh mahkemesine verilir ve on liradan beşyüz liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir.

Madde 7 - Türk vatandaşları hakkında idari ve kanuni kayıtlar koyan ecnebi devletlerin tebaası Türkiye'de yapabilecekleri sanat ve hizmetlerin icrasından İcra Vekilleri Kararıyle men olunabilir.

Madde 8 - Vilayet ve kaza merkezi olmayan mahallerde ecnebilerin dükkan açması memnudur.

Madde 9 - Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 10 - Bu kanun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

1 Yayın tarihi 11 Haziran 1932. Kanun no. 2007. Bkz. **Düstur. Üçüncü Tertip.** Cilt 13, s. 519-520.

2 31 Mayıs 1933 günü TBMM'de yapılan değişiklik sonucunda bu süre iki yıla yükseltilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi.** Devre 4. Cilt 15. s. 468.

---

lı Memurin Kanunu'nun 48. maddesi devlet memuru olmak isteyenlerde aranacak şartları, nihayet "Türk vatandaşı olmak" olarak değiştirmiştir. Bkz. *Düstur-Beşinci Tertip*, Cilt 4, Kitap 3 s. 3053.

Çerkes, Kürt vs. kökenli vatandaşlara tahsis eden Memurin Kanunu, bir yandan nüfusun önemli bir kısmını "Türkleşmeye teşvik ederken," aynı anda gayrimüslimlere karşı uygulanan "ayrımcı" mevzuatın tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Bu kanunla, etnik kimlik açısından Türk olmaları mümkün olmayan gayrimüslim T.C. vatandaşlarına, eğitim ve becerileri ne kadar gelişkin olursa olsun, devlet memuriyetinin yolu kapanmıştır.[38]

"Bazı meslekler" T. C. vatandaşlarına tahsis ediliyor

Türkleştirme sürecinde önemli yeri olan ve bu kez kamu kesimi dışındaki bazı işlerin de gayrimüslimlerin bir bölümüne kapatılmasına yol açan bir kanun da 4 Haziran 1932 günü TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında Kanun"dur. İlişikte tam metnini yayımladığımız bu kanunun TBMM'ne sunuluşunda İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın yaptığı konuşmayı görelim:

"Bu kanun, yani bazı sanatların ecnebilere memnu [yasak] olması kanunu, bütün müstakil milletlerin ötedenberi kendi

---

38 Ermeni kökenli gazeteci Dr. Hagop Sivaslıyan, 80'li yıllarda yapıldığını tahmin ettiğimiz bir açık oturumda kendisine, "Ermenilerin ikinci sınıf vatandaşlar olmadıklarını, Türklerle Ermenilerin aralarında bir ayrılık olmadığını, ekonomik alanda iş alanlarının Ermenilerin elinde olduğundan ve Türklerin sahip olduğu bütün haklardan gayrimüslimlerin de yararlandıklarından" söz eden bir öğretim üyesine şu cevabı verir:

"Osmanlı zamanında Ermeniler'in paşa olduğundan, yönetici olduğundan bahsedilir. Pekiyi efendim, Osmanlı zamanının Ermenileri zekiydi yetenekliydiler de, Cumhuriyet zamanının Ermenileri aptal mı, neden böyle bir şey hiç olmuyor? ... Ben ... gazeteci, tıbbiye bitirmiş ama bu işi hiç yapmamış, iş sahibi biriyim ... Ben ticaret falan istemiyorum. Ben *Nahiye Müdürü* olmak istiyorum. Öyle bir hobim var benim. Ve inanıyorum ki, Türkiye'de kaç tane *Nahiye Müdürü* varsa en iyisi olacağım. Ama olamıyorum. Olamadığıma göre bir sorun var." Bkz. Şengün Kılıç (der) *Biz ve Onlar: Türkiye'de etnik ayrımcılık. Araştırma-Röportaj*. İstanbul: Metis Yayınları, 1992. s. 65.

Umumi Yerlerde Türkçe*

Ahmet Emin YALMAN

Memleketin muhtelif yerlerindeki belediyeler, umumî yerlerde Türkçeden başka dille konuşmayı men etmişlerdir. Bu tedbirin İstanbul'da da tatbiki meselesi hakkında gazetelerde rivayet dolaşmış, fakat aslı çıkmamıştır.

Şurasını itiraf etmek lazımdır ki İstanbul'daki vaziyet memleketin başka hiçbir yerine benzemez. Umumî yerlerde Türkçeden başka dille konuşulmamasını temin etmek bir belediye işi olmamakla beraber memleketin muhtelif yerlerindeki belediyeler halkın umumî duygularının bir tercümanı diye bununla meşgul olmuşlardır. Fakat İstanbul'daki vaziyet bir devlet siyaseti manzarasını gösterir, bir belediye işi çerçevesine giremez.

Memleketin heryerinde itiraz uyandıran mesele, muhacir sıfatıyla hariçten memlekete gelen vatandaşların eski yurtlarındaki itiyatlar sevkile Rumca, Boşnakça, Arnavutça ve Çerkesçe gibi lisanlar konuşmalarıdır. Memleketin siyasi ve içtimai birliği ve ahengi namına bu itiyatlarla en şiddetli bir tarzda mücadele etmek zaruridir. Memleketin bir çok yerlerinde çirkin bir mozayik vaziyetine tesadüf ediliyor. Yarım asır evvel memlekete gelen muhacirlerin köylerinde hâlâ Türkçeden başka bir dilin ana dili yerinde kaldığı görülüyor. Bu vaziyet, alâkadarların millî duygulardan mahrum olmasından çok ziyade eski hükümetin ve muhitin ihmaline ve alâkasızlığına delâlet eder. Her işte şuurlu bir millî siyaset takip eden İnkılâp Türkiyesinde bu mozaik vaziyetinin en kısa zamanda tasfiyeye uğratılması bir zarurettir.

İstanbulun hususiyeti

İstanbula gelince burada memnuiyet kararlarına mevzu olabilecek bir vaziyet yoktur. Meselenin her cihetini düşünerek derdin her nevine ayrı çare bulmak icap eder.

Memleketin her tarafında mübadele yoluyla bir tecanüs temin edilmiştir. Yanlız İstanbul bu umumî prensipten istisna edilmiştir. Burası aynı zamanda büyük bir iktisadî merkezdir. Büyük bir ticaret şehrinde hiçbir zaman ifrat ve sıkıntı havası bulunmaması lazımdır.

İstanbul'da ana lisanı Türkçe olmayan vatandaşlar vardır. Bunların gençleri mekteplerde Türkçe öğreniyorlar. İhtiyarları arasında Türkçe bilmeyenler veya çok az bilenler eksik değildir. Bunlar ister istemez Türkçeden başka bir dil konuşursa ne olacaktır? Halk arasından kendilerini ikaz eden vatandaşlar eksik olmayacaktır. Halbuki halkın zabıta vazifesi-

(*) Tan gazetesi, Başmakale, 4 Mart 1937.

memleketlerinde yapmış oldukları kanundur. Ve bunun hukuku düvelde [devletler hukunda] ismi, rejim detranjdır [regime d'etrangers]. Yani ecnebilerin tâbi olacağı usul ve kavait. Biz bu kanunu tâ ötedenberi arzu ederdik, fakat daima memleketin inkişafına ve istikbaline mâni olan kapitülasyonlar bunu akim halde bıraktı. Umumî harpte kapitülasyonların bir taraflı olarak ilgası üzerine bazı sanatlar Türklere hasredildi. Biz bu hakkın en büyüğünü Lozan'da kazandık. Lozan'da bazı sanatlar ve meslekleri vatandaşlara hasrettik. Son kalan birkaç kı-

ni üzerine almakta kendini haklı görebilmesi mutlaka ifrat cereyanlarına yol açar. Memleketimizde hiçbir zaman bu yola gidilmemiş, daima dertlerin icabına göre müsbet ve geniş tedbirler aranmıştır.

Ak ve kara koyunlar

Türk vatandaşlığı dünyanın en yüksek sıfatıdır. Bunu seve seve kabul ederek memleketin bünyesi içinde yerlerini almaya ve mütareke devrinin fena imtahanından sonra Türk milletine hakikî bir itimat uyandırmaya kıymet vermeyen insanlara bizim ihtiyacımız yoktur. Bu yolu kendi arzu, sevgi ve menfaatlerinin sevki ile tutmak istemeyenleri neden zorla riyakârlığa sevk edelim? Türk vatandaşlığını benimsemediğini dilleriyle, hareketleriyle ispat edenler, memleketin umumî hayatına ayak uydurmak istemeyenler, varsınlar kendilerini belli etsinler ve bir ecnebi cisim halinde kendi kendilerini bünyenin haricine düşürsünler. Ak koyunla, kara koyunu birbirinden ayırmaya imkân bulmak bir ihtiyaçtır.

Maksat milli ölçü ile aykırı olan unsurlar arasında tecanüse varmaksa tazyik ve ifrat, bunun en yanlış ve verimsiz yoludur. En doğru yol, kapıyı açak tutarak "Canınız isterse..." demektir. Fakat bunun da şartı, kendini cidden Türk addettiğini, Türk umumî hayatının malı olduğunu, ve memlekete faydalı olmaya çalıştığını gösteren vatandaşlar[ı] fert olarak Kara koyun vaziyetinde bırakmamaktır. Fert itibariyle Musevi, Rum, Ermeni [öyle] vatandaşlar tanıyoruz ki kendilerini cidden Türk addediyorlar, fakat buna rağmen vatanlarının kendilerini yüzde yüz benimsemediğinden dolayı ızdırap duyuyorlar.

Musevilerin vaziyeti

Dil meselesinin her unsur hakkındaki vaziyeti başkadır. En nazik vaziyet Musevilere aittir. Dünyanın hiçbir memleketi yoktur ki orada yerleşen Museviler memleketin dilini benimsemesinler ve ana dili haline koymasınlar. Çok gariptir, bunun yegane istisnası Türkiye'dir: Yahudilere asırlardan beri dost ve efendi muamelesi eden ve ifrat cereyanlarının ilerlemesine imkân bırakmayan Türkiye... Burada Musevilerin İspanyolcayı veya Fransızcayı ana dil tanımaları ve bu lisanları umumî yerlerde kullanmaları, memlekete zorla yabancılık ilân etmekten başka mâna ifade etmez. Bu hakikati samimi bir surette kavrıyan ve çırpınan Musevi vatandaşlarımız eksik değildir. Mükemmel Türkçe konuştukları halde umumî yerlerde İspanyolca ve Fransızca konuşmayı tercih eden Museviler, bu hareketlerinin muhite karşı istihfaf diye telakki olunmasına ve acı bir teessür uyandırmasına hayret etmemelidirler.

Ermeniler ve Rumlar

Ermeniler için de vaziyet, Türk vatandaşlığını tamamiyle benimsemek

sım vardı, onları da bu kanunla ikmal ve itmam etmiş oluyoruz. Bu kanunun istinat ettiği prensipler şudur:

Amme [kamu] emniyetine taallûk eden işler, amme hizmetine taallûk eden işler, bir de iktisadî ve içtimaî bazı ahval ve şerait. Amme emniyetine taalluk eden işlerin bir kısmı evvelce Doktorluk Kanunu ile, Eczacılık Kanunu ile, bir kısmı da Kabotaj Kanunu ile vatandaşlara hasredilmişti. Bunun son kalan kısmı; Şoförlük, Kapıcılık gibi şeylerdir. Bunu da bu kanunla temin ediyor ve vatandaşlara hasrediyoruz.

veya benimsememek yolunda kendi arzu ve menfaatlerine göre ferden verecekleri bir karar meselesidir. Dil meselesindeki bir memnuiyetle riyakârlığa yol açmanın kat'iyyen manası yoktur.

Rumca hakkında vaziyet değişir. İstanbul'da Rumların ve Garbî Trakyada Türklerin mübadeleden istisnası karşılıklı bir muameledir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki yeni sıkı dostluk, bu muameledeki manayı bir kat daha derinleştirmiştir. İki memleket arasındaki dostluğu yüksek bir kıymet ölçüsü addetmek ve bunu incitecek her ifrat hareketinden uzak durmak icap eder.

Garbi Trakyada Türkler Türkçe konuşmakla kalmıyorlar, Atinadan gelirken trende bir Yunan demiryolu müfettişine rastgeldim. Mükemmel Türkçe konuşuyordu. Mübadil olduğunu zannederek nereli olduğunu sordum. Sıvasa çok benzer bir isim söyledi. Ben de Sıvastan bahse başladım. Adamcağız gülerek yanlışımı tashih etti:

- Hayır, ben eski Yunanistanda doğdum. Üç senedir buradayım. Halk Türkçe konuşuyor. Ben de halkın dilini öğrenmeyi faydalı gördüm. Bir dil fazla öğrenmek zarar değildir, kârdır. Hele Türk-Yunan birliği ortada dururken...

Yunanistanın gösterdiği dost ve geniş ruha ayniyle mukabele etmek, doğru ve tabii bir hareket olur.

Kozmopolit Türkler

Bizce dil meselesinde en ağır ithama lâyık olanlar, umumî yerlerde kendi dillerinden başka dili zarafet veya bilgi satmak niyetine konuşan Türklerdir. Bir Beyoğlu mağazasında kendisine Türkçeden başka dille hitap eden satıcıyı terslemiyen, bilâkis kendisine ecnebi diliyle hitap eden, sonra iyi veya bozuk bir Türkçe söyleyen her ecnebiye Türkçe cevap vermiyerek, ecnebi diliyle cevap vermeye yeltenen her Türk, Türklüğe karşı cürüm işlemiş sayılır. Bugün memleketimizde yaşayan bütün ecnebiler Türkçe öğrenmek istiyorlar. Bütün şikayetleri, Türklerin kendileriyle ecnebi dili konuşarak buna imkân bırakmamalarıdır.

Üç makul tedbir

Netice olarak biz İstanbul'un dil meselesi için şu üç tedbirin muvafık olacağı kanaatindeyiz:

1 - Parasız Türkçe öğrenme imkânlarını çoğaltmak.

2 - Türk olmayan unsurlardan Türkçe öğrenen ve söyleyen fertleri teşvik ve takdir etmek, benimsemiyenlerin fena not alacaklarını anlatmak, fakat umumî yerlerde ferdî müdahalelere ve ifrat hareketlerine meydan bırakacak memnuiyetlerden uzak durmak.

3 - Ana lisanı diye Türkçeden başka dil söyleyen muhacir Türklerle sıkı bir surette meşgul olmak, kendi dilini istihfaf eden [küçük gören] kozmopolit ruhluların yakasını bırakmamak...

İkincisi; amme hizmetlerine taalluk eden kısımlar ki hamallık vesaire gibi. Bunları da vatandaşlara hasrediyoruz. Ayak satıcılığı, Bohçacılık gibi şeyler.

Üçüncüsü; içtimaî ve iktisadî olup bunu da vatandaşlara hasrettik. Bu da iktisadî bir zarurettir. Az sermaye ile ve az mümareseye [beceri] muhtaç olan sanat ve mesleklerdir. Ayak satıcılığı buna en iyi bir misal olarak gösterilebilir. Bir vatandaş sıkıldığı gün cebindeki mendili çıkarıp satıp evine ekmek parası getirmelidir. Eğer karşısında kendisine rakip olabilecek

diğer milletlerin adamları bulunursa vatandaşı bu haktan mahrum etmiş olur."[39]

İçişleri Bakanı'nın konuşması, 1920'lerin ikinci yarısında çıkarılan ve bu yazıda tümünü ele alamadığımız birçok kanunun Türkleştirme politikası açısından "esbab-ı mucibesini" gayet net olarak ortaya koymaktadır. Hele şoförlük ve kapıcılık gibi işlerin kamu güvenliği açısından önemli sayılması, kanun koyucunun kamu güvenliğinin sınırlarını hangi boyutlara taşıdığını göstermesi bakımından çok aydınlatıcıdır.

Bakan Şükrü Kaya'nın konuşmasının son paragrafındaki "ecnebiler" ve "başka milletlerin adamları" kategorisine kimlerin girdiğini tahmin etmek zor değildir. Bilindiği gibi, İstanbul Rumları Lozan Antlaşması öncesinde, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme" ile nüfus mübadelesinden muaf tutulmuşlar ve kendilerine tanınan "établis" [yerleşik] statüsü uyarınca, T.C. vatandaşlığına geçmeden İstanbul'da oturma ve çalışma hakkını elde etmişlerdir.[40] Ayrıca 1927 Nüfus Sayımının sonuçlarına göre, İstanbul'da 26.431 Yunan vatandaşı bulunmaktadır. Dolayısıyla 2007 sayılı kanun, öncelikle İstanbul'daki Rum vatandaşlarını ve bunlara ilaveten de mülteci statüsündeki Beyaz Ruslar gibi azınlık gruplarını hedef almıştır.

Bu yasanın 5. maddesine göre, "Bu kanunun neşri tarihinden itibaren ecnebiler altı ay içinde işlerini terk etmeğe mecburdurlar."[41] Sonra bu süre bir yıla ve 31 Mayıs 1933 tarihinde yapılan en son değişiklikle iki yıla çıkarılmıştır, fakat bu "kanunda yazılan işlerden hangilerinin hangi tarihten itibaren yapılamayacağı" bakanlar kurulunun yetkisine bırakılmıştır.[42]

---

39 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 9. s. 65.

40 Sözleşmenin metni için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler.* Çev. Seha L. Meray. Takım II, Cilt 2. Ankara: SBF Yayını, 1970. s. 89.

41 2007 sayılı kanun 11 Haziran 1932 tarihinde kabul edilmiştir. Metni için bkz. *Düstur-Üçüncü Tertip*, Cilt 13, s. 519.

42 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 15. s. 468.

Şimdi, bu kanunun tanımış olduğu geçiş süresinin sona erdiği tarih olan, 1934 yılının yaz aylarında neler olduğuna bakalım.

İşsiz kalan İstanbul Rumları Atina'ya göç ediyor

1934 Trakya Yahudi olaylarından birkaç gün önce yani, 28 Haziran 1934 günü, ABD Elçisi Robert P. Skinner, İstanbul'daki *Yunan Konsolosunu* yemeğe davet eder. *Yunan Konsolosu* yemekte, yukarıda adı geçen kanunun süre şartının dolması sonucunda, yaklaşık 15.000 İstanbul Rumunun işten atılacağını belirtmiştir. 1934 yılı mayıs ayı içinde Bakanlar Kurulu'nun kendisine vermiş olan yetkiye binaen, aldığı kararlar sonucu işsiz kalan çoğu meslek sahibi, esnaf ve zanaatkâr olan bu azınlık grubu Yunanistan'a göç hazırlığı içindedir.[43]

1934 yılının yaz aylarında, Yunan pasaportu sahibi yaklaşık 2000 Rum İstanbul'dan göç etmeye başlar. İstanbul'da yaşayan Yunan vatandaşlarının sayısı, yaklaşık bir yıl sonra yapılan 1935 nüfus sayımında 17.642 olarak verilmektedir. Bu sonuç, 1927 sayımına göre Yunan pasaportlu İstanbul Rumlarının sayısında yaklaşık 9000 kişilik azalmaya tekabül etmektedir.[44] O günlerde toplam sayıları 2000 civarında olan Beyaz Ruslar ise ABD Elçisinin, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a bu konudaki özel ricası ve Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'ni devreye sokması sonucunda işsiz kalmaktan kurtulurlar.[45]

Bu gelişmeler karşısında Yunan hükümeti de ne yapacağını şaşırmıştır. Yunanistan'a göç eden İstanbullu Rumlara toprak verip, ekip biçmelerini istemek anlamsızdır. Çünkü bu insan-

---

43 Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944 (M 1224) Robert Skinner'den ABD Dışişleri Bakanı'na, 867.504 / 11, 30 Haziran 1934.

44 Alexandris, *ibid.* s. 185.

45 ABD Elçiliği Maslahatgüzarı Howland Shaw'dan ABD Dışişleri Bakanı'na, 867. 504/19, 18 Eylül 1934.

Marsel [Franko]'nun açık mektubu*

[Dil meselesine dair evvelki gün çıkan başmakalemiz üzerine 'Hahamhane Laik Meclisi ve Musevi cemaati Başkanı Marsel [Franko]' imzası ile çok iyi ve açık yazılmış, çok dikkate değer bir mektup aldık. Bir vesika kıymetini haiz olan bu mektubu, bu sütunlarda aynen okuyacaksınız.]

Bayım, dünkü makalenizde, Türk kültürünün umumîleştirilmesi meselesini öyle ince ve realist bir tahlile tâbi tuttunuz ki yazdıklarınıza eklenecek bir tek kelime, saçtığınız aydınlığa ilâve edilecek en hafif ışık bile yoktur. Aklı selim namına teşekkür ederim.

Maahaza, hastalık böyle ustaca teşhis edildikten sonra, işaret ettiğiniz derde deva aramak eli kalem tutan her yurttaşın vazifesidir.

Dil meselesinin olsa olsa intibak davasının bir safhasından ibaret olduğu keyfiyeti Yahudi meselesini yakından ve soğuk kanlılıkla tetkik edenlerce teslim edilen bir hakikattir. Asıl olan Türkçe konuşmak değil, Türk gibi düşünmek ve hissetmektir. Efkârı umumîyenin bu vadideki hassasiyetinin derecesi ve aksülamelleri ne olursa olsun, halli lâzım gelen biricik davanın Türkiye'deki 80,000 Musevinin Türk kültürüne intibakının zamanı, şekli ve şartları hangileridir diye akla gelen birkaç suale müsaadenizle kısaca cevap vermeye çalışacağım.

İntibak [uyum] mümkün müdür?

Mümkündür. Buna engel aramak abestir. Türkiye'ye hicret eden Yahudilerin diğer bir kısmı İngiltere'de ve Felemenk'te yerleşmiştir. Bunlar yerli ahali ile o derece kaynaşmışlardır ki bugün birbirinden tefrik edilmelerine imkân yoktur.

Hatta Şark vilayetlerimizde asırlardan beri bir Türk muhitinde yaşıyan ve simaları bile tamamen Türkleşmiş bir avuç Yahudi vardır. Bunlar intibak meselesini fiilen halletmişlerdir.

Yahudi haddizatında muhite intibak istidatına malik bir mahlûktur.

İntibaka, manevî bir engel de yoktur. Yahudiler ötedenberi bu memlekette rahat yaşamışlardır. Yani kendilerinin rahat yaşamalarına müsaade edildiği gibi kendileri de hiç bir zaman siyasî bir imtiyaz ve benlik iddiasında bulunmuş değildirler. Yahudi kütlesi ile yurdun unsuru aslisi arasında tarihten bugüne devredilmiş hiçbir siyasî ve paslı mücadelenin acı veya kanlı hatırası yoktur.

İntibak yolumuz açık, engelsiz ve dümdüzdür.

İntibak matlup [istenilen bir şey] mudur?

Bu milletin başbuğları rejimin umdeleri meyanında "devlet antisemitizmi" diye bir prensip bulunmadığını ve Türk kültürünü benimseyenlerin Türk camiasına girebileceklerini vak'alarla ilân etmişlerdir. Dünya efkârı umumiyesini vakar, samimiyet ve ciddiyetleriyle fethetmiş olan devlet adamlarımızın bu yoldaki sözleri karşısında en sathî vehim mânasızdır. İntibakın devletin doktrin ve siyasetine uygun olduğunu kabul etmek lazımdır.

Yurdun menfaatine de mutlak surette uygun olduğunu ayrıca isbata bilmem lüzum var mıdır? Milli birliğe aykırı düşen esaslı bir ahenksizliğin ortadan kaldırılması keyfiyeti münakaşaya tahammül eder bir dava değildir.

Asırlardan beri memlekette yaşıyan 80,000 Türkün milli camiaya maledilmesi hem mantıkî, hem tabiidir.

İntibak Yahudilerce matlup mudur?

Umumi ve şâmil olan bu hasret ve iştiyaka bir menfaat kasti atfedenler yok değildir. Yahudinin iman ve ülkü denilen nesneler için de yaşamayı ve ölmeyi bilen bir mahlûk olduğu tarih karıştıranlarca meçhul olmasa gerektir.

(*) Tan gazetesi, 6 Mart 1937.

İçimizde yurda olan bağlılıklarını münakaşa mevzuu yapmayı zillet [alçaklık] telakki edenler ve bu yoldaki iddiaları derin bir kalb acısıyla karşılayanlar tasavvur edildiğinden daha çoktur. Mânen sürgünlük hissine kapılarak sessiz sedasız ruhları sızlayan bu yurttaşlar yarım vatandaşlıktan, misafirlikten, Kanun-u Medeni Türklüğünden, manevi yurttaşlığa ulaşmayı rejimin normal bir tecellisi [görüntüsü] olarak beklemekte haklıdırlar.

İntibak hareketinin sırası geldi mi?

Geldi de geçmek üzeredir. Muhtelif sebeplerden dolayı. Bu sebeplerden biri mutlaktır: Gençlerin kaynaşması, mektep, kışla ve spor meselesidir. Yarın öbürgün bu memleketin idaresini eline alacak nesil bugün Yahudi yurttaşından ayrı yetişiyor ve terbiye görüyor. Yarın birbirine kardeş ve arkadaş muamelesi değil; ecnebi muamelesi yapmaları muhtemel ve tabiidir.

Gençlikler arasında esaslı ve daimi bir temas temin etmek müstacel [önde gelen] bir vazifedir.

İkinci sebep şudur: Ruh ve tabiat ikisi de boşluğa mütehammil değildir. L'âme a horreur du vide. [Ruh boşluktan nefret eder] Milli ülküden uzak tutulan Yahudi Türkü, kendine suni idealler aramağa mahkûm ediliyor. Milli birlik noktasından bu temayülün [eğilimin] vahim neticeleri izahtan müstağnidir.

Üçüncü sebep şudur: Bugün Musevi cemaati teşkilatı veya teşkilatsızlığı başında bilhassa intibak hareketini neticelendirmek programıyla ve bu hususta mes'ul başbuğlarımızın mukadder teşebbüslerini kolaylaştırmaya hazır birkaç münevver vardır.

Bunlar üç seneden beri metodik bir surette efkârı umumiyeyi [kamu oyunu] hazırlamakla meşguldürler. Bugün bu hareketin piştarlığında [önderliğinde] bulunmuş olmanın verdiği salâhiyetle temin ederim ki vaziyet olgundur!

İntibakın tahakkukunun şartları hangileridir?

Evvela şunu tasrih edelim ki, şart derken tabii şartları kastediyorum. Yoksa bir pazarlığın kayıtlarını değil... Bu ciheti böylece tespit ettikten sonra birer birer sayalım:

1 - İlk şart, işin zor taraflarından tecahül [bilmezden gelme] etmemelidir. Yahudi Türklerinin çoğu Galata ve Beyoğlu'nda oturur. O muhitteki hava malûmdur. Oralarda öyle öz Türklere rastlarsınız ki Türkçe hitabınıza Fransızca cevap vermeyi hüner sayarlar.

Bundan maada Türk Musevileri meyanında ve onlara dostluk ve sıhriyet bağlarıyla bağlı ecnebi tabiiyetinde Yahudiler vardır ki onlara yerli kültürü kabul ettirmeye kalkışmak masruf [harcanmış] bir gayret telâkki edilemez.

2 - İkinci şart, bu işi devlet işi telakki etmektir. Yeni rejimin teessüsünden beri bu memlekette ne ol-

ların köylülükle hiçbir alâkaları yoktur. Yunanistan'daki büyük şehirler ise, yaklaşık on yıl önce Anadolu'dan zorunlu nüfus mübadelesi sonucu yollanmış şehirli Rumlarla zaten doludur. 24 Temmuz 1934 günü ABD'nin Atina'daki elçisi, Yunan basınında, Türk hükümetinin doğma büyüme İstanbullu Rumları yollamasıyla ilgili kampanyanın haberini verir. Atina basınındaki eleştirel haberleri Washington'a bildiren elçi,

muşsa - sanayiinden kıyafetine, alfabesinden şimendüferine kadar bütün büyük küçük inkılâplar, hep devlet otoritesinin ciddî ve sistematik müdahelesiyle olmuştur.

İntibak meselesinde devlet açık açık alâkasını ilân etmez ve bu alâkasını fiiliyat ve icraatıyla tekit etmezse muvaffakiyetsizlik mukadderdir. Kaldı ki siyasetle iştigal etmeyi bir vazife değil, bir kabahat telâkki eden korkakların az olmadığı bu zamanlarda zayıf bir kütlenin - zaafın tabii olan çekingenliğini yenerek - böyle nazik bir vadide şuurlu ve esaslı bir teşebbüsünü beklemek, hayale kapılmak demektir.

3 - Üçüncü şart, Yahudi Türklerin intibakını diğer azlıkların intibakına talik [bağımlı hâle getirme] etmemektir. Siyaset realiteler üzerine işler, hayaller üzerine değil... Her bir ekalliyetin hususiyetlerinden tecahül etmek [bilmemezlikten gelmek] doğru bir hareket olmaz. Bu nokta hem mühim, hem de naziktir.

Devletten beklediklerimiz de şunlardır:

A) Devlet, intibak etmiş fertlere hakiki Türk muamelesi yapmalıdır. Tâ ki müteredditler [kararsızlar] anlasın ki necat yolu, doğru yol, Türklüğe giden yoldur.

B) Cemaat denilen köhne nizamnamelerle, çürümüş an'anelere istinat eden hukuki ucubelerin bugün tâbi tutuldukları idare-i maslahat rejimine nihayet çekilerek, laik, Cumhuriyetimizin prensiplerine uygun yeni bir statü hazırlanmalıdır. Bu statü cemaatlerin faaliyetini din ve hayra hasrederek bu faaliyetlerini objektif bir lâkaydile [ilgisizlikle] tanzim ve teshil [kolaylaştırma] ve bu çerçeve dairesinde münasip bir kontrole tâbi tutmalıdır.

C) Mektepler meselesi makul ve cezrî bir sureti halle bağlanmalıdır. Bu hususta, devlet, cemaati idare edenlerin hüsnüniyetine güvenebilir, buna eminim.

D) Devlet gençlik teşkilatının kapılarını Yahudi çocuklara açık bulundurmalıdır.

Düşüncelerimizin bir kül teşkil eden ana hatları bunlardan ibarettir. Ancak bu fikirleri hakikate çevirmeye azmetmiş olan bizler, millî disipline de uymağa azmetmişizdir.

Avrupa'nın hasta adamını, hasta Avrupa'nın yegane sağlam adamına çeviren başbuğlarımızın her şeye bir sıra ayırdıklarını ve sırası gelince her şeyi başardıkların biliyoruz.

Onların sarih işaret ve irşadı belirmeyince kımıldamak bizce manasızdır. Biz, bugün, efkârı umumiyeye meseleyi açık, namuslu ve samimi bir surette arz ve büyüklerimizin dikkatini celb etmekle yurda karşı bir vazife ifa ettiğimize ve manevi bir mes'uliyetten kurtulduğumuza kaniiz. Söz artık devletindir.

Hahamhane Laik Meclisi ve Musevi Cemaati Başkanı
Marsel [Franko]

"Ege'de gittikçe artan İtalyan gücünden çok korkan Türkiye için Yunan dostluğunun bir anlamı olmalıdır" yorumunu yapar.[46] Dış politikada o günlerde yaşanan Türk-Yunan yakınlaşmasına rağmen yönetimin tavrı değişmez, Türkleştirme politikası devam etmektedir.

---

46 Atina'da elçi Lincoln MacVeagh'dan ABD Dışişleri Bakanı'na: 24 Temmuz 1934, 867. 504 / 13.

"Vatandaş, Türkçe Konuş!" Azınlıklar açısından 1937'deki durum

Son olarak, Türkleştirme politikalarının en önemli boyutu olan "Vatandaş, Türkçe Konuş!" kampanyaları ile başlayan bir tartışmayı gündeme getireceğiz.[47] 1937 yılında bazı belediyelerin kendi sınırları içinde "Türkçeden başka dillerin konuşulmasını yasaklama" kararı üzerine, Tan gazetesi baş yazarı Ahmet Emin Yalman'ın bu konudaki makalesi ve buna cevaben Musevi cemaati Başkanı Marsel Franko'nun açık mektubu ilişikte verilmiştir. Tan gazetesinde gerçekleşen bu tartışma, Kemalistlerin milliyetçilik anlayışına göre "diğerleri" olarak algılanan gayrimüslimlerin 1937 yılı itibariyle içinde bulundukları şartları ve cemaat başkanının duyarlılıklarını ortaya koymaktadır.

Tek Parti Dönemi'nde yaygın olarak uygulanan "Vatandaş, Türkçe Konuş!" kampanyaları ayrı bir yazı konusu olabileceği için, burada ayrıntılı olarak bu kampanyaları ele almak istemiyorum. Yalman'ın yazısından da anlaşılabileceği gibi bu kampanyanın muhatabı sadece gayrimüslim azınlıklar değildir. Yalman, Türkiye'ye göç eden muhacirlerin de ülkenin "siyasi ve içtimai birliği ve ahengi namına" bu alışkanlıklardan kurtarılmalarını tavsiye etmektedir. Yalman, kendi ana dillerini konuşmakta ısrar eden gayrimüslim azınlıklara da fazla baskı yapılmamasını; kısaca bunlara "canınız isterse..." denilmesinin uy-

---

47 Bu kampanyalar Tek Parti Dönemi'nde başlamış ve 1960'ların ortalarına kadar çeşitli vesilelerle tekrarlanmıştır. Yönetimden gelen baskılar sonucunda bu azınlıklar da buna uyum göstermeye çalışmışlar ve kampanyaların teorisini yapmışlardır. Örneğin, Ziya Gökalp'in yakın çalışma arkadaşı Moiz Kohen Tekinalp, 1928 yılında yayımladığı *Türkleştirme* isimli eserde Türk milli birliğinin temeli olan "müşterek vicdan"a ülkemizdeki Yahudilerin dahil olabilmesi için Yahudilerin yapmaları gerekenleri "on emir" halinde özetlemiştir: "*1.* İsimlerini Türkleştir; *2.* Türkçe konuş; *3.* Havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe oku; *4.* Mekteplerini Türkleştir; *5.* Çocuklarını memleket mekteplerine gönder; *6.* Memleket işlerine karış; *7.* Türklerle düşüp kalk; *8.* Cemaat ruhunu kökünden sök *9.* Milli İktisat sahasında vazife-i mahsusanı yap *10.* Hakkını bil." Bkz. Jacob M. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtsever (1883-1961)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996. s. 289.

gun olduğunu belirtmektedir. Her ne kadar Yalman'ın makalesi, Türkçenin umumi yerlerde kullanımı konusuna ayrılmış gibi görünse de, esas tartışılan mesele gayrimüslim azınlıkların ve özellikle de Yahudilerin uyumu [intibak] konusudur.

Marsel Franko'nun açık mektubu ise, Yahudilerin uyum sorununa cepheden yaklaşmakta ve o dönemde 80.000 Yahudinin Türk kültürüne uyum sağlamasının araçlarını tartışmaktadır. Musevi cemaati başkanı Franko, Yahudiler arasında yurda bağlılıklarını tartışma konusu yapmayı alçaklık olarak görenlerin çok olduğunu belirttikten sonra, "yarım vatandaşlıktan, misafirlikten, Kanun-u Medeni Türklüğünden, manevi yurttaşlığa ulaşmayı rejimin normal bir" sonucu olarak beklemenin bu insanların hakkı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Yahudi gençlerinin ulusal gençlik örgütlerine alınmadıklarını belirten Franko, devletten beklediklerini sıralamakta ve "ayrımcı" politikalara son verilerek uyum konusunda devlet büyüklerinden "sarih işaret ve irşad" beklediklerini hatırlatmaktadır.[48] Satır aralarından anlaşıldığı kadarıyla Franko, Yahudilerin, Türk ulusal topluluğuna katılmaya hazır olduklarını belirtir fakat "yarım vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü" olarak isimlendirdiği ayrımcı politikalar bütününden şikayetçidir.

Sonuç yerine

Türkleştirme politikalarının aynı zamanda "azınlık karşıtı" ve ayrımcı politikalar manzumesi olduğunu bu yazının başında belirtmiştik. Türk ulusal topluluğuna veya Türk milletine üyelik ölçütünün, "Türk etnik grubuna dahil olma" düzeyinde tanımlayan Kemalist milliyetçilik anlayışı, hem Sultan II. Abdül-

48 Bu yazıda anlattığımız Türkleştirme politikaları gençlik örgütlenmeleri için de geçerlidir. 1246 sayılı ve 12 Mayıs 1928 günü kabul edilen, "Türkiye'de gençlik teşkilâtının Türk vatandaşlarına hasrı hakkında kanun"un 1. maddesi, "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek mekteplerde ve gerek mektep haricinde izcilik, keşşaflık, boyskavtlık [boy scouting] veya diğer hangi nam ve ünvan altında izcilik teşkilatı vücude getirmek hakkı münhasıran Türk vatandaşlarına aittir." hükmünü koyarak belli bir sınırlamayı getirmektedir.

hamid dönemindeki "İmparatorluk Milliyetçiliği"nden, hem de Gökalp'in formüle ettiği "kültürel milliyetçilik" anlayışından hayli farklıdır. Bu farklar Kemalist milliyetçilik anlayışının bir dünya görüşü olarak dışa vurumunda, özellikle resmi yayınlarda, Kemalistlerin söylev ve demeçlerinde yoğun olarak ortaya çıkar. Tek Parti ideolojisi üzerine yaptığı ufuk açan çalışmasında Taha Parla, Kemalist milliyetçilik anlayışının iki yüzünü gündeme getirmiştir. Bunlardan birincisi defansif, eşitlikçi, etnik açıdan çoğulcu, kültürel-harsi bir milliyetçilik anlayışıdır.[49] İkincisi ise, özellikle gayrimüslim azınlıklara karşı uygulanan ve Türk unsurunun "etnik egemenlik-tekelcilik-dışlayıcılık" özelliklerinin öne çıktığı bir milliyetçilik anlayışıdır. Parla'nın tamamen katıldığımız tespitine göre, ikinci anlayışın hedefi haline gelen azınlıklar, "Cumhuriyet Türkiye'sinde 'şartlı', 'kısıtlı', 'kenarda kalmış' ve 'ne de olsa bizden değil' diye görülmüş yurttaşlar olarak kalmışlardır."[50] Dikkat edilirse, Parla'nın "kenarda kalmışlık" olarak isimlendirdiği durumu, Marsel Franko yazısında "yarım vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü" olarak adlandırmaktadır. Franko'nun dileği, bu durumun merkezi otorite tarafından atılacak olumlu adımlarla aşılmasıdır. Bildiğimiz kadarıyla bu olumlu adımlar atılmamıştır. Tam tersine, İkinci Dünya Savaşı yıllarında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu gibi yasal düzenlemelerle, gayrimüslim azınlıklar açısından yukarıda anlatılan "yarım

---

49 Taha Parla, *Türkiye'deki Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 3: Kemalist Tek-parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992. s. 176-211

50 *Ibid.* s. 209 Parla'nın bu yargıya ulaşmakta kullandığı kaynaklar esas olarak Kemalist Tek Parti ideolojisinin dışa vurulduğu resmi yayınlar, söylev ve demeçlerdir. Taha Parla'nın "Türkiye'deki Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları" başlığı altında yayımlanan çalışmalarının ilk üç cildi, Kemalist şeflerin ve altşeflerin zihniyet yapısının ve Kemalist Tek Parti ideolojisinin ayrıntılı analizinden oluşmaktadır. Oysa henüz yayımlanmamış olan dördüncü ciltte, Tek Parti Dönemi'ndeki kurumlar, kurumlaşma, fiili işleyiş, önemli kanunlar ve reformlarla birlikte ele alınarak, "böyle bir ideoloji ancak ne tür bir rejime yol açar veya böyle bir rejim ancak ne tür bir ideolojiyi yansıtır" sorularının cevapları aranacaktır. Bkz: Taha Parla, *ibid.* s. 9 (Dileğimiz, dördüncü cildin en kısa zamanda yayımlanmasıdır).

vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü" konumu pekiştirilmiştir.[51]

Bu yazıda benim ağırlıklı olarak benimsemiş olduğum çalışma tarzı ise, ideoloji analizini biraz kısa tutarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşan Kemalist milliyetçilik anlayışını fiili pratikler ve özellikle gayrimüslim azınlıklara karşı uygulanan ayrımcı politikalar düzeyinde ele almak olmuştur.[52] Bu çerçevede bakıldığında, bir önceki yazımın konusu olan 1934 Trakya Yahudi olayları, bazı *de facto* durumlar ve bunların ideolojik yansımalarını ele almaktadır. Oysa bu yazıda, Türkleştirme politikalarını incelerken, hem bazı fiili durumları ele aldım; hem de

---

51 Varlık Vergisi'nin tahsilatı devam ederken, dönemin başbakanı Şükrü Saracoğlu'nun 16 Ocak 1942 tarihli *Times*'da yayımlanan mülakatı son derece anlamlıdır. Saracoğlu, Varlık Vergisi'ni savunurken azınlıkları nasıl gördüğünün ipuçlarını vermektedir: "Türk hükümeti tarafından âcil mâli ve iktisadi ihtiyaçları karşılamak üzere konulan Varlık Vergisi hakkında birçok şeyler söylenmiştir. Bu kanun yalnız meşru ve yerinde olmakla kalmıyor. Başka memleketlerin de bunu harp bitmeden tatbik edecekleri muhakkaktır. Türk köylüsü, ezici yükleri asırlarca yalnız başına çekmiştir. Bütün Türk milleti harp şartlarının doğurduğu istisnai ahvali karşılamak için hükümet tarafından yapılan fedakârlık yükûne mertçe ve arzu ile mukabele etmiştir. Yalnız birtakım kimseler, tüccarlar, hükümetin müracaatlerine kulak tıkamış ve tersine olarak geçen yıl yeni hükümet teşekkül ettiği zaman kendilerine gösterilen serbestliği ve güveni suistimal etmiştir. Bunun üzerine bu kanunun tatbiki lüzumu hasıl olmuştur. Bu kanunun bazı şekillerinin ağır olduğunu teslim etmek gerektir. Bununla beraber iyi niyetlerini , iyi yurttaş olduklarını ispat edenlere kolaylıklar gösterilecek ve maddi yanlışlıklar düzeltilecektir. Bu memleket tarafından *gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde* ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir." Bkz: *Ayın Tarihi*, no. 110 s. 38 (Altını ben çizdim AA).

52 Bu noktada Taha Parla'nın genel olarak korporatizmi anlamak için geliştirmiş olduğu analizi hatırlatmak istiyorum. Şöyle diyor Parla: "Bir toplum modeli ve felsefesi olarak korporatizm, açıkça ve ayrıntılı formüle edilmiş programatik bir siyasal ideoloji oluşturabileceği gibi, daha belirsiz ve gevşek bir dünya görüşü olarak da kalabilmektedir. Başka bir boyutta ya da düzeyde ise korporatizm, böyle bir dünya görüşü ya da ideolojinin sonucu olan ya da bununla uyum içinde bulunan bir fiili pratikler ve politikalar bütünüdür. Üçüncü bir düzey ya da boyutta ise ikinci düzeydeki *de facto* dışavurumlarının ötesinde, elle tutulur siyasal kurumlar ve hukuksal yapılar olarak *de jure* de gerçekleşebilir. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. s. 54.

dönemin kritik kanunlarını mercek altında tutarak fiiliyatın iç hukuk düzenine dönüşme sürecini irdelemeye çalıştım. Böylece *de facto* olanın *de jure* haline dönüşerek elle tutulur siyasal kurumlar haline gelişini izledim. Bütün bunları yaparken de bir milli devletin kuruluşunu, oluşan iktidar yapısını ve hakim milliyetçilik anlayışını deşifre etmenin en etkin yolunun o devletin azınlıklar üzerine düşen gölgesini izlemek olduğunu düşündüm. Bir anlamda gölgeyi ayrıntılı bir analize tâbi tutarak, esas kütlenin bazı yapısal özelliklerini anlamaya çalıştım.

Tarih ve Toplum, Aralık 1996, sayı 156

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VARLIK VERGİSİ NASIL UYGULANDI?

"[Sir Thomas] More:
Farz edelim ki yabancılar yerlerinden edilmiş ve şu sizin şamatanız,
İngiltere'nin bütün ihtişamını bastırmış olsun:
Gördüğünüzü düşünün, sefil yabancıların,
Sırtlarında bebeleri ve pılı pırtılarıyla,
Sürülmek üzere limanlara ve kıyılara doğru ağır ağır yürüdüklerini
Ve siz de kral gibi oturun yerli yerinizde, keyfinizin kâhyası olarak,
Hükümetin sesi sizin şamatanızla kısılmış,
Ve gaddarlığınız düşüncenizi örtmüş olsun:
Anlatayım size, elinize ne geçmiş olur:
Nasıl arsızlığın ve kaba kuvvetin galip geldiğini,
Düzenin nasıl alt edileceğini öğretmiş olursunuz başkalarına:
Ve bu şekilde, hiçbiriniz uzun yaşamazsınız,
Başka canavarların da kurıntuları harekete geçip,
Aynı zorbalıkla, benzer sebeplerle ve kendilerini haklı görerek,
Sizleri parçalamak üzere saldırırlar, ve insanlar yırtıcı balıklar gibi,
Birbirini yemeğe başlar."

Shakespeare, *Sir Thomas More* (II. Perde, II. Sahne)*

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 11 Kasım 1942 günü TBMM'de görüşülerek kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu sadece iktisadi değil; siyasi ve kültürel açılardan da önemli bir uygulama olarak göze çarpar. Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak, kanunun hazırlanışı; TBMM'de kabulü; o dönemin yayın organlarında desteklenmesi; kimin ne kadar vergi ödeyeceğini tespit eden komisyonların çalışma biçimleri; vergi mükelleflerinin isimlerinin ve vergi miktarının ilân edilmesi; en fazla bir ay ile sınırlandırılmış ödeme süresi; bu süre içinde vergi borcunu ödeyemeyenlerin mallarının haczedilerek icra yolu ile satışı ve bütün bunlara rağmen vergi borcunu ödeyemeyen mü-

(*) Yazarları arasında Shakespeare'in de bulunduğu *Sir Thomas More* isimli oyun, 1517'de Londra'da çıkan bir ayaklanmayı konu alır. Londra esnaf ve zanaatkârları Cenevizli ve Fransız zanaatkârların sınır dışı edilmesini talep ederek ayaklanır. Oyunda *Utopia* yazarı Sir Thomas More'un ayaklanmanın yatıştırılmasında oynadığı rolün anlatıldığı bölüm Shakespeare'in kaleminden çıkmıştır. (Tercüme: A. Aktar).

kelleflere borçlarını; "bedenen çalıştırarak ödetmek" amacıyla çalışma kamplarına gönderilmeleri gibi alt süreçler içerir. Bu aşamalar bir bütünlük içinde ele alındığında, Varlık Vergisi Kanunu Tek Parti Dönemi'nde birçok kez karşımıza çıkan "azınlık karşıtı" politikalara örnek olarak gösterilebilir.

Problem

Varlık Vergisi üzerinde çalışmaya başladığımız zaman önümüzde metodolojik olarak birbirinden farklı iki çalışma yöntemi belirdi: Bunlardan birincisi, savaş yıllarının bu olağanüstü vergi uygulamasını kendi içinde açıklamaya çalışmak ve 1942-44 yılları ile sınırlandırılmış bir monografi hazırlamaktı. İkinci yol ise, Varlık Vergisi uygulamasını Tek Parti Dönemi'nde milli devlet ile gayrimüslim azınlıklar arasında varolan gerilim hattında bir örnek olay olarak kabul ederek, Kemalist milliyetçiliğin her zaman göze çarpmayan farklı boyutlarını aydınlatmaya çalışmaktı.[1] Biz bu çalışmada, merkezi otoritenin gölgesinin azınlıklar üzerine nasıl düştüğünü tespit etmek ve bu gölgenin özelliklerini analiz ederek esas kütleyi daha iyi anlamaya çalışmak yoluna gittik. Dolayısıyla yöntem olarak ikinci yolu tercih ettik.

Burada "merkezi otoritenin gölgesi" olarak tanımladığımız mesele, Kemalist milliyetçilik anlayışının sistemleştirilmiş ifadesinden ve bunun hayata geçmesinden başka bir şey değildir. Bütün milli devlet kurmayı başarmış milliyetçi akımlar gibi, Kemalist milliyetçilik anlayışı da sistematik olarak "biz" ve "diğer/öteki" kavramlarını kendi üslubunca tanımlar. Ve bu tanımları zaman içinde kurumsallaştırır. Burada "kurumsallaştırma"dan kasıt, bir yandan bu tanımların hayata geçip içselleşerek sürekli tekrarlanan siyasal pratikler haline dönüşmesi; diğer yandan bu tanımların işlevselleşmesi sonucunda somut

---

1 Tek Parti Dönemi'nde devlet-gayrimüslim azınlık ilişkilerinin irdelendiği bir yazımız için bkz: Ayhan Aktar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında 'Türkleştirme' Politikaları." Ayrıca, Kemalist milliyetçiliğin iki farklı görüntüsü hakkında bkz. (Parla, 1992:176-211).

kurumları (parti, bürokrasi, eğitim vs.) biçimlendirmesidir.

Kurumsallaşmanın tam anlamıyla gerçekleştirildiği yerlerde, siyasal pratikleri kendi alanında yaratıp tasarlayan düşünce/zihniyet dünyası ile bu fikriyatı hayata geçirecek kurumlar arasında bir bütünlük ve uyum vardır. Kurumsallaşmanın bütün müktesebatı ile tamamlanamadığı azgelişmiş toplumsal formasyonlarda ise uyum yerine "yetersizlik" ve "uyumsuzluk" ortaya çıkar. Bu bakımdan, Varlık Vergisi uygulamasını rejim açısından ele aldığımız zaman kurumlaşma açısından yetersizliğin; "biz" ve "diğer/öteki" kategorileri arasındaki siyasal pratikler/ilişkiler açısından baktığımız zaman da uyumsuzluk ve gerilimin su yüzüne çıktığını gözlemleriz.

Kemalist milliyetçiliğin Gökalp'in sistemleştirdiği anlayıştan koptuğu noktanın, Türk ulusal topluluğuna/Türk milletine mensubiyet kriterini Türk etnik kimliğine sahip olmakla bağlantılı olarak tanımlamakla başladığını başka yazılarımızda belirtmiştik (Aktar, 1996a ve 1996b). Kemalistler tarafından "biz," Tek Parti Dönemi'nin başlangıç yıllarında "Türk etnik kimliğine dahil olanlar" olarak tanımlanmıştır. Bir kez bu tanım geçerlilik kazanıp kurumlaştıktan sonra, ülkemizde yüzyıllardır kendi dinî ve etnik kimliklerini muhafaza ederek yaşamış olan gayrimüslim azınlıkların da "diğer/öteki" kategorisine alındığını görüyoruz.

Tek Parti Dönemi'nde kemikleşen bu anlayışın iki boyutu vardır: Bunlardan birincisi Anadolu'da yaşayan tüm Müslüman gruplarını "etnik olarak Türk" kabul ederek "biz"in çapını genişletmek; ikincisi ise bunun tarihi/yapısal nedenlerle gerçekleştirilemediği noktada bulunan gayrimüslimleri de fiilen "azınlık" veya "yabancı" olarak kabul etmektir. Bu itibarla, Tek Parti yönetimi tarafından hayata geçirilen "Türkleştirme" politikaları, ülkede yaşayan gayrı Türk fakat Müslüman etnik gruplar (Laz, Kürt, Çerkes vs.) açısından kısa vadede "kapsayıcı" olabilirken; aynı anda gayrimüslim azınlıklar bakımından da "ayrımcı/azınlık karşıtı" özellik gösterirler. Bu itibarla, Varlık Vergisi gibi azınlıkların belli alanlardaki egemenliğini kırmak amacıyla geliştirilen politikaları baştan, özellikle

Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler gibi "belli bir etnik veya dinî gruba karşı" olarak tanımlamak mümkün değildir. Kemalist milliyetçilik anlayışı doğrultusunda, yapısal nedenlerden ötürü "Türkleştirilemeyen" her toplumsal gruba istisnasız "ayrımcı muamele" yapılmıştır.

Bu itibarla, Türkiye'de milli devletin kuruluş aşamasında toplumsal hayatın her alanını Türkleştirme çabaları, aynı anda ve kaçınılmaz olarak "azınlık karşıtı" politikalar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir milli devlette "biz"in ve "diğer"lerinin kimlerden oluştuğu veya hangi kriterler yardımıyla tarif edildiği, o ülkede hakim olan milliyetçilik anlayışının ip uçlarını verdiği gibi; aynı zamanda "millet"in yegâne temsilcisi olma iddiasındaki hakim siyasi kadro ile azınlıklar arasındaki gerilim hattının ana eksenini belirler. 1942-1944 yılları arasında uygulanmış olan Varlık Vergisi Kanunu da bu gerilim hattını anlamak için uygun bir örnek teşkil etmektedir.

Temel metodolojik tercihler

Varlık Vergisi uygulaması üzerine yaptığımız araştırmanın düşünsel arka planını bu şekilde açıkladıktan sonra, öncelikle, amacımızın tekdüze bir vergi tarihi yazmak olmadığını belirtmek gerekiyor. Bu çalışmada, Varlık Vergisi uygulamasının esas aktörleri olan siyasal iktidar, maliye bürokrasisi, vergi mükellefleri, İstanbul basını, yabancı gözlemciler ve azınlıklar gibi ekonomik, toplumsal ve siyasal kategorileri birbiri ile etkileşim içinde ele almaya çalıştık. Tarihsel araştırma nesnesi olarak, "1942-1944 yılları arasında geçen Varlık Vergisi örnek olayı" çerçevesinde kurgulanmış olan bu ilişkiler yumağının yapısal özelliklerini; sürece dahil olan toplumsal grup ve bireylerin eylemlerine hangi anlamları yüklediklerini ve bu uygulamayı hayata geçirenlerin "hangi siyasal pratiklerin içselleşmesinden ötürü" belli bir biçimde davrandıklarını anlamaya çalıştık. Araştırma sürecinde önce olayları anlamaya çalışarak, daha sonra da nedensellik zinciri içinde yapısal olanı ayrıştırarak açıklamaya çalıştık.

Sosyal bilimci olarak anlama/yorumlama faaliyetine öncelik vererek toplumsal açıklamaya ulaşma çabamız, araştırmada kullandığımız malzemenin de niteliğini belirledi: Varlık Vergisi uygulamasına doğrudan katılmış olan maliyeciler, vergi mükellefleri ve dönemin üst düzey bürokratları ile yapılan yüz yüze görüşmeler, yayımlanmış anılar, günlük gazeteler, yasal mevzuat, arşiv belgeleri, tapu kayıtları ve hatta karikatürler bile olayları anlamaya/açıklamaya yardım ettikleri oranda kullanıldı.

Bu çaba, sonuç olarak, ülkemizde siyasal iktidar ile gayrimüslim azınlıklar arasındaki gerilim hattında İkinci Dünya Savaşı koşullarında gerçekleşen bir çatışmayı daha net olarak değerlendirmemizi sağladı. Çünkü savaş koşulları, Milli Şef iktidarının zihniyet yapısını, ekonomik tercihlerini ve Kemalist seçkinlerin toplumsal ve siyasal ütopyalarını belli bir sıkışma ve kavşak noktasında daha net olarak gözler önüne seriyordu.

Bütün bu ilişkilerin fonunda ise İstanbul yatıyordu. Ülkemizin en kalabalık, ticaret burjuvazisinin en yoğun olarak bulunduğu bir şehir olan İstanbul, aynı zamanda toplumsal farklılaşmanın en net olarak hissedildiği, gösterişçi tüketim ve israfın sergilenmesine son derece uygun ve farklı yaşam tarzlarına sahip azınlıkların yoğun olarak bulunduğu bir kentti. Dolayısıyla Varlık Vergisi uygulamasının İstanbul'dan bakılarak izlenmesi, aynı zamanda gayrimüslim azınlık ile merkezi otorite arasındaki ilişkilerin kavramsallaştırılmasında yararlı olmuştur.

Varlık Vergisi ile ilgili araştırmamızın bulgularından ancak bir kısmının sunulacağı bu yazının konusunu, İstanbul kentinde Varlık Vergisi'nin tahakkuk ve tahsilat süreçleri ile sınırlandırmak istiyoruz. Yazının birinci bölümünde, Varlık Vergisi uygulamasının açıklamalı bir kronolojisi kurulmaya çalışılacak, ikinci bölümünde kimin ne kadar vergi ödeyeceğinin belirlenmesi olan tahakkuk süreci anlatılacak, üçüncü bölümde verginin İstanbul'daki tahsilat süreci ele alınacaktır. Dördüncü bölümde ise, 1992 yılında İstanbul'un Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde yaptığımız arşiv çalışmasından elde ettiğimiz bilgiler tablolar halinde verilecektir. Yukarıda isimlerini yazdığımız ilçelerin Tapu Sicil

Müdürlüklerinde, günlük işlemlerin kronolojik olarak yazıldığı "yevmiye defterlerini" izleyerek, 1943 yılının ilk altı ayında bu ilçelerde satılan tüm gayrimenkullerin alıcı ve satıcılarını, gayrimenkulün cinsini, satış fiyatını ve satış sonucu tahsil edilen Varlık Vergisi miktarını kodlayarak tamamladığımız çalışma yine bu bölümde sunulacaktır.

Neden İstanbul?

Varlık Vergisi uygulaması, esas olarak İstanbul'da en ciddi etkilerini göstermiştir. Varlık Vergisi açısından İstanbul'un belirgin özellikleri, Tablo: 1 dikkatli incelendiği zaman ortaya çıkmaktadır. Toplam Varlık Vergisi mükellefleri açısından % 54 ile birinci sırada olan İstanbul'un ağırlığı, tahakkuk edilen vergi miktarında % 68'e ve nihayet tahsilatta ise % 70'e yükselmektedir.

TABLO 1
VARLIK VERGİSİ TAHAKKUK VE TAHSİLAT

	İstanbul	Türkiye
A. Toplam Mükellef sayısı	62.575 % 54	114.368 % 100
B. Tahakkuk eden Varlık Vergisi (TL)	317.275.642.- % 68	465.384.820. - % 100
C. Tahsil edilen Varlık Vergisi (TL)	221.307.508.- % 70	314.920.940.- % 100
D. Tahsilatın Tahakkuka Oranı (C/B)	**% 69.7**	**% 74.3**

Kaynak: Faik Ökte, [1951] / Esat Tekeli[2]

Resmi açıklamalarda Varlık Vergisi'nin çıkarılış amacı, II. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında elde edilmiş spekülatif kazançları vergilendirmek ve piyasada tedavülde olan pa-

2 Esat Tekeli, "Varlık Vergisi'nin Tasfiyesi," *Ulus*, 16 Mart 1944. Esat Tekeli, Varlık Vergisi uygulaması sırasında Maliye Bakanlığı Müsteşarı olarak görev yapıyordu.

ra miktarını azaltmak olarak öne sürülmektedir. Bu bakımdan, İstanbul'un Türkiye'de ticaret burjuvazisinin en fazla yoğunlaştığı bir kent olması itibarı ile sahip olduğu özel bir konumu vardır. Fakat Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul'un bu denli öne çıkması, deyim yerinde ise "özel bir muameleye tâbi tutulması," sadece ekonomik nedenlerle açıklanamaz. Şehrin etnik ve dinî yapısındaki Osmanlı döneminden kalma çeşitlilik ve Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren ülkenin diğer yörelerinde bulunan gayrimüslim azınlıkların İstanbul'a göç etmeye zorlanması kenti azınlık karşıtı politikalar açısından hassas bir noktaya taşımıştır.[3] Varlık Vergisi uygulamasında İstanbul'a gösterilen özel ilginin nedeni, şehrin ekonomik olduğu kadar; aynı zamanda sosyal, kültürel ve demografik özellikleridir. Bu özellikler ilerideki bölümlerde sık sık gündeme gelecektir.

Varlık Vergisi'nin açıklamalı kronolojisi

Varlık Vergisi'nin tahakkuk ve tahsilat süreçlerini ayrıntılı olarak ele almadan önce, Varlık Vergisi uygulamasının hangi aşamalardan geçtiğini kronolojik olarak anlatalım:

1. 1939 yılında savaşın başlamasıyla yaklaşık bir milyon askeri silah altına alan; gittikçe artan savunma masraflarını para basarak karşılamaya çalışan Ankara yönetimi, 1942 yılının ilkbahar ve yaz aylarından itibaren olağanüstü kazançları vergilendirmek amacıyla bir arayış içine girmişti.[4] Maliye Bakanı

---

3 Gayrimüslim azınlıkların Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'a göçe zorlanmaları hakkında bkz: Aktar, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları."

4 Bu dönemde toptan eşya fiyatları, 1938=100 kabul edilerek hesaplandığında 1942 yılında 339.6 düzeyine ulaşmıştır. Aynı şekilde, 1938 yılında 219.4 milyon TL olan tedavüldeki para miktarı 1942 yılında 765.5 milyona yükselmiştir. Bkz, (Ökte [1951]: 31-32). Anılarında, savaş yıllarında, Milli Şef Rejiminin iktisat politikasını değerlendiren dönemin CHP milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun tespitleri hayli aydınlatıcıdır: "Geçen Büyük Savaş'ın deneyleri göz önünde bulundurularak, bu savaşın başladığı 1939'da, ilerisi için alınması gereken önlemler zamanında incelenip, o anda kolaylıkla sağlanacak stoklar ya-

Fuat Ağralı tarafından TBMM'de kurulan komisyon yeni bir kanun tasarısı hazırlığı içindeydi.[5] Aynı günlerde, basındaki bazı kalemler, yüksek enflasyon ve ithalatın azalması nedeniyle ortaya çıkan mal darlığından, daha çok gayrimüslim tiçaret erbabının yararlandığını belirterek, bunların elde ettiği spekülatif kazançların kurulacak komisyonlar vasıtasıyla vergilendirilmesini istiyorlardı.[6]

2. 7 Temmuz 1942 günü Başbakan Refik Saydam'ın ani ölümü sonucunda yerine Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu atanır. Başbakan Saracoğlu 5 Ağustos 1942 günü TBMM'de okuduğu hükümet programında gittikçe artan fiyatlardan ve alınacak iktisadi tedbirlerden bahsederek sözlerini şöyle tamamlar:

> "Arkadaşlar biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal [en az] o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan

---

pılmalıydı. Bir bütçe açığı demek olan olağanüstü bütçe ile adi bütçe karıştırılarak, yıllarca 'denk bütçe, sağlam ödeme' edebiyatıyla, gerçekte ise sürekli para basmakla devlet maliyesi yönetilmişti." (Barutçu, 1977:265).

5 1942 senesi bütçesi hakkında 25 Mayıs günü TBMM'de yaptığı konuşmada, Maliye Bakanı Fuat Ağralı şunları söylüyordu: "Yeni vergi ve zam mevzuunda son olarak fevkalâde kazançlardan alınacak vergi hakkındaki lâyihaya temas edeceğim. Sermayenin normal gelirinden ziyade fevkalâde ahval ve şeraitten faydalanarak elde edilen büyük kazançları yalnız normal zamanlara mahsus vergiye tâbi tutmakla iktifa edilmesinin adalet icaplarıyla telif edilemiyeceği meydandadır. Arzettiğim layiha bu düşünce ile hazırlanmıştır. Esası hiçbir itiraza mütehammil olmayan bu mevzuda tereddüt sebebi olabilecek yegâne nokta fevkalâde kazancın tesbitindeki isabet derecesidir. Takdim ettiğimiz lâyihadaki hükümlerle bunu azami derecede temin için tatbikini mümkün gördüğümüz bütün tedbirlere müracaat edilmiştir." Bkz, *Ayın Tarihi* no. 102, Mayıs 1942. s. 27.

6 Ahmet Emin Yalman, 29 Mayıs 1942 günü *Vatan* gazetesinde yazdığı başyazıda, önce "Azınlıklar arasında umumi bir ölçü ile vatani alaka[nın] elbette daha gevşek" olduğunu belirttikten sonra Varlık Vergisi Kanunu'nun ilk eskizlerini çiziyordu: "Bize kalırsa bir defalık olan bu verginin tahakkuk ettirilmesi için başlıca büyük şehirlerde fevkalade heyetler kurulmalı ve banka erkânı, ticaret odaları erkânı, her türlü ticari sahanın temsil kudretine hâiz dürüst adamları bu heyetlerde vatani vazife almalıdır. Bunlar defterler filanlar ile beraber bir takım kıyas ve karinelerle iş görmeli ve asıl vurgunculara vatan borcunu ödetmeye imkân hazırlamalıdır. Zaten asıl vurguncular yüzlerle sayılacak kadar az olduğu için çıkar yollar bulunabilir."

ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız ... İktisadî ve siyasî sahalarda Devletçilik, fertçilik ve kooperatifçiliğe bırakılan sahalar o kadar geniştir ki bunlar arasında bir menfaat çarpışması asla olmayacak ve ilerde de olmaması için de daima dikkatli ve hesaplı yürüyeceğiz. Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı. Demokratlık Türk tarihinin derinliklerinden yuvarlanıp gelen büyük bir hakikattir. Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima da halkçı kalacağız. Tek partili bir devlet kurmuş olmamız başlıca bu büyük hakikate dayanıyor. Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstediğimiz sadece Türk milletinin hakimiyetidir."[7]

1942 senesi yaz ayları boyunca İstanbul gazetelerinde, gayrimüslimleri genellikle hırsızlık, karaborsacılık, soygunculuk, vurgunculuk ve ihtikar fiilleri ile ilişkilendiren haberler öne çıkarılır.[8] Bu dönemde çıkan mizah dergilerinde azınlık karşıtı karikatürlerde ağırlıklı olarak Yahudi tipleri kullanılıyordu. Laurent Mallet'in analizine göre, 1930'lardan itibaren *Karikatür* dergisinde yayımlanan Yahudi karikatürleri sadece Yahudileri değil, onların şahsında bütün gayrimüslimleri hicvediyordu.[9]

3. Faik Ökte, İstanbul Defterdarlığı'na atanıp göreve başladığı gün, (12 Eylül 1942) kendisine onbeş gün önce Ankara'dan gelen bir resmi yazı gösterilir. Bu yazıda, "Harp ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalâde kazançları kanunlarımızın

---

7 Saracoğlu'nun konuşmasının tam metni için bkz, *Ayın Tarihi*, No. 105, Ağustos 1942. s. 31-32.

8 Bu haber başlıklarından birkaç örnek: "İki Yahudi çocuğu hava kurumu için toplanan rozet paralarını çaldılar" *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1942. "Bir Yahudi müteahhit hazineyi binlerce lira zarara soktu." *Tasvir-i Efkâr*, 1 Eylül 1942. "İstifçi iki Yahudi yakalandı" *Tasvir-i Efkâr*, 9 Eylül 1942.

9 Karikatür dergisinde 1936-1948 yılları arasında çıkan Yahudilerle ilgili karikatürlerin içerik analizini ve yayımlanma sıklığını araştırmış olan Mallet'e göre, 1942 yılının nisan-eylül aylarında bu dergide yayımlanan karikatürlerin sayısı 1936-48 dönemi içindeki en üst değere ulaşmaktadır. Bkz, (Mallet, 1996:30).

vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, *ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi*" istenmektedir (Ökte [1951]: 47).

Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan, kısa bir süre sonra arkadaşı Faik Ökte'yi Ankara'dan telefonla arar ve listelerin en geç bir haftaya kadar Ankara'ya yollanması gerektiğini bildirir. Konu üzerinde çalışmaya başlayan Ökte, İstanbul'un çeşitli vergi dairelerinden gelen bilgiler doğrultusunda, fevkalâde kazanç temin ettikleri düşünülen mükellefleri dinî ve etnik kökenlerine göre ayrıştırarak liste haline getirir.[10]

Görüldüğü gibi, Varlık Vergisi'ne giden yolun önce propagandası yapılmış, sonra teknik hazırlıkları başlatılmıştır. Artık kanun zihinlerde hazırdır, iş sadece kağıda dökülmesine ve TBMM'de oylanmasına kalmıştır. Ökte'ye göre, kanunun maddelerini Başbakan Saracoğlu, Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya not ettirir. Bu notları da Maliye Bakanlığı Müsteşarı Esat Tekeli kanun maddeleri haline getirir (Ökte [1951]:50).

4. Milli Şef iktidarının özellikle gayrimüslimleri vergilendirmeyi hedefleyen bir kanun hazırladığı İstanbul'da duyulur. Gayrimüslimlerin cemaat temsilcilerinden oluşan bir grup, Ankara'ya Başbakan Saracoğlu'nu ziyarete gider. Azınlık temsilcileri, Varlık Vergisi Kanunu'nun hazırlıklarından haberdar olduklarını belirterek, Başbakan'a bir öneri getirir:

> Azınlık temsilcileri - "Efendim, siz ne kadar vergi toplamayı düşünüyorsunuz? ... 300 milyon mu toplamak istiyorsunuz, [yoksa] 200 milyon mu toplamak istiyorsunuz? Siz bunu bize bırakın, biz bunu [kendi aramızda] toplayalım [ve] hükümetimize verelim!"

---

10 Faik Ökte'nin anılarında vergi mükelleflerinin gruplandırılması şöyle anlatılıyor: "Cetveller *M* ve *G* diye ikiye ayrıldı. *M* Müslüman grubu, *G* gayrimüslim ekalliyetleri temsil ediyordu. Bilâhare bu harflere dönmeler için *D*, ecnebiler için *E* harfleri katılacaktır." Bkz (Ökte [1951]: 48).

TOMBUL TEYZE VURGUNCU KARŞISINDA:

Tombul Teyzenin kocası – Nafile bakma karıcığım, onun torbaları seninki gibi Allah vergisi değil!..

Karikatür, 24 Eylül 1942 (Gökhan Akçura Arşivi)

Başbakan Saracoğlu - "Biz bu teklifi nasıl kabul ederiz? Biz [modern bir] devletiz!"[11]

Saracoğlu, böylece Osmanlı Millet Sistemi'nin işleyişini anımsatan bu öneriyi reddeder. Aynı günlerde, yabancıların yüksek oranda vergilendirilmesi durumunda, yabancı diplomatların hükümete karşı çeşitli demarşlar yapacağını hatırlatan bir Dışişleri mensubuna, Başbakan Saracoğlu şu cevabı verir: "Arkadaş, ben Osmanlı devletinin sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar" (Ökte [1951]:52)

Dikkat edilirse, Saracoğlu bu iki çıkışında da kendisinin Osmanlı dünyasının ideolojik kalıplarından ve yönetim anlayışından farklılığını vurgulamaya çalışmaktadır. Birinci olayda, hem azınlıkların hem de onları yüzyıllardır yönetmiş Osmanlı seçkinlerinin alışık olduğu bir uygulamaya, yani gayrimüslimlerin vergilerini kendi aralarında toplayarak yönetime teslim etmeleri alışkanlığına karşı çıkılmaktadır. Burada Saracoğlu, modern bir milli devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi vatandaşlarını vergilendirecek mekanizmalara sahip olduğunu belirtmekte ve yönetimin vatandaşları üzerindeki denetimini simgeleyen "milli hakimiyet" noktasından geri adım atılmayacağını hatırlatmaktadır.

İkinci olayda ise, Osmanlı'nın son yüzyılında çok sık rastlanan ve Avrupa devletleri [Düvel-i Muazzama] elçilerinin ülkenin içişlerine karışmalarına olanak sağlayan kapitülasyonlar rejimine ve yabancı baskısının yoğun olarak hissedildiği günlere gönderme yapılmaktadır. Burada gözlemlenen hassasiyet, aslında "ulusal bağımsızlık" kavramı altında ele alınabilir. Sa-

---

11 1943-1945 yılları arasında Başbakan Saracoğlu'nun Özel Kalem Müdürlüğü görevinde bulunmuş, emekli Büyükelçi Fuat Bayramoğlu ile 17 Nisan 1992 günü yapılan mülakat: Fuat Bayramoğlu'nun yorumuna göre, eğer Saracoğlu azınlık temsilcilerinin bu teklifini kabul etseydi, baştan bu verginin sadece azınlıklardan tahsil edileceğini zımmen itiraf etmiş olacaktı. Aynı mülakatta Bayramoğlu, Saracoğlu ile olan konuşmalarında Varlık Vergisi sözü geçtiğinde, Başbakanın, "Bu işin [Varlık Vergisi'nin] günahı ve sevabı benimdir. Bugün de bir daha böyle bir şey [vergi] koymak lazım gelirse, tereddüt etmem [aynısını] yaparım!" dediğini belirtmektedir.

racoğlu'nun bu tepkileri, özünde milli devletin iki temel özelliğini gündeme getirmektedir. Birincisi, milli devletin kendi vatandaşlarının hayatının her boyutunu "aracı kullanmadan" denetleme tekeli; ikincisi ise başka devletlerin kendi içişlerine karışmasını engelleme hakkıdır.

5. Cumhuriyet Bayramı kutlamaları dolayısıyla 29 Ekim 1942 günü Ankara Hipodromu'nda konuşma yapan Milli Şef İnönü şunları söyler: "Milletin her şeyini ordusuna vermesi ve vatan selâmeti için her sıkıntıya katlanmak kabiliyetinde olması, büyük belaya karşı başlıca teminatımızdır. Doğru yoldan sapan soysuzların, ne kadar marifetli ve hileli olurlarsa olsunlar, eninde sonunda her halde yakalanacaklarına şüphe etmeyiniz."[12] Artık Ankara'da hava sertleşmektedir.

İki gün sonra, 1 Kasım 1942 günü toplanan TBMM'nin resmi açılışını yapan Milli Şef İnönü benzer bir tonda konuşmasını sürdürür: "Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmıya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar, ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır."[13]

11 Kasım 1942 sabahı toplanan TBMM'de ekonomik durumu ayrıntılı olarak ele aldığı uzun konuşmasında, Başbakan Saracoğlu, dokuz ayrı başlık altında ele aldığı ekonomik tedbirler paketini açıklamaktadır. Bu başlıklardan ilki memurlara ve eşlerine birer kat elbiselik kumaş ve ayakkabı dağıtılması, sonuncusu ise Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrıntılı olarak tanıtılmasıdır. Başbakan Saracoğlu Varlık Vergisi'nin amacını TBMM'de şöyle açıklar:

> "Bu kanun ile takip etiğimiz hedef tedavüldeki [dolaşımdaki] paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza

12 *Ayın Tarihi*, No. 107, Ekim 1942. s. 11.

13 *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942. s. 23.

karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun [düşmanlığının] silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure [ister istemez] satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal [yumuşama] husule getirmesi gibi tâli [ikincil] faydaların tahassül etmesi [ortaya çıkması] de imkân haricinde addedilemez."[14]

Oysa iki gün önce basına kapalı olarak yapılan CHP grup toplantısında, Başbakan Şükrü Saracoğlu aynı kanunu CHP grubuna şöyle sunar: "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz" (Barutçu, 1977:263). CHP grubunda tasarı görüşülür ve kanunlaşmasına karar verilir.

6. Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942 günü TBMM'nin öğleden sonraki oturumunda çok az tartışılarak kabul edilir. Kanun, ertesi gün *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girer.[15]

7. 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 7. maddesi, "Servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit etmek üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyle belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon" kurulacağını hükme bağlamıştır. Aynı kanunun 11. maddesi de, "Komisyon kararları nihaî ve kat'i mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dâva açılamaz" diyerek komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliğini hükme bağlamıştır.

Kanun çıktıktan hemen sonra, İstanbul ili dahilinde üç ayrı

---

14 *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942. s. 41.

15 *Resmi Gazete*, no. 5255, 12 Teşrinisani [Kasım] 1942. Ayrıca kanun metni için bkz. *Düstur-3. tertip*. Cilt 24, s. 9-13.

komisyon kurulur. Bu komisyonlar ve kendilerine bilgi sağlayan Maliye Bakanlığı bürokrasisi ileride daha ayrıntılı olarak anlatacağımız faaliyetlerini yaklaşık bir ay içinde tamamladılar (12 Kasım-17 Aralık 1942).

8. Komisyonların kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirlemesinden sonra (tahakkuk işlemi) vergi miktarlarının belli olduğu listeler, Kurban Bayramı'nın arifesinde, İstanbul'da Vergi dairelerinin ilan tahtalarına asılır (18 Aralık 1942).

9. Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesi verginin 15 gün içinde ödenmesini hükme bağlamıştır. Bu süre 4 Ocak 1943 akşamı dolar. Ayrıca aynı maddeye göre, bu süre içinde vergilerini ödeyememiş olan mükelleflere gecikmeli durumda ilk hafta için % 1, ikinci hafta için % 2 gecikme faizi tahakkuk ettirilecektir. Bu süreler de bayram tatilleri nedeniyle biraz uzatılarak 20 Ocak 1943 akşamı dolar.

10. Yukarıda saydığımız süreler içinde vergisini ödemeyen mükelleflerin ev ve iş yerlerine gidilerek, önce malları hacz edilir ve daha sonra bu malların, ev eşyalarının satışı ile verginin tahsilatına başlanır (21 Ocak 1943).

11. Vergisini bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin bedenen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri amacıyla çalışma yerlerine yollanmalarına başlanır.[16] Tümü İstanbullu gayrimüslimlerden oluşan 32 kişilik ilk kafile Aşkale'ye doğru yola çıkar (27 Ocak 1943).

12. 1943 yılı şubat ve eylül ayları arasında, İstanbul'da toplam 1869 kişi polis marifeti ile evlerinden alınarak Sirkeci/Demirkapı'daki toplanma merkezine getirildiler. Bu mükelleflerden 1229 kişi, çalışmak üzere önce Aşkale'ye yollandılar. Geri kalan 636 kişi ise, vergi borcunu Sirkeci'de beklerken veya çalışma yerine yollandıktan sonra ödediler. Çalışma yeri olan

16 İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin anılarına göre, tüm ülke çapında 2057 kişi kamplara alınmıştı. Bunlar çalışma yerlerine sevk için bekletiliyorlardı. İstanbul dışında İzmir'de 88 ve Bursa'da da sadece 100 mükellef kampa alınmıştır. Kalan 1869 kişi İstanbul'da Sirkeci'deki kampa alınmıştır. Bunlardan 1229'u Aşkale ve Sivrihisar'a yollanmıştır. Aşkale'ye gitmek için bekleme süresi içinde 640 kişi vergisini ödeyerek serbest bırakılmıştır (Ökte [1951]: 158).

HALKIN SIRTINDAN GEÇİNENLER:

Vurguncu – Haydi, uzun etme, ikimiz de yükümüzü tuttuk!..

Karikatür, 8 Ekim 1942 (Gökhan Akçura Arşi.

Aşkale'de ise, 21 kişi "borçlu olarak" öldü. Çalışma mükellefiyeti sadece gayrimüslimlere uygulanmış olduğu için, ölenlerin tümü gayrimüslimdir ve hepsi Aşkale'ye İstanbul'dan yollanmışlardır.[17]

13. Vergi mükelleflerinin mallarının haczedilerek satılması yöntemi ile Varlık Vergisi'nin tahsilatı 1943 yılının yaz ayları boyunca devam eder. Bu arada, 8 Ağustos 1943 günü Aşkale'de çalışan yaklaşık 900 kişi yük vagonlarına konarak Eskişehir-Sivrihisar'a yollanır. Mükelleflerin çalışma yerlerinin değiştirilmesi, Eskişehir'in İstanbul'a daha yakın olduğu mantığından hareketle, yabancı diplomatlar tarafından Varlık Vergisi uygulamasında bir yumuşama olarak yorumlanır.[18]

14. Yaz aylarında ülkemizi ziyaret eden *New York Times* gazetesinin sahip ve yazarlarından Cyrus L. Sulzberger, Varlık Vergisi hakkında 9-13 Eylül 1943 tarihleri arasında *New York Times* gazetesinde yayımlanan seri yazılar yazdı. Sulzberger yazılarında, seyahati sırasında konuştuğu bazı gözlemcilerin Türkiye'nin ticaret hayatında önemli yer tutan azınlıkların Varlık Vergisi ile piyasadan silinmeye çalışıldığını söylediklerini belirtir. Sulzberger'in yazılarında *Cumhuriyet* gazetesinden alıntılar yapılarak, basının bu konudaki "hissiyatı" ve hükümete verdiği destek dile getirilmişti.[19] Böylece, 1943 yılında cephelerde kay-

---

17 Ökte anılarında şöyle diyor: "Bu bahiste çalışma mükellefiyetinin M[üslüman] grubu mükellefleri hakkında tatbik edilmediğine işaret etmek isterim" (Ökte [1951]: 154).

18 Ankara'da İngiliz Elçiliği Müsteşarı A. K. Helm'den Londra'da Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e rapor: FO 371 / 24 Ağustos 1943 tarihli ve E8573 / 7 / 44. numaralı belge. Aynı konu ile ilgili Amerikan kaynakları için bkz: Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944 (M 1224), Ankara'daki ABD Elçisi L. A. Steinhardt'tan Dışişleri Bakanı Cordell Hull'a 6 Eylül 1943 tarihli telgraf, 867. 515 / 43.

19 Sulzberger'in 12 Eylül 1943 günkü yazısında söz edilen makale, 22 Ocak 1943 günü *Cumhuriyet* gazetesinde imzasız olarak yayımlanan başmakaledir. Bu makalede, Başbakan Şükrü Saracoğlu'nun 16 Ocak 1942 tarihli *Times*'gazetesine verdiği mülakattan alıntılar yapılıyordu. Bu mülakatta Başbakan şunları söylemişti: "Türk hükümeti tarafından âcil mâli ve iktisadi ihtiyaçları karşılamak üzere konulan Varlık Vergisi hakkında birçok şeyler söylenmiştir. Bu kanun yanlız meşru ve yerinde olmakla kalmıyor. Başka memleketlerin de bunu

dettikleri başarılarla II. Dünya Savaşı'nı kazanacakları belli olan müttefik devletler basınında, ilk kez, Varlık Vergisi uygulamaları hakkında ayrıntılı yayın yapılıyordu.

15. Sulzberger'in yazılarının Ankara yönetimi üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu tahmin ediyoruz. Yazıların *New York Times*'da yayımlanmasından tam dört gün sonra, 17 Eylül 1943 günü toplanan TBMM, Varlık Vergisi mükelleflerinden "vergilerini ödeyemeyecekleri tahakkuk eden [1] hizmet erbabiyle, [2] gündelik gayrisafi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi mükelleflerin tahsil edilememiş olan borçlarını terkine [silmeye]" Maliye Bakanı'nı yetkili kıldı.[20] Sadece İstanbul'da bu iki kategoriye dahil Varlık Vergisi mükelleflerinin toplamı 26.404 kişiyi buluyordu (Bkz. Tablo 2).

6 Ekim 1943 günü, Ankara'da Dışişleri Bakanı Numan Me-

---

harp bitmeden tatbik edecekleri muhakkaktır. Türk köylüsü, ezici yükleri asırlarca yanlız başına çekmiştir. Bütün Türk milleti harp şarlarının doğurduğu istisnai ahvali karşılamak için hükümet tarafından yapılan fedâkarlık yüküne mertçe ve arzu ile mukabele etmiştir. Yalnız birtakım kimseler, tüccarlar, hükümetin müracaatlerine kulak tıkamış ve tersine olarak geçen yıl yeni hükümet teşekkül ettiği zaman kendilerine gösterilen serbestliği ve güveni suistimal etmiştir. Bunun üzerine bu kanunun tatbiki lüzumu hasıl olmuştur. Bu kanunun bazı şekillerinin ağır olduğunu teslim etmek gerektir. Bununa beraber iyi niyetlerini , iyi yurttaş olduklarını ispat edenlere kolaylıklar gösterilecek ve maddi yanlışlıklar düzeltilecektir. Bu memleket tarafından *gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde* ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir .. Bazı kimseler, yirmibeş yıldır dünyada ve Türkiye'de olup biten muazzam değişiklikleri henüz lâyıkıyle kavrıyamamamış görünüyorlar. Ancak söyleyelim ki, bunların çoğunu yabancı tebaası fertler değil, fakat *Osmanlı İmparatorluğundan bize miras kalan, henüz tasfiye edemediğimiz adı Türk bir takım kimseler* teşkil eder. Millî Türk rejimi, ırk ve kan esasları üzerine kurulu bir milliyetçilik politikasından uzaktır. Bu itibarla Osmanlı saltanatından bize miras kalmış bu Tanzimat zihniyetli adamların tasfiyesinden bahsederken maksadımız, sadece bir ruh tasfiyesinden ibaret kalır." Cumhuriyet gazetesindeki başmakalede bu demeç uzun uzadıya verildikten sonra, şu yorum yapılıyordu: "Türkiye'de kazandığı servetin bir kısmını Türk yurdunun müdafaası uğrunda harcamaktan esirgeyenler için yapacak iki şey kalıyor: Tebaalarımız [iseler] kolları sıvayıp kazma sallamak, yabancı iseler bu diyardan gitmek!" *Cumhuriyet*, 22 Sonkânun [Ocak] 1943. Ayrıca, bkz: *Ayın Tarihi*, no. 110 s. 48 (Altını ben çizdim. A. A.).

20 "Varlık Vergisi Kanununa ek kanun," *Düstur-3. tertip*. Cilt 24, s. 1704.

nemencioğlu, ABD Elçisi Steinhardt'a vekalet eden Maslahatgüzar Robert F. Kelley ile görüşür. Steinhardt o günlerde Washington'a çağrılmış olduğundan, yerine Maslahatgüzar Robert F. Kelley bakmaktadır. Numan Bey, Sulzberger'in yazılarını kastederek ABD basınındaki Türkiye aleyhtarı yazılardan şikâyet eder. Aynı şekilde, Türk basınında Amerikan aleyhtarı yazıların çıkmasından endişe ettiğini belirtir. Maslahatgüzar Kelley, durumu hemen elçisi Steinhardt'a bildirir.[21] Steinhardt 8 Ekim 1943 tarihli cevabi telgrafında, *New York Times*'ın patronu Arthur Sulzberger ile konuyu görüştüğünü ve Varlık Vergisi hakkında artık bu gazetede başka yazı çıkmayacağı konusunda güvence aldığını belirtir.[22]

16. Bu gelişmelerden sonra Varlık Vergisi fiilen tasfiye sürecine girer. Aralık ayının ilk haftasında Eskişehir-Sivrihisar'da serbest bırakılan mükellefler, artık İstanbul'a ulaşmışlardır.[23]

17. Varlık Vergisi'nin hukuken tasfiyesinde son adım, 15 Mart 1944 tarihinde çıkan bir kanunla gerçekleşir. Devlet, bu vergi ile ilgili olarak, o güne kadar tahsil edilememiş tüm alacaklardan vazgeçer.[24] Yaklaşık onaltı ay süren Varlık Vergisi uygulamasının kısa tarihçesi böylece özetledikten sonra, Varlık Vergisi'nin İstanbul'da nasıl tahakkuk ettirildiğini anlatabiliriz.

İstanbul'da Varlık Vergisi'nin tahakkuk süreci

Varlık Vergisi'nin tahakkuk süreci, kanunun yarattığı hukuksal boşlukların keyfi uygulamalara dönüştüğü; Cumhuriyet bürokrasisinin tüm zaaflarının ortaya çıktığı ve İstanbul'da alabildiğine sergilenen gösterişçi tüketimin nasıl cezalandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bölümde ağırlıklı olarak İs-

---

21 ABD Elçiliği Maslahatgüzarı R. F. Kelley'den Amerikan Elçisi Steinhardt'a yollanan telgraf: 6 Ekim 1943 tarihli ve 867. 512/245 PS/FLH numaralı belge.

22 Washington'da Murray'den Ankara'da R. F. Kelley'e yollanan telgraf: 6 Ekim 1943 tarihli ve 867. 512/245 PS/FLH numaralı belge.

23 *Tan*, 7 Aralık 1943.

24 Kanun metni için bkz. *Resmi Gazete*, Sayı 5657, 17 Mart 1944.

tanbul'da uygulamanın başında olan Defterdar Faik Ökte'nin anılarından yararlanılacaktır. Aşağıda İstanbul'daki Varlık Vergisi mükelleflerinin gruplar itibariyle dağılımı verilmektedir.

TABLO 2
İSTANBUL TAHAKKUKUNDA GRUPLAR

	Dinî Köken	Mükellef sayısı	%	Tahakkuk edilen Varlık Vergi TL	%
Fevkâlade Mükellefler / Müslüman	M	460	% 1	17.294.549.-	% 5
Fevkâlade Mükellefler / Gayrimüslim	G	2.563	% 4	189.969.980.-	% 54
Beyannameli Mükellefler / Müslüman	M	924	% 1	3.128.310.-	% 1
Beyannameli Mükellefler / Gayrimüslim	G	1.259	% 2	10.364.466.-	% 3
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	M	2.589	% 4	4.055.100.-	% 1
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	G	24.151	% 39	72.811.850.-	% 21
Gündelik brüt kazanç sahibi seyyar/evde çalışanlar	G	15.413	% 25	9.629.450.-	% 3
Hizmet erbabı İşçi - Memur / Gayrimüslim	G	10.991	% 18	6.880.500.-	% 2
Anonim Şirketler	G-M-E	159	0	7.490.910.-	% 2
Büyük Çiftlikler	M	222	0	1.122.450.-	0
Müteahhitler	G-M	376	% 1	6.546.372.-	% 2
Emlak Sahipleri	G-M	2.258	% 4	16.525.045.-	% 5
İstanbul şehir sınırları dışındaki kazalar toplamı	G-M	1.210	% 2	3.664.437.-	% 1
TOPLAM		**62.575**	**100**	**349.483.419.-**	**100**

Kaynak: Ökte [1951].

Yukarıdaki tabloda "Gayrimüslim" mükelleflerin toplam mükellefler içindeki oranı % 87'dir. "Müslüman" mükellefler işe toplam mükellefleri ancak % 7'sini oluşturmaktadır. Geri kalan % 6'lık grup ise karışıktır, ama ağırlıklı olarak gayrimüslim ve ecnebi mükelleflerden oluştuğu tahmin edilebilir.

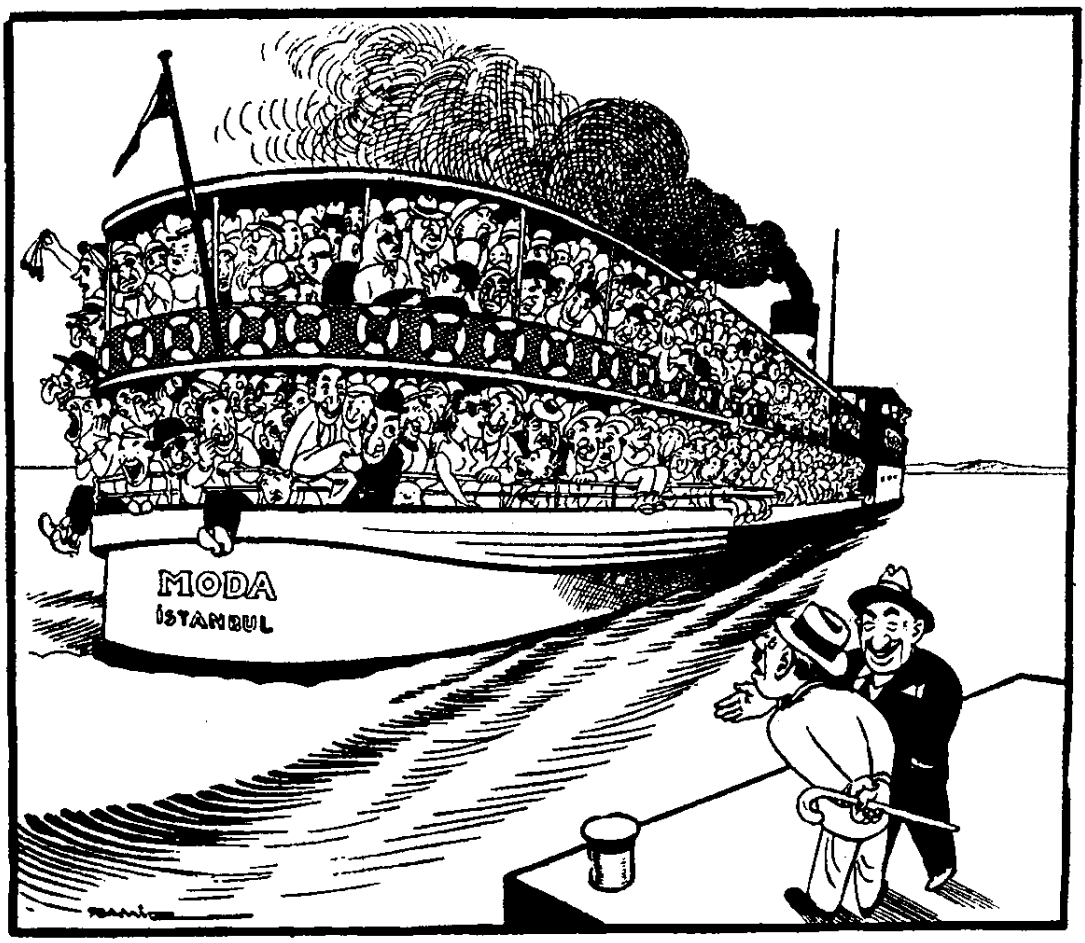
Gösterişçi tüketimin cezalandırılması / fevkalâde mükelleflerin vergilendirilmesi

Tablo 2, etnik ve dinî köken itibariyle dikkatli bir biçimde incelendiği zaman, toplam mükelleflerin sadece % 4'ünü oluş-

turan "fevkâlade sınıf gayrimüslim mükellefler" İstanbul'da tahakkuk ettirilen toplam verginin % 54'ünü ödemekle yükümlüdürler. Ortalama kişi başına tahakkuk eden Varlık Vergisi ise 74.120.- liradır. Bu gruba F[evkalâde] M [üslüman] ve Beyannameli kesimi (BM + BG) de ilave ettiğimiz zaman tüm mükelleflerin ödediği verginin % 63'ünün ilk dört grup tarafından ödenmesinin istendiğini görüyoruz.

Varlık Vergisi uygulamasında "Fevkalâde ve Beyannameli Sınıf Mükellef" olarak bilinenler 1942-43 yıllarında İstanbul'da en zengin olarak tanınan kişilerdi. Burada zenginliğin tanımı sadece sahip olunan servetin salt parasal ifadesi değildir. Bu noktada kişinin sahip olduğu tüketim kalıplarının özellikleri ve sırf bu özellikler nedeniyle kamu alanında sivrilmiş olması da önemlidir. Örneğin, aynı işi yapan iki kişiden biri İstanbul'un mutena bir semtinde oturup, yaz tatillerini Büyükada'da geçirip, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Cumhuriyet Bayramı balolarına katılıyor, diğeri ise geliri aynı olmakla birlikte daha mütevazı ve içe dönük bir hayat tarzı sürüyor ise, büyük bir olasılıkla birincinin ödeyeceği vergi ikinciden daha fazla olabiliyordu. Aşağıdaki mülakat bu süreci anlamak açısından iyi bir örnektir:

> "Babam [Avukat Jak Hatem] çevresinde itibarı yüksek, sosyal hayat bakımından da o dönemde seçkin kişilerin üye olduğu kulüplere üye olan bir insandı. Yılın belli aylarında Yalova'ya gider, Termal Oteli'nde kür yapardı. Ortağı Bensiyon Garin ise daha kapalı, mütevazı bir hayat sürerdi. Kendisiyle aynı katta avukatlık yapan o zamanın meşhur ceza avukatı Sâdi Rıza Dağ ile iyi arkadaştı. Hatta ben Hukuk Fakültesi'ni bitirdiğim zaman Sadi Beyin yanında staj yaptım.
>
> Varlık Vergisi listeleri asıldığı zaman babam Jak Hatem'e tarh edilen vergi 140.000.- TL., ortağı Bensiyon Garin'e tarh edilen verginin de 90.000.- TL olduğunu gördük. Aynı katta, aynı işi yapan Avukat Sâdi Rıza Dağ'a tarh edilen vergi ise sadece 6.000.- liraydı.
>
> En azından aynı meslek grubunda bulunan bu iki insa-

– Filistine mi gidiyorlar?

– Hayır, Büyükadaya!..

Karikatür, 11 Haziran 1942 (Gökhan Akçura Arşivi)

na tarh edilen vergiler arasındaki bir küçük mukayese bile Varlık Vergisi'nin azınlıklara karşı son derece adaletsiz ve oransız bir biçimde uygulanmış olduğunu gösterir."[25]

Aslında yukarıdaki örnek, aynı meslek grubunda faaliyet gösteren Müslüman Türkler ile Gayrimüslimler arasında ayrım yapıldığını ortaya koyduğu gibi, bunun yanı sıra gayrimüslimler arasında da açıkça telaffuz edilmemiş bazı kriterlere göre ayrımcılık yapıldığını göstermektedir. Tek Parti Dönemi'nde Ankara yönetiminin egemen zihniyetini algılamak açısından ilginç olan konu, ortak olarak aynı yazıhaneyi kullanan iki Yahudi avukatın benimsedikleri farklı "hayat tarzları" ve sahip oldukları farklı "tüketim kalıpları" nedeniyle son derece farklı bir biçimde vergilendirilmesidir. Yukarıdaki örnekte, Avukat Jak Hatem ile ortağı Bensiyon Garin varlıklarına göre değil; bu zenginliğin dışa vurulması ve tüketim yolu ile sergilenmesinde bireysel olarak değişik yaşam üsluplarına sahip oldukları için değişik miktarlarda vergi ödemek zorunda kalmışlardır.

Tüketim ve özellikle gösterişçi tüketim konusunda en kapsamlı eserin yazarı Thorstein Veblen'in de belirttiği gibi, modern toplumlarda bireyler tüketim ve israfın sergilenmesi yolu ile tanınarak toplumda "itibar" ve statü kazanırlar (Veblen, 1953). Gösterişçi tüketimin kamu alanında sergilenmesi yolu ile gerçekleşen farklılaşma süreci, özellikle yeni zenginleşen kesimler açısından son derece belirleyicidir. Yeni zenginler, ancak gösterişçi tüketim ve israf sayesinde kısa zamanda toplumsal alanda itibar kazanmaktadırlar. Gösterişçi tüketimin alanı doğallıkla her toplumda değişmektedir, ama günlük hayatta en azından yeme/içme, giyim/kuşam ve dinlence/eğlence biçimleri gösterişçi tüketimin en çok sergilendiği alanlar olarak göze çarpar.[26] Üst tabakalar toplumsal yaşamın bu alanlarında gösterişçi tüketim sayesinde kendilerini toplumun diğer

---

25 Sn. İzzet Hatem ile 23 Ağustos 1991 tarihinde yapılan mülakat.

26 Veblen'e göre, ataerkil özellikler gösteren geleneksel toplumlarda bazı lüks sayılabilecek mal ve hizmetlerin tüketimi sadece belli bir seçkinler grubunun tekelindedir. (Veblen, [1899], s. 63) Bu toplumlarda ancak yönetici seçkinlerin

kesimlerinden farklılaştırıp statülerini pekiştirirken, orta ve alt tabakalar da temel harcamalarından kısıp aynı gösterişçi tüketim davranışlarını taklit ederek toplumsal statülerini yükseltme gayreti içine girerler.

Milli Şef rejiminin ve solidarist korporatist dünya görüşünün en hassas olduğu mesele, tüketim faaliyeti üzerinde yükselen toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkardığı farklı yaşam tarzlarıdır. Kemalistler bunun toplumsal doku üzerindeki olumsuz ve başkalarını "baştan çıkarıcı" etkileri üzerinde çok durmuşlardır. Başbakan Saracoğlu'nun 5 Ağustos 1942 günü TBMM'de yaptığı konuşmada vurgulamış olduğu, "Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı ... Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima da halkçı kalacağız ... Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstediğimiz sadece Türk milletinin hakimiyetidir" sözleri, üretim faaliyeti üzerinde yükselen toplumsal sınıfların varlığına karşı çıkmayan; fakat üst tabakaların gösterişçi tüketim yolu ile sergiledikleri statü farklılıklarının varlığına eleştirel yaklaşan bir anlayışın dışavurumundan ibarettir.[27] Saracoğlu eleştiri oklarını özellikle "Burjuva değerleri ve yaşam tarzı" üzerinde yoğunlaştırmakta; fakat bu değerleri

tüketebilecekleri mal ve hizmetler ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Geleneksel Osmanlı toplumu, Klasik Dönemde her kesimin tüketim ve davranış kalıplarının son derece ayrıntılı olarak belirlendiği bir yaşam tarzını kurumsallaştırmıştır. Değişik dinî, etnik ve mesleki grupların ve özellikle gayrımüslimlerin giyecekleri elbisenin renk ve cinsinden, binecekleri hayvana kadar gündelik hayatın her boyutu ayrıntılı olarak kodlanmıştır. Örneğin, gayrımüslimlerin ata ve deveye binmeleri yasaktı; ancak eşek ve katıra binebilirlerdi ve Yahudilerin sarı çizme giymeleri yasaktı. (Levy 1992: 15-16) Osmanlı dünyasını ziyaret eden Batılı gezginleri kendisine hayran bırakan bu çeşitlilik ve renk/üslup cümbüşü, aynı zamanda katı bir hiyerarşinin, sınırlı bir toplumsal hareketliliğin ve kırılması son derece zor bir toplumsal ayrıştırmanın göstergesidir. Osmanlı toplumunda sembolik özellikleri ağır basan tüketim kalıpları ve bunların türevi olan davranış biçimleri ile adab-ı muaşeret kuralları her toplumsal grup ve cemaat için ayrı ayrı geliştirilmiştir. Doğallıkla 19. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı modernleşme hareketi doğrultusunda Klasik Dönem Osmanlı toplumunun birçok katı kalıbı kırılmıştır. Batılı anlamda modern bir bürokrasinin kurulması sonucunda azınlıklar devşirme olmalarına lüzum kalmadan devlet hizmetinde yer almışlardır. Cumhuriyet yönetimi ise, kıyafet inkılâbı ile bireyler arasındaki dış görünüş açısından tüm farklılıkları ortadan kaldırmıştır.

27 Kemalizmin solidarist korporatist niteliği üzerine bkz, (Taha Parla, 1989).

AŞKALEDE VARLIK VERGİSİ MÜKELLEFLERİ ÇALIŞIYORLAR:

Mühendis – Aferin Bohoraçi, taşları güzel tanzim etmişsin.
Bohor – Elbetta paşa, İstanbulda istifçiydim!..

Karikatür, 28 Ocak 1943 (Gökhan Akçura Arşivi)

ortaya çıkaran sistemi sorgulamaktan kaçınmaktadır. Burada ilginç olan nokta, "halkçılık" fikrinin, bireylerin tüketim açısından birbirine benzemesi, tüketim düzeyinde statü farklılaşmalarının ortaya çıkmasına izin verilmemesi olarak yorumlanmasıdır. Tüketimi sınırlandırmaya çalışarak toplumsal uyumu gerçekleştirme ve bunu da "halkçılık" olarak sunma çabalarının Varlık Vergisi'nin uygulandığı dönemde sıkça karşımıza çıkması, II. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik darboğazları sadece milletçe kemerleri sıkarak aşmak çabasının sonucu olarak açıklanamaz. Bu yaklaşım, kökleri daha eskiye dayanan ve Tek Parti Dönemi'nin iktisat ideolojisinin netleştiği 1930'ların başında kemikleşen bir "halkçılık ve milli tasarruf" anlayışının tekrarından ibarettir.[28]

Tek Parti Dönemi'nin resmi belgelerinde, örneğin 1931 CHP programında, belirtilen "normal sermayenin yegane menbaı millî sây ve tasarruftur" önermesi, mantıksal açıdan gündeme bir de "anormal sermaye" kavramını getirmekte; yani rant, tefecilik, spekülasyon ve ihtikar sonucunda elde edilen gelir ve servetlere gönderme yapmaktadır. Aynı cümlede, "tasarruf" kavramına olağan teknik iktisat içeriğinin dışında bir yükleme yapılarak bir "milli mesele" haline getirilmiştir. Nitekim aynı yıllarda CHP programlarındaki bu ilkeyi hayata geçirmek amacıyla kurulmuş olan "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin tüzüğünde, derneğin kuruluş amacı, "Halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak"

28 CHP'nin "Altı Ok"undan biri olan "Halkçılık" umdesi 1943 parti programında korporatist mantık doğrultusunda ve organizmacı toplum anlayışı çerçevesinde şöyle açıklanıyor: "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif iş ve hizmet sahiplerinden teşekkül etmiş bir câmia telakki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, işçi, serbest meslek erbabı, tüccar ve memurlar Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî câmianın hayat ve saadeti için zaruridir.

Partimizin bu prensiple hedef tuttuğu gaye sınıf mücadelesi yerine içtimâi intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur." Bkz, (CHP Programı, 1943:4).

olarak belirtilmiştir.[29] Aynı şekilde, cemiyet tüzüğünün "Yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak" amacı doğrultusunda her yılın bir haftası "Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası" olarak ilan edilerek, okullarda ve resmi dairelerde bu doğrultuda propaganda faaliyetlerine girişilmiştir.

Gösterişçi tüketime ve toplumsal statü ile ilişkili israfa karşı alınan bu eleştirel tavır, aslında içe dönük bir gelişme modeli ile kalkınmayı amaçlayan; toplumsal sınıfların varlığını kabul eden fakat sınıf mücadelesinden aşırı rahatsız olan; toplumu organik bir bütün olarak algılayan solidarist korporatist zihniyet ile uyum içindedir. Gösterişçi tüketimin toplumsal ahengi bozan bir davranış olarak görülmesinin ilk belirtileri İttihat ve Terakki yönetiminin uyguladığı "Milli İktisat" politikalarına kadar geri götürülebilir. Fakat imparatorluk şemsiyesi altında ve Birinci Dünya Savaşı şartları içinde İttihat ve Terakki yönetimi bu politikaları ancak sınırlı bir biçimde uygulayabilmiştir. Ancak Türkiye'de 1923 yılında milli devletin kurulmasından ve 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra korumacı sanayi politikaları kapsamlı bir biçimde geliştirilmiştir. "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" gibi yarı-resmi örgütlerin devlet desteği altındaki faaliyetlerinin de yardımıyla bu politikalar tam anlamıyla hayata geçmiş ve Tek Parti rejiminin iktisat anlayışının ayrılmaz parçası olmuştur.

Verginin ön hazırlığı: Estimatörler

İstanbul'da Varlık Vergisi uygulamasını başından sonuna kadar yöneten Defterdar Faik Ökte, her mükellef grubunun ödeyeceği vergi miktarının belirlenmesinde gruplar itibariyle kimlerin çalıştığını şöyle anlatıyor:

> "-[Mükelleflerden] Fevkalâde Müslim, Fevkalâde G[ayrimüslim], Beyannameli Müslim, Beyannameli G[ayri-

29 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra CHP üst yönetimi tarafından kurulan ve kısa zamanda yurt çapında 273 şube açan yarı-resmî 'Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti' hakkında bkz, (Tekeli ve İlkin, 1977:93-97).

müslim] gruplarının, yani FM, FG, BM, BG'nin vergilerini *Estimatörler*;

- İratlı Müslim, İratlı G[ayrimüslim], Anonim Şirket, Emlak kısımlarının, yani İM, İG, An. Ş, Eml. kısımlarının vergilerini *Teknik Büro*;

- Hizmet erbabının vergilerini (HE) o zamanki *Kazanç Hesap Mütehassısları*;

- Müteahhitlerin vergisini *Mü. Taahhüt Servisi*; Çiftçilerin vergisini doğrudan doğruya selahiyetli *Varlık [Vergisi] Komisyonu* tesbit etmişlerdir" (Ökte [1951]:71).

Faik Ökte kimin ne kadar vergi ödeyeceği hakkında tespit ve öneri işlerinin Maliye Bakanlığı bürokrasisi içinde estimatör, teknik büro, mütehassıs ve ilgili komisyonlar tarafından yapıldığını belirtmektedir. Yukarıdaki sıralamaya bir ölçüde sadık kalarak, maliyecilerin mükellef gruplarına vergi salma yöntemlerini Tablo: 2'deki sunuş sırası ile ele alabiliriz.

Fevkalâde Sınıf ve İratlı Mükellef Gruplarına dahil olan toplam 1384 Müslüman ve 3822 Gayrimüslim mükellefin ne kadar vergi ödeyeceklerinin ön hazırlığı başında İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin bulunduğu maliye müfettişleri grubu tarafından yapılmıştır. Faik Ökte'nin anılarında bu grup "estimatörler" olarak geçmektedir. Daha sonra bu grup tarafından hazırlanan listeler, mükelleflerin vereceği vergi miktarını belirleyecek olan son komisyona teklif edilmiştir.

Estimatörlerin çalışma yerleri Defterdarlık binasıdır. Ayrıca estimatör maliye müfettişleri tahakkuk sürecinde İstanbul'un çeşitli semtlerindeki vergi dairelerinde görev yapmışlar ve bu dairelerde çalışan memur ve şefler, esas olarak, o günlerde meriyette bulunan 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu'na göre 1. sınıf tüccarların listelerini, bu kişilerin bir önceki yılda ödedikleri kazanç vergisi miktarını maliye müfettişlerine tedarik etmişlerdir.[30] Şubelerden alınan cetveller, Defterdarlık'ta "Gay-

30 2395 Sayılı Kazanç Vergisi Kanunu için bkz, *Düstur-Üçüncü Tertip*, Cilt 15. s. 234-284. Bu kanunda 'kazanç' terimini 'gelir' olarak düşünmemek ve bu kanunu bir tür 'Gelir Vergisi Kanunu' olarak yorumlamamak gerekmektedir. Bu-

rimüslim" ve "Müslüman" olarak ikiye ayrılmış ve kimin ne kadar vergi ödeyeceği bu noktada belirlenmeye çalışılmıştır.

Maliye bürokrasisinin istihbarat kaynakları

Estimatör grubunun kişilerin serveti hakkında bilgi toplamak için müracaat ettiği ticari bankaların istihbarat servisleri o dönemde son derece zayıftır. Bu aşamada estimatörlere Vali Lütfi Kırdar kanalıyla o dönemin Milli Emniyet'inden (MİT);* İstanbul'daki parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü kanalıyla da CHP'den bilgi ulaşmıştır. Ökte anılarında bu bilgilerin son derece abartılı olduğunu anlatır ve şöyle devam eder:

> "Sözüm ona, doğru yolu göstersin diye bizimle işbirliği yapanların hepsi bizi doğruya, itidale çekeceklerine, çeşitli fikirlerden mülhem olarak, bizi, vergiyi ifrata, felakete sürüklemişlerdir ... Bize yol gösterenler de bizi çıkmaza sürüklerdi ve tahakkukun bittiği gün hepsi ellerini yıkayıp işin içinden sıyrılacak, bu garip cenazenin kaldırılmasını bizim zayıf omuzlarımıza bırakacaklardı!" (Ökte [1951]: 74).

Bu şartlarda çalışan estimatörler vergi dairesi şubelerindeki memurlarla konuşuyor, kendilerini belli etmeden vergilendirecekleri insanların dükkânlarının önünden geçiyor, son derece tutarsız olan kazanç vergisi beyannameleri tetkik olunuyor, fakat son karar, Ökte'nin deyimiyle, "Estimatörlerin dayandığı biricik zengin hazine [olan] kendi karihaları" [fikir güçleri] tarafından belirleniyordu. Faik Ökte anılarında, estimatörler arasında şu tür konuşmaların yaygın olduğunu belirtiyor:

"- ... ne kadarlıktır?
- 500.000
- Milyonluk.

---

rada kazanç terimi daha çok teknik anlamda 'rant' veya kanun metninde olduğu gibi 'irat' anlamında kullanılmıştır.

- Ne biliyorsun?
- Sen ne biliyorsun?
- Ortalama bir rakama git..." (Ökte [1951]: 75).

Yukarıda özetlediğimiz gibi, resmi kaynaklardan alınan abartılı bilgilerin, fiilen mevcut olmayan ticari istihbaratın, vergi kaçırmaya son derece açık kazanç vergisi beyannamelerinin ve nihayet estimatörlerin geniş hayal dünyasının mahsulü olan geçici Varlık Vergisi miktarları onaylanmak üzere komisyonlara sevkediliyordu.

Alt-komisyon ve esas komisyonun kompozisyonu

"Fevkalâde Sınıf Mükellef" olarak bilinenlerin ödeyecekleri Varlık Vergisi miktarı, ilk olarak CHP adına bu işi takip etmekte olan parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü'nün makamında çalışan bir alt-komisyonda ele alınıyordu. Bu toplantılara sadece Vali Dr. Lütfi Kırdar, Defterdar Faik Ökte, Maliye Teftiş Heyeti Başkanı Şevket Adalan katılıyordu. Estimatörlerden gelen listeleri inceleyen Ürgüplü'nün arttırmak istediği vergi miktarını, Vali Kırdar makul oranlarda tutmaya gayret ediyordu. Bu tartışmalarda Faik Ökte estimatörleri ve dolayısıyla maliye bürokrasisinin saptadığı rakamları savunurken, Şevket Adalan da arayı bulmaya çalışıyordu.

Esas komisyonlar ise Varlık Vergisi Kanunu'nun kurulmasını emrettiği komisyonlardı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 7. maddesi "Servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit etmek üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyle belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon" kurulacağını hükme bağlamıştı. Aynı kanunun 11. maddesi de, "Komisyon kararları nihaî ve kat'i mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dâva açılamaz" diyerek komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliğini kararlaştırmıştı.

İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasında "Fevkalâde Sınıf Mükellef" ve Beyannameli Mükellef" olarak bilinenlerin ödeyecekleri vergi miktarı 1 numaralı komisyon tarafından kesinleştirildi. Bu komisyonun üyeleri şunlardı: Vali Dr. Lütfi Kırdar, Defterdar Faik Ökte, Ticaret Odasından Mithat Nemli ve Nuri Dağdelen, Belediye meclisi âzasından Bican Bağcıoğlu, Tevfik Amca ve Ferit Hamal. Defterdar Ökte'nin anılarında komisyonun çalışma biçimi şöyle anlatılıyor:

> "Komisyondaki azanın hemen hepsi koyu partili idi. İçlerinden Mithat Nemli ile Nuri Dağdelen'in büyük mükellefler hakkında müsbet bir fikri vardı. Bu iki aza bize gerçekten faydalı oluyorlardı. Ekseriya onların gözüne bakıyorduk. Bican, T. Amca, Hamal, daha ziyade müfrittiler. Estimatörlerin rakamlarını daha ziyade yükseltiyorlardı. Muhtelif mükelleflerin varlığı hakkında fikir beyan ederken 'Milyon, Milyon' diyen F. Hamal'a Kırdar'ın kızarak 'Ferit Bey, Ferit Bey, insaf edin, insaf! Bu heriflerin hepsi mi milyoner? İçlerinde 900 bin liralık kimse yok mu?' diye bağırdığını şimdi dahi duyuyorum" (Ökte [1951]:95).

Ökte anılarında, İstanbul'u vergilendirmek için kurulan diğer iki komisyondaki çalışmaların gürültüsüz geçtiğini, fakat 1 numaralı komisyonda "çok münakaşalar olduğunu ve rakamların hayli değiştirildiğini" vurguluyor.

Komisyon Üyelerinin Siyasal Geçmişleri ve Parlak Gelecekleri

Komisyon üyelerinden Nemlizâde Mithat Bey Galatasaray Lisesi ve Marsilya Ticaret Mektebi mezunuydu. 1926-1930 yılları arasında İstanbul Ticaret Odası Reisliği yapmıştı (Nezihi, 1932:5). O dönemde Mithat Nemli'nin İstanbul Ticaret Odası'nın gayrimüslim tüccarların egemenliğinden kurtarılmasında etkin olarak çalıştığını biliyoruz. (Tekeli ve İlkin, 1989:289). Mithat Nemli Bey, 1923 yılında yapılan I. İzmir

İktisat Kongresi'ne ağırlığını koymuş olan 'Milli Türk Ticaret Birliği'nin de üyesidir. Bu birliğin yan yana getirmiş olduğu 'Milli Tüccarlar'ın öncülüğünde başlamış olan İstanbul Ticaret Odası'nın "Türkleştirilmesi" hareketi birkaç yıl içinde tamamlanmış ve sonunda Mithat Nemli Ticaret Odası başkanlığına getirilmiştir.[31] Nuri Dağdelen'in ise, Cumhuriyet döneminde Ankara-Sivas demiryolu gibi büyük devlet ihalelerini alan ilk yerli müteahhitlerden olduğunu biliyoruz.

"Fevkalâde Sınıf Mükellef" olarak bilinen mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarını tespit eden 1 numaralı komisyona Bican Bağcıoğlu, Tevfik Amca ve Ferit Hamal'ın İstanbul Belediyesi tarafından atanmış olmaları hiç tesadüf sayılamazdı. Üçü de siyasi hayata İttihat ve Terakki saflarında atılmışlardı. Özellikle Ferit Hamal Bey, İttihatçıların ünlü İaşe Nâzırı Kara Kemal ile çalışmıştı.[32] Kendisi Kara Kemal Beyin Müslüman müteşebbisleri örgütlemek için kurmuş olduğu "Milli" şirketlerin ve esnaf örgütlerinden biri olan "Hamal Esnafı Cemiyeti"nin yöneticilerindendi.[33] Tarık Zafer Tunaya, Kara Kemal grubunun Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetlerini şöyle anlatıyor:

> "Kara Kemal grubuna göre, ... önce esnaf cemiyetleri kurularak özellikle küçük esnaf örgütlendirilecektir. Bunlarla Fırka (ya da Cemiyet) arasında organik bağlar kurulacaktır. Bu teşkilatlandırma işlemi hamallara kadar yayılacak ve bu işle Hamal Ferit Bey görevlendirile-

---

31 'Milli Türk Ticaret Birliği'nin İstanbul Ticaret Odasının nasıl "Türkleşeceği" konusundaki ayrıntılı raporu için bkz, (Ökçün, 1971:94-100).

32 Kara Kemal 1926 yılında Atatürk'e karşı hazırlanan İzmir Suikastı'na karıştığı iddiasıyla polis tarafından aranırken intihar etmek zorunda kalmıştır. İstiklal Mahkemeleri tarafından sonuçlandırılan İzmir Suikasti Davası, Kemalistlerin siyaseten kendilerine alternatif olabilecek İttihat ve Terakki şeflerini temizledikleri bir siyasi süreçtir. İdam edilenler arasında Dr. Nazım, Maliye Nazırı Cavid ve İsmail Canbolat gibi, İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetleri bulunuyordu. Bu konuda bkz, (Aybars, 1982:329-391).

33 Hamal Esnafı Cemiyeti'nin 1911 yılında kurulduğunu ve 1828 üyesi olduğunu biliyoruz. Bkz, (Toprak, 1995a:186).

cektir. *Asıl önemlisi bu kuruluşlar içine Hıristiyanlar alınmayacaktır*" (Tunaya, 1989:336).

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra CHP üyesi olan Ferit Bey, soyadı kanunu ile dahil olduğu meslek grubunun ismi olan "Hamal" soyadını almış, alt düzeyde İttihatçılar ile Kemalistler arasındaki kadro devamlılığının ilginç bir örneğini vermiştir. Bu noktada şahsi düzeydeki kadro devamlılığının da ötesinde, "azınlık karşıtı" politikaların devamlılığından da söz etmek mümkündür. Aksi takdirde Ferit Hamal'ın bu komisyona atanmasını açıklamak zorlaşır. 1939 yılında yapılan CHP Büyük Kurultayı'na İstanbul delegesi olarak katılan Ferit Hamal, herhalde 1 numaralı komisyonda yaptığı çalışmalardan ötürü, daha Varlık Vergisi'nin tahsilatı devam ederken yapılan Mart 1943 seçimlerinde CHP İstanbul milletvekilliğine getirilmiştir (CHP, 1939:12). Aynı şekilde, Mart 1943 seçiminden sonra kurulan 2. Şükrü Saracoğlu hükümetinde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olarak Kayseri Mebusu Suat Hayri Ürgüplü'nün atanması da herhalde Varlık Vergisi tahsilatında göstermiş olduğu üstün hizmetlerin sonucu olmalıdır.[34]

"Azınlık karşıtı" uygulamanın anahtarı: "Barem formülü"nün çıkışı

İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasında toplam mükelleflerin (G+M) % 43'ünü oluşturan grup, işyerlerinin yıllık brüt gelirleri üzerinden vergi ödeyen dükkân sahibi esnaf, zanaatkâr ve doktor, eczacı, avukat, dişçi gibi serbest meslek sahibi olan mükelleflerdir. Bunlar "İratlı mükellefler" olarak anılmaktadır. 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu, bir dükkânın emlak/bina vergisinde gösterilen değerinin *yüzde onunu* o dükkânın "yıllık gayrısafi/brüt iradı" olarak kabul ederek, o dükkânda faaliyet gösteren esnaf, zanaatkâr ve serbest meslek erbabının ödeyeceği kazanç vergisinin matrahını belirlemektedir. Böylece mükellefler içinde çalıştıkları binanın emlak/bina

34 Saracoğlu kabinesinin üyeleri için, bkz. *Ayın Tarihi*. no. 112, Mart 1943. s. 12.

vergisini verirken, aynı zamanda ne kadar kazanç vergisi ödeyeceklerinin matrahı da ortaya çıkmaktadır.

Esas kriter bu biçimde ortaya çıktıktan sonra, 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu ayrıca bütün meslek gruplarını sıralayarak ve her meslek grubuna ve işyerine değişik oranlarda vergi salmaktadırlar. Örnek olarak, 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu'nun 34. maddesinin bazı fıkralarını aşağıda veriyoruz:

> "B) Kasaplar, perakende satış yapan bakkallar, sebzeciler, mevyacılar, oduncu ve kömürcü, attar [aktar], kahveci, aşçı, tenekeci, camcı, nalbant, kalaycı, kolacı, tamirci, çiçekçi, balıkçı, müskirat [alkollü içki] bayileri, umumi hamamları işletenler, arzuhalcılar, ziraat aletleri yapanlar ve satanlar gayrısafî iratlarının % 25'i;
>
> F) Eczacılar gayrısafî iratlarının % 60'ı;
>
> I) Sinemalar, dans yerleri, meyhaneler, birahaneler, içkili, çalgılı gazinolar ve lokantalar gayrısafî iratlarının % 90'ı nisbetinde vergiye tâbi tutulurlar."[35]

Ekonomik hayatı son derece durağan ve mekanik faaliyetler bütünü olarak gören kanun koyucu, temel mantık olarak "İyi yerde olan dükkândan yüksek bina vergisi tahsil edilir ve böylece içindeki girişimcinin daha çok geliri/iradı olduğu varsayılır" ilkesini benimsemektedir. Böylece İstiklal Caddesi'ndeki bir bakkal ile Kasımpaşa'nın arka sokaklarındaki bir bakkalın yapacakları ciro, pazarlama yöntemleri ve satacakları malların miktarı, çeşitliliği gibi unsurlar hiç hesaba katılmadan binalarının emlak vergisi değerinin % 10'u baz kabul edilip, iki bakkal dükkânına da baz olarak kabul edilen bu miktarın % 25'i oranında yıllık vergi tahakkuk ettirilmektedir. Yani ödenecek toplam kazanç vergisi miktarı, o dükkânın emlak vergisinde gösterilen değerinin % 2.5'i olmaktadır. Esas olarak mülk sahiplerini vergilendiren kanun koyucu, yatırılan sermayenin miktarı, sermayenin dolaşımı, realizasyon süreci ve kârlılık gi-

---

35 22 Mart 1934 tarihli ve 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu, *Düstur-Üçüncü Tertip*, Cilt 15. s. 256-257.

bi kritik değişkenleri hiç hesaba katmamaktadır. Sadece kanun koyucunun solidarist korporatist zihniyeti ve organizmacı toplum anlayışı doğrultusunda, toplumsal işlevleri farklı meslek grupları farklı oranlarda vergilendirilmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde görüleceği gibi, toplam sayıları (G+M) 26,740 olan bu geniş gruba Varlık Vergisi salınabilmesi için gerekli bilgiler, öncelikle Maliye Bakanlığı hesap uzmanlarından oluşan teknik büro tarafından tespit edilmiştir. Serbest meslek sahiplerinin vergisi de, kurulmuş olan alt komisyonlar tarafından belirlenmiştir.[36]

Bu geniş grubun vergilendirilmesinde, bir yıl önce ödemiş oldukları kazanç vergileri esas alınmıştır. Eşitsiz olarak yapılacağı baştan belli olan vergi salma işini, "görece bilimsel" bir tabana oturtmak isteyen Faik Ökte ve Şevket Adalan aslında bir tür çarpan olan "barem formülü" oluşturmuşlardır. Faik Ökte anılarında bu süreci şöyle anlatıyor:

> [Şevket] Adalan'la ben, İrat üzerinden kazanç vergisi veren ... kalabalık kitlenin teklifi için bir formül arıyorduk. Bu formül M[üslüman] ve G[ayrimüslim] grupları için ayrı ayrı olacaktı. Fakat sabit bir barem olmalı idi. İki gün çalıştıktan sonra bu baremi tespit ettik ... M[üslüman] grubu mükelleflerin vergisi basitti; bunlardan kazanç vergisi nispetlerine göre, [bir yıl önce ödedikleri]] kazanç vergilerinin 1 - 3 misli nisbetinde Varlık Vergisi alınacaktı. *G[ayrimüslim] grubun vergisi asgari hadlerde M[üslüman]'ların 2, azami hadlerde 3 misli olacaktı*" (Ökte [1951]: 77 Altını ben çizdim A. A.)

Bu barem oluştuktan sonra, Kazanç Vergisi Kanunu'nun 34. maddesine göre yukarıda örneklendirdiğimiz işkollarının/mesleklerin tasnifine başlanır. Maliyeciler bazı meslekleri yapan insanların savaş yıllarında çok para kazandıklarına kanaat getirir-

---

36 Doktorlar, Diş Tabipleri, Denizciler, Avukatlar, Keresteciler, Yağcılar ve Celepler için özel alt komisyonlar kurularak G-M ayrımı göz önünde tutularak vergi salınmıştır. Bkz, (Ökte [1951]: 71).

ler ve bunlar, "Birinci Grup" meslekler olarak adlandırılır. Birinci grup meslekler daha yüksek oranda vergilendirilecektir. Geri kalanlar da ikinci gruba konur. Örneğin, Kazanç Vergisi Kanunu'na göre işyerlerinin yıllık brüt iradının (kira gelirinin) onda birinin % 100'u nispetinde vergilendirilen "Altın, mücevherat satanlar ve antikacılar" birinci gruba; "sarraflar" ise ikinci gruba dahil edilmişlerdir. Aynı mantık doğrultusunda, % 130 oranında vergilendirilen "barlar" birinci gruba; "genelevler" ise ikinci gruba dahil edilmişlerdir (Ökte [1951]: 91).

Bu noktada barların birinci gruba, genelevlerin ise ikinci gruba dahil edilmesini Varlık Vergisi tahakkukunda egemen olan "gösterişçi tüketim alışkanlıklarının sergilendiği işyerlerini cezalandırma" niyeti ile açıklayabiliriz. Nasıl ki fevkalâde mükelleflerin vergilendirilmesinde bireylerin etnik ve dinî kökenleri olduğu kadar, onların hayat tarzı ve tüketim alışkanlıkları devreye girdiyse; aynı şekilde bazı işkollarının birinci gruba alınmasında da bu işkolunun gösterişçi tüketim ve israfın sergilenmesindeki işlevi belirleyici rol oynamıştır.

Bilindiği gibi, ülkemizde bar ve pavyon gibi eğlence yerleri müşteriler açısından zenginliğin gösterişçi bir biçimde dışavurulduğu en tipik toplumsal alanlardır. Bar ve pavyonlarda zengin müşterinin oturduğu masa, kendi içtiği veya konsomatrislere ısmarladığı içki, dağıttığı bahşiş ve bütün bu davranışların sonunda gördüğü itibar onun diğer tüketicilerden farklılaşmasını sağlar. Hatta bar ve pavyonlar, müşteriler arasında bu tip davranışların abartılmasıyla, tüketim ve harcama yarışının ortaya çıkmasına son derece elverişli toplumsal mekânlar haline dönüşür. Bu mekânlar, Varlık Vergisi uygulamasının gerçekleştiği savaş yıllarında "vurguncu, muhtekir, soyguncu" olarak adlandırılan savaş zenginlerinin sıkça devam ettiğini tahmin edebileceğimiz eğlence yerleridir.

Ünlü sinemacı Cemil Filmer, anılarında ekonomik durumuna olumsuz olarak tesir eden olaylardan bahsederken sözü Varlık Vergisi'ne getirir: "[Bana] üçüncü büyük darbe ise Varlık Vergisi'dir. Bana sırf Abdullah Efendi Lokantası'ndan yemek yediğim için 125.000 lira vergi yazdılar. Ne yaptımsa ma-

ni olamadım, çaresiz sineye çekip ödedik" demektedir (Filmer 1984: 169). Yukarıda açıkladığımız mantık çerçevesinde, Beyoğlu'nda Lale, Elhamra ve Kadıköy'de Süreyya Sineması gibi o dönemin en lüks sinemalarını işleten bir girişimci herhalde birinci grupta ele alınmıştır. Ayrıca yine Filmer'in anılarında o günkü sinema seyircisi şöyle anlatılıyor: "O yıllarda sinemalar kaliteli olduğu gibi seyirci de kaliteli idi. Arabalardan inen bayanların sırtlarındaki vizon kürkleri, parlıyordu" (Filmer 1984: 162). İhtişamın ve lüks tüketimin böylesine sergilendiği mekânların sahibi bir de İstanbul'un en lüks lokantasından yemek yerse, Varlık Vergisi'ni salan zihniyet tarafından bu şekilde cezalandırılmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur.

Bir anlamda hizmet sektörünün parçası olan genelevler ise, kapıdan giren her müşteriye az çok eşit muamele yapılan, sınıfsal ayrımların ve zenginliğin tüketim normları yolu ile dışa vurulmasının pek mümkün olmadığı ve faaliyetleri yerel/merkezi yönetim (belediye, polis, hıfzısıhha vs.) tarafından sıkıca denetlenen kamuya açık yerlerdir. Aslında maliye müfettişlerinin bar ve pavyonları birinci gruba, genelevleri de ikinci gruba koyarken burada sadece iki farklı işletme türünü toplam ciro, kârlılık vs. gibi ekonomik ölçütlerle değerlendirdiklerini sanmıyorum.[37] Fakat Varlık Vergisi'ni salan zihniyetin en acımasız biçimde vergilendirdiği işletmeler,, bireysel zenginliğin gösterişçi tüketime dönüşmesine izin vererek toplumda Kemalistler açısından arzu edilen türdeşliğin bozulmasına katkı yapan işyerleridir. Bu bakımdan, Varlık Vergisi bireysel mükellefler düzeyinde azınlık karşıtı bir uygulama olduğu kadar; aynı zamanda zenginliğin tüketim yolu ile dışa vurulmasına izin veren iktisadi faaliyet alanlarına ve meslek gruplarına ağır darbeler indiren bir uygulamadır. Benzer biçimde, külçe altını işleyerek mücevher (gösterişçi tüketim objesi!) haline getiren kuyumcuların birinci gruba; aynı altını işlemeden sikke halinde (yatırım objesi) alıp satan sarrafların

37 Ayrıca son yılların İstanbul vergi rekortmeni Matild Manukyan örneğinde olduğu gibi, o dönemde de genelevlerin salt ekonomik ölçütlerle hesaplanan vergiye tâbi kazanç açısından barlardan çok daha ileride olduğunu tahmin edebiliriz.

ikinci gruba dahil edilmesi kararı da yukarıdaki çerçevede anlam kazanmaktadır.

Bu açıdan Varlık Vergisi'nin ekonomik ve toplumsal açıdan hedef aldığı kesimler yüksek gelir sahibi, zengin veya varlıklı kesimlerin tümü değil; sadece zenginliklerini tüketim yolu ile sergileyenlerdir. Bu nedenle, Varlık Vergisi uygulaması kesinlikle anti-kapitalist bir zihniyetin yansıması olarak ele alınamaz. Çünkü vergilendirmenin kalkış noktasının üretim ve mülkiyet ekseni değil; tam tersine tüketim ve mülkiyet ekseni olduğu görülmektedir. Solidarist korporatist devlet ve toplum modelinin bireyleri eşitleme, toplumsal farklılıkları silerek sözde sınıfsız bir toplum yaratma hedefi, ilk olarak, tüketim düzeyinde ortaya çıkan toplumsal farklılıkları törpülemekle hayata geçmektedir.

Ökte ile Adalan'ın geliştirdikleri "barem formülü" sayesinde Müslim ve Gayrimüslimlere zaten eşitsiz olarak salınan Varlık Vergisi miktarı, yukarıda anlattığımız korporatist mantık doğrultusundaki gruplandırmaların sonucunda daha da yükseltilmiştir. Sonunda vergi salınması işini, eşitsiz de olsa belli bir kurala bağlayan Faik Ökte rahatlamıştır. Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan, Faik Ökte ile birlikte geliştirdikleri "barem formülü"nü üst yönetimin onayına sunmak üzere Ankara'ya götürür. Başbakan Saracoğlu "barem formülü"nü beğenir, fakat "G" grubunun vergisinin "M" grubuna göre 5 ile 10 misli ağırlaştırılmasını emreder! (Ökte [1951]: 77 - 78). Artık işin dengesi bozulmuştur. Faik Ökte, anılarında ortaya çıkan sonucu şöyle özetliyor:

> "Mühim kısmını esnaf ve benzeri mükelleflerin teşkil ettiği kitlelerin ağır vergi ile ezilmesinde İstanbul Defterdarlığının, maliye müfettişlerinin bir rolü yoktur. Burada takdir bahis mevzuu olmamıştır. Bunların vergilerine esas teşkil eden baremi siyaset adamları bize dikte ettirmişlerdir. Daha doğrusu, bizim hazırladığımız baremi kat kat ağırlaştırarak vergiyi altından kalkılmaz hale sokmuşlardır" (Ökte [1951]: 91).

Dolayısıyla İstanbul'da toplam mükkelleflerin % 43'ünü oluşturan kesimin vergisi bu denli yükselince, mecburen fevkalâde mükelleflerin vergileri de yükseltilmek zorunda kalmış, Ökte'nin deyimiyle, "İstanbul tarhiyyatı [vergi salınması] ölçüyü kaybetmişti" (Ökte [1951]: 78).

"Seyyarlar" ve "hizmet erbabı" da vergilendiriliyor

Ankara'da Başbakan Saracoğlu ile konuşan Şevket Adalan; Varlık Vergisi'nin belli bir işyeri olmaksızın, "seyyar" çalışan şoför, mavnacı, küçük komisyoncu, tellal, kabzımal gibi ticaret erbabı ile özel sektörde çalışan memur, sekreter ve müstahdem gibi "hizmetli"lere de uygulanması konusunda direktif alır. Böylece İstanbul'daki toplam mükelleflerin % 25'ini oluşturan "seyyar" grubu (15,413 kişi) da vergi kapsamına alınır. Bu grupta kişi başına düşen ortalama Varlık Vergisi 624 .- TL olur.

Aynı şekilde vergi kapsamına alınan ve özel kesime ait çeşitli işyerlerinde ücret karşılığı olarak çalışan "hizmetli" grubunun kişi başına düşen ortalama Varlık Vergisi ise 626 .- liradır. Hizmetli grubunda 10.991 kişi bulunmakta ve bu grup toplam mükelleflerin % 18'ini oluşturmaktadır. O güne kadar bir tür "sermaye vergisi" olarak düşünülen Varlık Vergisi'nin özel sektörde veya kendi başına çalışanlara uygulanması emri, bardağı taşıran son damla olur. Bu uygulama, zaten savaş enflasyonu altında ezilmiş olan bu kitleye karşı büyük bir haksızlıktır. Faik Ökte anılarında durumu şöyle anlatıyor:

> "Eşya fiyatlarının her gün biraz daha yükseldiği, hizmet erbabının her gün biraz daha sefalete gömülmeye başladığı bu günlerde, hizmet erbabından Varlık Vergisi istenemezdi. Bunun için [Şevket] Adalan'ın getirdiği habere inanmamış, şaka yapıyor sanmıştık. Hakikatte işin şakaya tahammülü yoktu. Adalan hizmet erbabından alınacak vergiye ait nisbet cetvelini hamilen geliyordu. Merkez bize bir kısım hizmet erbabının vergiden istisnası salâhiyetini de veriyordu. Uzun uzun düşündükten

sonra [Şevket] Adalan'la M[üslüman] grubu müstahdemlerin toptan istisnasına karar verdik. Zararın neresinden dönülse kârdı. Teklifimizi merkez derhal kabul etti; zamana ve zemine uygundu. Bu suretle yanlız G[ayrimüslim] hizmet erbabı ve seyyarlarına vergi tarh edecektik" (Ökte [1951]: 80).

Dikkat edilirse bu noktada, Ankara yönetiminin maliye bürokrasisini "kapsayıcı olmaya zorlama" manevrası tam tersine işleyerek istenen sonucu vermiş ve artık Varlık Vergisi uygulaması gayet kapsamlı bir "azınlık karşıtı politika" haline dönüşmüştür. Yıllarca Maliye Bakanlığı yapmış olan Şükrü Saracoğlu, hiçbir maliyecinin özel kesimde çalışan Müslüman/Türk kökenli işçi ve memurları vergilendirmeye cesaret edemeyeceğinin farkında olmalıdır. Dolayısıyla "istisna" maddesini koyan Ankara yönetiminin, bu istisna maddesinin Maliye Müfettişleri tarafından "M[üslüman]" grubu için kullanılacağını önceden tahmin ettiğini düşünebiliriz.

Maliye bürokrasisinin elindeki veriler açısından olaya bakıldığında "Seyyar" ve "Hizmetli" mükelleflerin sayısı hakkında sağlıklı bilgi yoktur. Sadece Kazanç Vergisi kanununa göre beyanname veren işletmeler çalıştırdıkları personelin isimlerini maliye şubelerine bildirmektedir. Ayrıca bu grupta çalışan çok fazla yabancı uyruklu da vardır. Yabancıların vergilenmesinde esas alınan kıstas, yabancılardan M[üslüman] grubuna salınan vergi miktarı kadar vergi alınması olmuştur. Bu kural sadece Nazi Almanyası'nın müttefiki olan ülkelerin (İtalya vs.) vatandaşı olan Yahudiler için bozulmuş, onlar yerli Yahudiler gibi vergilendirilmiştir (Ökte [1951]: 81).

Tek Parti Dönemi kamu bürokrasisi ve Varlık Vergisi

Varlık Vergisi uygulamasının ortaya koyduğu en ilginç sonuçlardan bir tanesi de, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk kamu bürokrasisinin toplum hakkında somut bilgi sahibi olmak konusundaki yetersizliğidir. Şerif Mardin'in yıllar önce çarpıcı bir biçimde ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorlu-

ğu merkeziyetçi bir idare yapısı ve ordu kurmakta son derece başarılı; fakat kurulan bu merkeziyetçi yapı, toplumun tüm katmanlarını içine alarak toplumsal dokunun hücrelerine nüfuz etme konusunda hayli başarısız olmuştur (Mardin, 1975)

1923 yılında milli devletin kurulmasından sonra Osmanlı idari yapısının bu özelliği, Kemalist rejimin bireylerin günlük hayatına yönelik tüm inkılâpçı atılımlarına rağmen pek değişmemiştir. Metin Heper'in son derece yerinde tespiti ile, Kemalist seçkinler yalnızca "yeni bir toplum kurma" olarak nitelendirilebilecek daha dar kapsamlı amaçların gerçekleştirilebilmesi için bürokrasiyi yeniden düzenlemeye çalışmışlardır. Laiklik ilkesinin benimsenmesi ve topyekün Batılılaşma çabaları, "Bürokrasinin [Max Weber'in vurguladığı anlamda] hukukirasyonel özellikler kazanmasına yol açmış" olduğu düşünülebilir. Ama Heper'in belirttiği gibi, "bürokrasinin ... Kemalizmin uygulama aracı olarak düşünülmesi 'bürokratik' boyutun 'rasyonalite' boyutuna ağır basmasına neden olmuştur" (Heper, 1977:99). Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, Osmanlı'dan tevarüs edilen memurlar arasında "kalite kontrolü" yapılarak, memurların milli mücadeleyi destekleyip desteklemedikleri soruşturulmuş ve bunun sonuçlarına göre gerekli görülen tasfiyeler yapılmıştır.[38]

İkinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde Türk kamu bürokrasisi Kemalist inkılâpları hayata geçirme çabasının getirdiği "militanlaşma ve yorgunluk" içine girmiştir. Kamu bürokrasisi-

---

38 Galip Kemali Söylemezoğlu'nun anılarından faydalanan Metin Heper, bu süreci şöyle anlatıyor: "Cumhuriyet'in ilk yıllarında bürokrasinin alt kademelerinde de siyasal kriter ile ayıklama yapılmaya çalışılmıştır. 1 Ekim 1922'de bir kanun çıkarıldı. Bu kanun ile bütün idare kadroları ortadan kaldırıldı ve her bakanlığa açıkta kalan mumurları arasından yeni bir bürokratik kadro kurma yatkisi tanındı. Bu kanunu çeşitli tasfiye komisyonlarının kuruluşu izledi" (Heper 1977:104). Aynı tasfiye yöntemi 1932 ile 1934 yılları arasında İstanbul Darülfünun'undan İstanbul Üniversitesi'ne geçiş sürecinde uygulanmış, böylece toplam 240 öğretim üyesinden 157'sinin işlerine son verilmiştir. Yeni rejimi tam anlamıyla desteklemedikleri iddiasıyla işten atılanlar arasında Mehmet Ali Aynî, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Avram Galanti, Ahmet Ağaoğlu, Behçet Güçer, Reşat Ekrem Koçu ve Ahmet Refik Altınay gibi tanınmış isimler vardır. Bu konuda bkz, (Tunçay, 1984:16-19).

nin siyasallaşmasının ardındaki sebeplerden en önemlisi, memurların mesleki değerlendirmesi açısından en önemli ölçütler olarak kabul edilen mesleki eğitim, bilgi, becerinin yanı sıra, memurların atama ve terfilerde liyakat kadar önemli bir kriter olan "Kemalist inkılâplara bağlılık" ölçütünün bürokratların meslek yaşamını büyük ölçüde belirlemiş olmasıdır. İstihdam ve ödüllendirme ölçütünün "mesleki yetkinlik" yerine "siyasal bağlılık" olarak şekillenmesi Cumhuriyet döneminin memurları arasında motivasyon düşüklüğü ve nepotizm (torpil, iltimas, kollama vs.) ile sonuçlanacağını tahmin edebiliriz.

Bürokratik yaşamda her şeyden önce inkılâplara bağlılık eğilimin kemikleşmesi, uzun vadede Türkiye'de kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonunda bürokrasinin de bu süreçten etkilenmesini ve buna göre şekillenmesini de engellemiştir. Bir ülkedeki kapitalist ilişkiler yaygınlaştıkça, artık inisiyatif sahibi olarak net ve hızlı karar alabilen, dosyalar hakkındaki bilgisi sağlam, kurumsal devamlılık içinde çalışan ve aklın egemenliğindeki yasalar yardımıyla iş yürüten "yeni tip bürokrasiye" ihtiyaç vardır. Max Weber'in son derece çarpıcı bir üslupla belirttiği gibi, yeni "Bürokrasi *gayrı insani* bir biçim aldığı sürece gelişir ve resmi işlerde hesapları şaşırtan *sevgi, nefret* gibi tamamen *kişisel olan akıl dışı ve duygusal unsurlardan* tamamen arınmayı başardığı zaman da mükemmelleşir" (Weber, 1978:975. Altını ben çizdim. AA). Cumhuriyet Döneminin kamu yönetimi, bir yandan Osmanlı döneminden kendisine miras kalan aşırı merkezi idare yapısını daha da güçlendirmiş; diğer yandan da Kemalist inkılâpları hayata geçirme kaygısı ile aşırı siyasallaşmıştır. Bütün bunların yanı sıra, tek parti rejimlerinde muhalefet partileri yolu ile bürokrasinin denetlenmesinin söz konusu olmaması ve 1937 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile parti-devlet bütünleşmesinin sağlanması sonucunda Cumhuriyet bürokrasisi "ideolojik denetim" dışında "teknik/mesleki denetim"den bile uzak kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara'daki İngiliz Askeri Ateşesi Tuğgeneral A.C. Arnold, 12 Mart 1942 tarihinde İngiliz Savaş Bakanlığı'na yazdığı ve biraz da ırkçı tonlar taşıyan

raporunda Türk bürokrasisinin ve özellikle askeri bürokrasinin durumunu şöyle anlatmaktadır:

> "Gözle görülebilen temel zayıflıklar şunlardır:
>
> (a) Aşırı merkeziyetçilik inanılmaz bir düzeydedir.
>
> (b) Gizlilik manyaklığı [secrecy mania] yüzünden [Türk ordusu] kendi içinde bile gerekli savaş hazırlıklarını tamamlayamamakta ve sırf bu [gizlilik manyaklığı] nedeniyle de müttefiklerine de yanlış bilgi vermektedirler.
>
> (c) Kurtuluş Savaşı'nda gösterilen müthiş başarı [Türklerde] aşırı milliyetçiliğe ve kendi yeteneklerini abartmak yönünde kibire dönüşmüştür. Bu durum [onların] yabancılardan yardım ve tavsiye almalarına mani olmaktadır.
>
> (d) Mekanik konulara akıl erdirme konusunda doğal [!] bir yeteneksizlik vardır. Bu da teknik meselelerin ihmali ile sonuçlanmakta ve teknik kifayetsizlik katiyyen cezalandırılmamaktadır. Çünkü teknik konularda yapılan ihmaller suç [bile] sayılmamaktadır.
>
> (e) Kifayetsizliğin ve yeteneksizliğin örtbas edilmesi genellikle destek görmektedir. Çünkü kifayetsizlik eleştiri konusu olursa, bu üst rütbeli subaylara [ve Kurtuluş Savaşı kahramanlarından oluşan] "ihtiyar takımına" da yansıyabilir.
>
> (f) Evvelden varlığı bilinen zimmete para geçirme sistemi geri gelmiştir"[39]

Raporda bütün kamu bürokrasisinde olduğu gibi, askeri bürokraside de karar alma mekanizmasının son derece merkezi olduğu belirtilerek, ordu komutanlarının bile oturup Ankara'dan emir gelmesini beklemeye eğilimli oldukları anlatılmaktadır. Aslında, Ankara'dan emirlerin gelmesinin mümkün olma-

---

39 Ankara'daki Askeri Ateşe A.C. Arnold'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na 12 Mart 1942 tarihli ve R 2467/1941/G sayılı rapor. Raporda o günlerde Milli Şefin çevresini saran ve bilfiil Kurtuluş Savaşı'na katılmış olan kişiler eleştirilmekte ve Atatürk'ün ölümünden sonra yönetimde yaşanan gerilemenin altı çizilmektedir.

dığını belirten Arnold, "Çünkü bu ülkede iletişim [muhabere] fiilen yoktur" diyerek durumu özetlemektedir. Askeri Ateşe, Türk kamu yönetiminde gözlemlediği bu aksaklıkların ortadan kalkması için "ihtiyar takımı" olarak adlandırdığı ekibin emekli olmasını ve yerlerine Atatürk'ün Cumhuriyeti emanet ettiği dinamik gençlerin atanmasının gerekli olduğunu belirtmektedir.

1921 ile 1930 yılları arasında İstanbul'da tercüman ve elçilik katibi olarak görev yapan ve 30 Haziran 1942 tarihinde tekrar Ankara'da İngiliz Elçilik Müsteşarı görevine atanmış olan Alexander K. Helm'in "Oniki yıl sonra Türkiye" başlıklı değerlendirmesi hayli ilginçtir. Helm raporunda bürokrasinin hareket gücünü kaybettiğini vurgulayarak, yolsuzlukların yanı sıra aşırı merkezileşmenin de bürokrasinin kötüleşmesine katkı yaptığının altını çizmektedir. Ankara'da en son görev yaptığı tarih olan 1930 ile tekrar atandığı 1942 yılını karşılaştırdığı zaman, idari yapıda gözle görülür bir kötüleşmenin ortaya çıktığını belirten Helm, aşırı merkezileşme konusunda şu ilginç örneği vermektedir: O günlerde İngiliz Elçisinin eşi Lady Knatchbull-Hugessen, Almanya'da bulunan İngiliz savaş esirlerine, savaş içinde Türkiye'nin tarafsızlığı nedeniyle Almanya ile posta hizmetlerinin devam etmesinden yararlanarak kullanılmış tenis toplarını hediye olarak göndermek ister. Bu "kullanılmış tenis toplarının" Türk gümrüğünden geçebilmesi için Ankara'da Bakanlar Kurulu üyelerinin tümünün imzası gerekmiştir![40]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında bürokrasinin en seçkin kadrolarının istihdam edildiği Maliye Bakanlığı'nda da durum çok farklı değildir. Varlık Vergisi uygulamasında çalışan maliye müfettişlerinin "Kime ne kadar vergi tahakkuk ettirmeli?" sorusu ile karşılaştıkları zaman mükellefler hakkında ellerinde olan bilgiler son derece sınırlıdır. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Kazanç Vergisi uygulamasına göre zaten işyerinin emlak vergisi değeri baz olarak kabul edilip mükelleflere Kazanç Vergisi tahakkuk ettirilmektedir. Mükelleflerin aynı anda değişik kay-

40 Ankara'da İngiliz Elçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den Dışişleri Bakanı Eden'e yollanan 14 Ağustos 1942 tarihli kapak yazısına ekli olarak, A. K. Helm tarafından kaleme alınmış 11 Ağustos 1942 tarihli ve R 5552/810/44 sayılı rapor.

naklardan gelen gelirleri tek bir beyannamede birleştirilmemektedir. Örneğin, bir mükellef aynı anda apartmanından kira rantı, kendi çalıştığı işyerinden kâr ve hissedar olduğu sermaye şirketinden de kâr dağıtımı yapılmış ise gelir elde edebilir. Bütün bunların o dönemin maliye bürokrasisi tarafından takibi eldeki bilgi toplama kaynakları bakımından imkânsızdır. Aşağıdaki mülakat Varlık Vergisi uygulamasında bir maliye müfettişinin bilgi toplama çabasını gözler önüne sermesi bakımından son derece anlamlıdır:

> "Varlık Vergisi uygulaması sırasında evvela ben gayrimenkullere konulacak verginin araştırılmasında çalıştım. Gayrimenkuller tapu kayıtlarında gayet dağınıktı. Buradan bir şey çıkarmanın imkânı yoktu. Onun için mahalli yerleri gezmek suretiyle çalıştık. [Yani] şu bina kimin? Şu sokakta kaç tane bina var. Ehemmiyetine göre [baktık]. [Mesela] üç katlı sefer tası gibi bir bina var, bitişik nizamda. Bu tür binaları atladık! Ama bir bahçe içinde, dört dönüm [veya] altı dönüm [bir ev var]. Veyahut otuz dönümlük bir bahçe içerisinde bir ev var, işte onları kaydettik. İşyerlerinden de umumiyetle hanları kaydettik.
>
> Ben Karaköy'den Bebek'e kadar, Bebek'ten sonra Emirgan'a kadar ve Emirgan'dan da bu güzergahta Beykoz'un karşısına kadar bütün Rumeli sahilini gezdim. Yol yoktu ve yürüyerek gezdim. Emirgana geldik, bu arada, yanıma kıdemli bir Belediye Müfettişi verdiler ... Tabii bu semtleri ben de bilemiyorum. Onunla birlikte yürüyerek gezdik. 'Şu yalı kimin? Sahibi ne iş yapar?' diye tespitler yapmak suretiyle gezdik. Sonra bütün bunları birleştirdik. Hep not aldık. Sonra listeler haline getirdik ... Bina kıymetleri ortaya çıktı, sahipleri de! Böylece gayrimenkul üzerinden Varlık Vergisi tarh edecek komisyona havale ettik ...
>
> Aslında biz gerçek değerlerden ziyade, kişilerin haricen itibarlarını değerlendiriyorduk! Bizim memlekette din, iman ve paranın kimde olduğu belli olmaz ki! [Varlık Vergisi uygulaması sırasında] ancak adamın itibarına

göre vergi tarh ediliyordu. [Mesela] bir adamın Osmanlı Bankasında kredisi var. [Aynı şekilde] İş Bankasında da kredisi var. Kendisi hakkında söylenen "Eli açık bir adamdır, cömerttir" gibi sözler, veya "fakir halka yardım eder" gibi bir takım unsurlar devreye giriyordu. Mesela birisi hakkında "fakir fukaraya yardım eder" denildiği zaman adamın varlığını böyle anlıyorduk ... Bunun dışında elimizde hiç bilgi yoktu. Envanter de yoktu."[41]

Bu mülakatta görüldüğü gibi, dönemin maliye bürokrasisi sadece "zenginliğini gözler önüne seren" ve "itibar sahibi" mükellefleri son derece ilkel yöntemlerle vergilendirebilmiştir. Servetini saklayan, cimri olan veya mütevazı hayat yaşayan mükellefler bu süreçten kârlı çıkmışlardır.

Bir önceki bölümde de anlattığımız gibi, kamu bürokrasisinin toplum hakkında bilgi toplamak konusundaki geriliği sonunda "sübjektif" ölçütlere göre Varlık Vergisi tahakkukunun alt yapısını hazırlamıştır. Aslında Türkiye gibi çağdışı bürokrasinin egemenliğini sürdürdüğü bir ülkede Varlık Vergisi gibi "azınlık karşıtı" bir politikanın uygulanması demek, yukarıda Max Weber'in belirttiği gibi, özünde irrasyonel olan sevgi ve nefret duygularının maliyecilerin kararlarında egemen olması ve böylece bürokratik karar almada hesapların şaşması anlamına gelmektedir. Başka bir yazımızda da belirttiğimiz gibi, "azınlık karşıtı" veya daha üst düzeyde "ırkçı" politikaların uygulanabilmesi pek kolay değildir. Çünkü bu politikaları hayata geçirecek devlet yapısının teknik açıdan mükemmel olması ve Weber'in vurguladığı anlamda hukuki-rasyonel (legal rational) bir bürokrasinin toplum hakkında son derece ayrıntılı bilgilerle donanmış olması gerekir.[42]

---

41 Maliye Müfettişi Sayın Barık Uluğ ile 16 Temmuz 1993 tarihinde yapılan mülakat.

42 Başka bir yazımızda Kemalistlerin neden ırkçı olamayacaklarını anlatırken şu noktaları vurgulamıştık: "Tek Parti Dönemi'nde Kemalistlerin ellerindeki devlet yapısı bunu gerçekleştirmekten acizdi. Teknik anlamıyla ırkçılık ancak modern sanayi toplumundaki devletin gerçekleştirebileceği bir şeydir. Weber'ci tanımıyla, aklın egemenliğindeki yasalarla yönetilen bir devlet (legal rational state) bu işlere girişebilir ancak. Sermaye birikim sürecinin çok başın-

Nazi Almanyası'nda uygulanan "Aryanlaştırma" yöntemlerini incelediğimiz zaman, Yahudi karşıtı boykot hareketlerinin başladığı 1 Nisan 1933'den itibaren ve özellikle de 1935 yılında çıkarılan ırkçı Nürnberg Yasaları ile Yahudilerin sahip oldukları bütün şirketlerin izlemeye alındığı, bu firmalarla aynı sektörlerde iş yapan rakip Alman firmalarından bilgi toplandığı, vergi dairelerinden, ticaret odalarından ve bu firmalara yerleştirilen casuslardan elde edilen istihbarat sonucunda Yahudilerin sahip olduğu şirketlerin "ucuz fiyata" Almanlara devredilmesi konusunda zorlandıkları görülmektedir. Bu süreçte Nazi Partisi, Gestapo ve diğer kamu kurumları birlikte çalışmışlardır. Böylece 1933 ile 1935 arasında Yahudilerin sahip olduğu firmaların % 20 ile 25 arasındaki bölümü Alman ırkından olanlar tarafından satın alınmıştır (Barkai, 1989:63-77).

Gösterişçi tüketimin vergilendirilmesinin doğal sonucu: Keyfilik

Varlık Vergisi uygulamasında maliye bürokrasisinin yapılan işi belli bir sisteme oturtmak konusunda göstermiş olduğu bütün çabalara rağmen, verginin tahakkuk süreci inanılmaz keyfiliklerle doludur.

Keyfiliğin hayata geçmesinde ilk aşama kanunun kendisinde ortaya çıkmıştır. 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, kimin ne kadar vergi ödeyeceğine karar verilmesi işini komisyonlara bırakmıştır. Ayrıca verginin oranı da belli değildir ve komisyonların verdikleri kararlara itiraz yolu baştan kapatılmıştır. Bu yazının ilk bölümünde ortaya koyduğumuz gibi, Varlık Vergisi uygulamasının hazırlık aşamasında mükelleflerin de

---

daki geri kapitalist ülkelerdeki devlet yapısı böylesine büyük ve ciddi bir projeyi hayata geçirecek donanıma sahip değildir. Teknik olarak ırkçı kaygılarla bir ulusal topluluğu yeniden kurmak, aynı zamanda o ulusal topluluğu sadece varlığı ile kirleten yabancı (alien) unsurların ayıklanması ve yok edilmesi (extermination) demektir. Böylesine iddialı bir projeye sahip olabilmek için elde toplumun en ufak hücresine bile nüfuz edebilme becerisine sahip, son derece gelişkin bir devlet aygıtı olması gerekir." Bkz: Aktar, A "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği."

dinî ve etnik kökenlerine göre farklı şekilde vergilendirilecekleri "yazılı olmayan" bir kural olarak gündeme gelmiştir.

Diğer yandan, elinde toplum hakkında sağlıklı olarak toplanmış bilgilerden yoksun olan bürokrasi yukarıda anlattığımız bireysel çabalarla bilgi toplamaya çalışırken zaten elinde olmadan keyfiliğin altyapısını hazırlamıştır. Son olarak somut zenginlik yerine, gösterişçi tüketimin ve itibarın vergilendirilmesi ile keyfiliğin kapısı ardına kadar açılarak "azınlık karşıtı" bir uygulama sonunda traji-komik bir devlet politikası haline dönüşmüştür. Bu noktada, Max Weber'in tanımladığı çağdaş bürokrasinin karar alma süreçlerinde yeri olmaması gereken tüm duygusal ve insani unsurlar (sevgi, nefret, kıskançlık, öç alma, eski defterleri karıştırma vs.) devreye girmiştir. Aşağıdaki mülakat, belli tür bir hayat tarzının yüksek düzeyde Varlık Vergisi tahakkuk ettirilerek cezalandırılmasına iyi bir örnektir:

> "Varlık Vergisi'nin çıkarıldığı dönemde ben henüz 31 yaşında genç bir kereste tüccarıydım. Bana takdir edilen vergi tutarı 150 bin liraydı. Düşünün ki bir kamyon kereste o zamanlar 25 liraydı ve ben tüm mal varlığımı satsam yine de bu parayı ödeyemeyecek durumdaydım ...Ancak benim takdir komisyonuna giren bir dostumdan öğrendiğime göre bana konulan vergi miktarı gerçekte bu miktarın iki katıymış ve dostlarımın çabası ile indirilebilmiş. Yani benim dostlarım olduğu kadar düşmanlarım da vardı. Örneğin, Cahide Sonku ile birlikte yaşardım... Onunla ilişkimizi kıskananların Varlık Vergisi'ni fırsat bilip bana yüklendiklerini biliyorum. Ancak benim böylesi gönül maceralarım çoktur. Ben[li] Belkıs ve kızkardeşi ile de birlikte olmuşumdur ama neden Cahide Sonku ile afişe olduğumu hâlâ anlayabilmiş değilim."[43]

---

43 Rıdvan Akar'ın Parseh Gevrekyan ile yaptığı mülakat. Bkz. (Akar, 1992:106-107) Faik Ökte de anılarında Parseh Gevrekyan'dan şöyle bahsediyor: "Gevrekyan eğlenceyi seven bir genç imiş. Bir Türk kızı ile sevişiği için annesi kendisini reddetmiş. Hakikaten bir zaman annesiyle beraber aynı apartmanda

1940'ların en meşhur film ve tiyatro yıldızı olan Cahide Sonku ile birlikte olan Parseh Gevrekyan burada iki düzeyde cezalandırılmaktadır: Bir yandan dışa dönük ve hovardaca sürdürülen hayat tarzı, gösterişçi tüketim ve israfın yasak olması mantığından hareketle şiddetle cezalandırılıyor; diğer yandan ise sanki bu eylemleri ile "çizmeyi aşmış" olan yakışıklı Ermeni gencine "haddi bildirilmiş" oluyordu.

Varlık Vergisi'nin keyfi olarak tahakkukunda ikinci boyut ise bürokrasinin kendisi ile ilişkide olan bazı meslek gruplarının üyelerine karşı tavır almasıdır. Bu noktada maliye bürokrasisinin gazabı sadece gayrimüslimlere karşı değil; Müslüman/Türk mükelleflere karşı da aynı katılıkla yöneltilmiştir. Faik Ökte, devlet aleyhine açtığı davaları kazanan müslüman bir avukatın nasıl cezalandırıldığını anılarında şöyle anlatıyor:

> "Devlet Şurasında [Danıştay] Hazine aleyhine açtığı çeşitli davaları zamanın ölçülerine uymayan bir süratle kazanan avukat İbrahim Ali'ye estimatörler 100 bin lira vergi koymuştu. Şevket Adalan'ın ısrarı ile cetvel komisyonlara sevk edilirken rakam 200 bine çıkarıldı. O günlerde şekerden alınan istihlak vergisi dolayısıyla mükellefin Şurada [Danıştayda] açtığı davada sırt üstü gelen eski Varidat Umum Müdürü, [o günlerde Maliye Bakanlığı] Müsteşarı Esat Tekeli'nin ... müdahalesi neticesinde ve yine Şevket'in ısrarı ile komisyonda rakkam 300 bine çıkarıldı. Yavaş yavaş cıvıtıyorduk!" (Ökte [1951]: 96).

Burada maliye bürokrasisinin yanlış uygulamalarının yetenekli bir avukat tarafından hukuk yolu ile iptali sanki devlet otoritesine ve ilgili bürokrata baş kaldırma olarak görülmekte ve bu algılama biçimi sonucunda tahakkuk eden verginin çeşitli müdahaleler sonucunda üç misli arttırılması mümkün olabilmektedir.

---

oturuyorlarmış. Neticede annesinin tasarrufu altında bulunan muazzam apartman sattırılıp Gevrekyan'ın borcunu kapattık ve kendisini Aşkale'den geri getirttik" (Ökte [1951]: 166).

Varlık Vergisi uygulamasında ortaya çıkan diğer bir keyfilik boyutu ise siyasaldır. Yukarıda özellikle 1. numaralı komisyon üyelerinin özgeçmişlerini anlatırken üyelerin "azınlık karşıtı" politikaların İttihat ve Terakki döneminden beri takipçisi oldukları ve bunların komisyona atanmasının hiç de tesadüf olmadığını belirtmiştim. Faik Ökte anılarında, satır arasında olsa, bile bu duruma dikkat çekmektedir:

> "[Ermeni milliyetçi partisi olan] Taşnakların başıdır mülahazasıyle eski ittihatçılar Kadıköylü Asador'un vergisini 4 misline, tam 400 bin liraya çıkardılar. D[önme] grubundan oldukları için Bezmenler'in vergisi bir milyon lirayı aştı" (Ökte [1951]: 99).

Varlık Vergisi'nin tahakkuk sürecinde en çok karşımıza çıkan keyfilik biçimi ise bürokratik hayatın çok sık rastlanan özelliği olan kollama ve adam kayırmadır. Örneğin, Vali Lütfi Kırdar'ın terzisi olan İzzet Ünver'in vergisi azaltılır. Aynı şekilde, Varlık Vergisi uygulamasını CHP adına yöneten parti müfettişi Suat Hayri Ürgüplü, sınıf arkadaşı Prens Halim'in vergisinin asgari düzeye indirilmesi için uğraşır. Bu örnekler Faik Ökte'nin belge niteliği kazanmış olan anılarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Tahakkuk sürecinde karşımıza çok çıkan örneklerden bir tanesi de komisyon üyelerinin bazı mükelleflerin vergilerinin azaltılması için çabalarının ardında kişisel çıkarlarının olmasıdır. Örneğin, Faik Ökte 1. numaralı komisyonun üyesi eski İttihatçı Bican Bağcıoğlu'nun bazı girişimlerini şöyle anlatıyor: "Bican yalvararak Beyoğlu'nda büyük bir G[ayrimüslim] bakkaliyenin vergisini indirtti. Sonradan kendisinin bu bakkaliyede ortak olduğunu söylediler. [Halbuki o dükkana ortak olduğunu] komisyonda anlatsaydı M-G ortaklığı diye vergiden esaslı bir tenzilat yapacaktık" (Ökte [1951]: 96).

Bütün bu örneklerden ortaya çıkan sonuç şudur: yukarıda özetlediğimiz bazı yapısal nedenlerin sonucunda vergi tahakkukunda "keyfilik" olarak adlandırdığımız uygulamaların ortaya çıkması da pek rastlantısal değildir. Keyfi uygulamalar da

belli sosyal ve siyasal hassasiyetlerin oluşturduğu bir alanda şekillenmekte veya bu unsurlar tarafından belirlenmektedir. Şimdi Varlık Vergisi'nin İstanbul'daki tahsilat sürecine bakalım.

İstanbul'da Varlık Vergisi'nin tahsilat süreci

Varlık Vergisi'nin tahsilatı sürecinde, gayrimüslim azınlıkların en çok yoğunlaştığı şehir olan İstanbul'un etnik dokusu, kültürel ve sosyal özellikleri yayın organlarında daha net olarak ortaya çıkar. 18 Aralık 1942 günü Kurban Bayramı'nın arifesinde asılan Varlık Vergisi listeleri mükelleflerde ciddi bir şaşkınlık yaratır. Verginin "azınlık karşıtı" bir politika olduğu mükellefler tarafından hemen anlaşılır.[44] Defterdar Faik Ökte anılarında, "yan yana aynı dükkânda çalışan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan müslim ve gayrimüslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilanı günü foyamızı meydana vurmuştu" diyerek durumu itiraf etmektedir (Ökte [1951]:15).

Varlık Vergisi uygulaması İstanbul basınının köşe yazarları tarafından hararetle desteklenir. Zaten daha Varlık Vergisi Ka-

---

44 Varlık Vergisi'nin tahsilatı sürecinde halk arasında anlatılan bu hikaye verginin "azınlık karşıtı" özelliklerinin vurgulanması açısından çok ilginçtir:

"Varlık Vergisi listeleri asıldıktan sonra Salamon kahveye girmiş ve oradakilere sormaya başlamış:

- Mişon, sen ne verdin?
- 10 bin 550 lira 20 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Kirkor, sen ne verdin?
- 20 bin 915 lira 30 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Yani, sen ne verdin?
- 29 bin 715 lira 40 kuruş!
- İyi paradır, iyi paradır.
- Ahmet Bey, sen ne verdin?
- 50 lira 10 kuruş!

Salamon ellerini havaya kaldırmış:

- Ey büyük Atatürk, sen ne güzel söylemişsin "Ne Mutlu Türküm Diyene" diye!" Bkz, (Cezar, 1991:448).

nunu TBMM'de görüşülmeden önce, Başbakan Saracoğlu İstanbul gazetelerinin sahip ve başyazarlarını Ankara'ya davet etmiş ve çıkacak kanun hakkında ayrıntılı bilgi vererek bu uygulamanın desteklenmesini istemiştir (Güvenir, 1991:101). Kanunun çıkışından sonra desteklerini esirgemeyen İstanbul basını, Varlık Vergisi listelerinin asılmasından sonra yeni ve daha yoğun bir kampanya başlatarak, bu vergiyi zamanında ödemenin ne kadar önemli bir vatandaşlık görevi olduğu konusunda yayınlar yapmışlardır.

Bu yayınlarda, Tek Parti Dönemi'nde varlığı hissedilen fakat somut olarak tanımlanamayan "İnkılâpçı başkent Ankara-Eski payitaht İstanbul" çelişkisi daha elle tutulur bir biçimde gözlemlenir. İstanbul basının havası genellikle şehrin ekonomik, kültürel yapısını ve tüketime dönük özelliklerini eleştiri merceğinden geçiren yazılarla doludur. Örneğin Etem İzzet Benice'nin yazısı, sanki İstanbul'u rejim karşıtı güçlerin merkezi ve Varlık Vergisi ile gereken dersin verilmesi gereken bir şehir olduğunu hatırlatmak üzere kaleme alınmıştır:

> "Varlık Vergisi'nin bilhassa bu bakımdan İstanbul için ne derece âdilâne bir tedbir teşkil ettiğini tasdik etmiyecek bir vicdan yoktur. O İstanbul ki, son zamanlarda bu gibilerin tahrikiyle en yüksek ticaret ve kesafet merkezi olarak aklı başında bir ağabey rolü ifa edeceğini unutmuş, âdeta memleketi bütün milli kudreti ile paniğe uğratmayı tasarlıyan bir mefsedet [fesat kurma] ve bozgun şebekesinin faaliyet merkezi halini almıştı."[45]

Bu tip yazıların önemli bir işlevi de Varlık Vergisi uygulamasına toplumsal meşruiyet kazandırma çabasıdır. Listelerin asıldığı gün verginin "azınlık karşıtı" niteliği ortaya çıktığı için, Varlık Vergisi'nin egemen "solidarist korporatist" dünya görüşü çerçevesinde toplumun geneli için ne kadar yararlı olduğunu ve sosyal adaleti yeniden sağlamaya yönelik işlevlerini vurgulayan yazılar ilk günlerde çok yazılmaktadır. Zekeriya Ser-

45 Etem İzzet Benice, *Son Telgraf*, 22 Aralık 1942.

tel'in listelerin asıldığı gün yayımlanan yazısı bu türün en has örneklerinden biridir:

> "Varlık Vergisi'nin ilk neticesi, 18 milyon nüfusun iktisaden ızdırap çekmesine karşılık bu 100.000 kişinin, küçük ekalliyetin refah ve servete kavuşmasından doğan haksızlık ve adaletsizliğin tasfiye edilmiş olmasıdır. Harp şartları içinde bu adaletsizlik göze batacak bir şekil almıştı. Büyük halk tabakaları sıkıntı çekerken zenginlerin lüks içinde yaşamaları göze batıyordu. Bahusus bunların çoğu servetlerini harp esnasında tâbii olmayan şartlar içinde, fakir halkın gıdasından yiyeceğinden, yahut hükümet ihtiyaçlarından temin etmişlerdi. Bu bakımdan bu fazla servet daha ziyade cemiyete aitti. Cemiyet Varlık Vergisi ile kendisine ait olanı aldı ve adaletsizliği düzeltti ... Varlık Vergisi bize şu hakikati öğretmiştir: Bir Cemiyyette asıl olan ferdî refah değil, millî refahtır. Millî refahın zararına ferdi refah olamaz ve olmamalıdır. Bugünkü harp şartları içinde, bütün milletin muzdarip olduğu bir devirde, mahdut zümrenin refahı bir hastalık alâmetidir, gayri tâbii bir haldır. Varlık Vergisi bu hastalığı tedavi eden bir devâ, gayri tâbiiliği tasfiye eden bir çaredir."[46]

Varlık Vergisi'ni destekleyen bu tür yazılar içinde ilk günlerde "muhtekir, istifçi, spekülatör, harp zengini" temalarının dinî ve etnik içerikleri pek vurgulanmaz. Tahsilatın ilerleyen aşamalarında açıkça "azınlık karşıtı" ve faşizan yazılar ortaya çıkacaktır.

İstanbul Basını, Azınlıklar, Yabancı Gözlemciler ve Vergi Tahsilatı

İstanbul basını verginin tahsilatı süresince sadece uygulamayı "ideolojik açıdan olumlama" ve "meşruiyetini pekiştirme" işlevlerini yüklenmez. Tahsilat sırasında günü gününe ya-

---

46 Zekeriya Sertel, *Tan*, 18 Aralık 1942.

tırılan Varlık Vergisi miktarı hakkında bilgi vermek,[47] vergisini ödemekten kaçınan mükellefleri açıklamak,[48] verginin olumlu sonuçlarını sergilemek gibi görevleri üstlenerek bu tür haberleri her gün sistematik olarak yayımlar.[49] Ayrıca bu haberler ile ilgili olarak başmakaleler yazılır.

Haber ve yorumların yanı sıra devlet büyüklerinin konu ile ilgili tüm konuşma, demeç ve hareketleri basında son derece iyi takip edilir. Örneğin Milli Şef İnönü, CHP İstanbul İl Kongresi'nde "toplumsal fedakârlık" temasının egemen olduğu bir konuşma yaptığı zaman, bu konuşma tüm ayrıntıları ile öne çıkarılmaktadır.[50] Ardından bu konuşmanın akisleri birkaç gün sürmekte ve bu konuşma üzerine hemen her gazetede başyazılar yayımlanmaktadır. Örneğin, Sadri Ertem'in İnönü'nün CHP İstanbul Kongresindeki konuşması üzerine yazdığı başyazıdan bir bölümü veriyoruz:

> "Milletler en geniş topraklara hükmettikleri zaman değil, kendilerini en iyi anlayan, kendilerinin istikbal davasını en iyi tahakkuk ettiren Şefe sahip oldukları zaman derin, kalplere kök salan saadet huzur ve rahatlık hissederler ... Milletle Şef arasındaki münasebet, beden-

47 "İstanbul'da Varlık Vergisi listelerinin asıldığı günden itibaren yapılan tediyat yekûnu 57.751.842 lira oldu." Son *Posta*. 6 Ocak 1943.

48 "Bir Yahudi tüccar vergisini ödememek için kaçarken yakalandı. Şayo Moris 150 bin TL ödeyecekti. Suriye'ye kaçmak isterken Hatay'da yakalandı." *Tasvir-i Efkâr*, 5 Ocak 1943.

49 "Varlık Vergisi'nin İstanbul'da ilânından henüz üç, dört gün geçmişken, evvelce 200'e satılan pirincin kilosu şimdi 100 kuruşa kadar düşmüştür. Perakende olarak bir hafta evvel 100 kuruşa satılan çekideksiz üzümün fiyatı 80 kuruşa inmiştir. Altının fiyatı iki hafta içinde üçte bir derecesinde eksilmiştir. Varlık Vergisi'nin hayırlı tesirini görmek için çılgınca bir hareketle yükselmekte olan eşya fiyatlarının bu suretle tersine dönmüş olmasına dikkat etmek kâfidir. Fiyatlardaki bu düşüklük hareketi durmayacak, bundan sonra devam edip gidecektir. Evvelce paralarını mala yatırıp gizli depolarda saklayanlar birer birer meydana çıkararak satışa arzetmeğe başlamışlardır." Asım Us, *Vakit*, 23 Aralık 1942.

50 Milli Şef İnönü konuşmasında kendi üslubunca "fedâkarlık" temasını vurgulamıştır: "Devletin selâmeti icap ettirdiği vakit büyük fedakârlıklar zaruridir. Bu vazifeler sırasına göre, şu veya bu bölgeye, şu veya bu meslek veya san'at sahibine tevecciih edecektir ... Her vatandaşın devlete karşı vazifelerini iyi niyetle, ciddi olarak ifaya çalışmalarını istemek devletin hakkıdır." *Ayın Tarihi*, Aralık 1942, no. 109. s. 46.

le ruh arasındaki münasebettir diyebiliriz. Bedene uygun, onun istikbale ait tasavvurlarını gerçekleştiren ruhtur. Millet denen büyük camia içinde de şef millet arzularından, iştiyaklarından, emellerinden ibaret olan ruhun gerçekleştirme kuvvetidir."[51]

Tek Parti Rejiminin Şef Sistemi'ne dayalı yönetim anlayışının en veciz anlatımları, Varlık Vergisi'nin meşruiyet temellerini sağlamlaştırmak için basında bol miktarda kullanılmıştır. Milletin ancak Milli Şefin arzu ve emirlerini yerine getirerek yücelmesi temaları, dikkat edilirse Varlık Vergisi dolayısıyla İnönü'nün milletten istediği "devletin selâmeti için yapılması gereken fedakârlık" talebi ile uyum içindedir.[52]

Varlık Vergisi listeleri asıldıktan bir iki hafta sonra, basının tutumu daha da sertleşmeye başlar. Artık verilen haber ve yazılan başmakalelerde "azınlık karşıtı" ton artmıştır.[53] Özellikle hacizlerin başlaması ve mükelleflerin Aşkale'ye yollanması sürecinde azınlık karşıtı tutum en yüksek noktasına ulaşır. Aynı günlerde bu yazının başında belirttiğimiz, gösterişçi tüketimin ve israfın eleştirisi boyutu daha net olarak ortaya çıkmaya başlar. Örneğin, Refik Halid Karay'ın "Sendin, sizdiniz: Onurlu

---

51 Sadri Ertem, "Şefini bulan millet," *Vakit*. 24 Aralık 1942.

52 Tek Parti Rejiminin ideolojik çözümlemeleri ve Şef Sistemi hakkında tek kapsamlı çalışma için bkz, (Taha Parla, 1991).

53 Peyami Safa'nın "Azlıkların Cenneti" başlıklı yazısı bu sertleşmenin ilk örneklerinden biridir: "Türkiye'nin dışındaki hariç memleketlerde yaşayan Türk azlıkların hayatı cehennem, Türkiye'de yaşayan azlıkların hayatı cennettir... Yirmi seneden beri, Cumhuriyet hükümeti Türkiye'de azlıklarla öz Türk unsuru arasında hiçbir fark gözetmemiştir. Bir fark varsa bu sizin lehinizedir: Daha fazla kazanırsınız, daha rahat yaşarsınız. İstanbul'un en güzel semtlerinde azlıklar oturur. Boğazın Anadolu kıyısı, öz Türk unsurunu barındıran bir harâbe; Rumeli kıyısı azlıklarla dolu bir mâmuredir. Büyükada'da Yat Klübü ve bütün oteller, Yalova'da Otel Termal, Suadiye plaj ve gazinoları, İstanbul'un en lüks mahalleleri ve apartımanları yüzde seksen, azlıklarla dolup taşar. Dünyanın hiçbir şehrinde böyle zenginlik ve bahtiyarlık nispeti göremezsiniz... Kendinizle bizim aramızda fark yaratan yine sizlersiniz. Türkiye'de azlıklar şiveleriyle bizden ayrılırlar. Çünkü zora gelmeyince Türkçe öğrenmek istememişlerdir. Azlık okullarındaki Türkçe öğretimlerine rağmen Türkçe öğrenmemekte, hele umumi yerlerde Türkçe konuşmamakta ayak direyenler az mı?" *Tasvîr-i Efkar*, 29 Aralık 1942.

tüccar için değil; vurgunculara hitap!" başlıklı yazısı, İstanbul'da o dönemin gösterişçi tüketim ve israf alışkanlıklarını "rövanşizm" duygusu içinde eleştirmektedir:

> "Bire beş, on beş, yirmi beş kazanırken beşyüz, beşbin, beşyüz bin kazanmayı azımsar olmuştunuz; hâla öylesiniz ... Senin, sizin yüzünüzden açlar arttı; 'vurguncu', 'istifçi' gibi yeni çıkan yüzsüzlüklere uygun, şimdiye kadar dile getirilmemiş kelimeler türedi; öte yandan zelzeleler yüzünden halk meydanlara yığılır, kara kışlarda asker yarı beline kadar karlara gömülü nöbet başında beklerken kılına halel gelmeden, dörtbaşı mamur, bire beşyüz kazanç, içimizde biri vardı, hayır işlerine metelik vermiyen biri ... Yalova kaplıcasında şiş karnına masaj yaptırıyor, yahut Yörükali plajında haspaların gergin mayolarını okşuyor; Taksim gazinosunda viskiler yuvarlıyarak İspanyol dansözünün uzun etekleri arasından külotunu gözetliyor; kilerine bisküvi tenekeleri, çikolata paketleri, karamela kutuları, şampanya kasaları yerleştiriyor; Sandal Bedesteninde [müzayedelerde] kızına elmas arttırıyor; Suadiye'de oğluna villa kurduruyor, klüpte karısının şansına veya metresinin hesabına beş bin liraya bir parti bezik oynuyor, iki taksiyi hususi otomobil diye emrinde çalıştırıyordu. Bu kimdi? Her halde ben, biz değildik ... Sendin, sizdiniz!
>
> ...Bazı güzel duygular vardır: Aza kanaat, vatana sevgi, kanuna itaat, yoksula yardım, açа merhamet, halk derdine ortaklık ...Bunlardan zerre kadar nasibini almayan sendin, sizdiniz!
>
> ...Dört yıldır bâzan için için, bazı kere bıyık altından, çok kere de katıla katıla gülüyordunuz. Dört yıldır gülen sendin, sizdiniz! Şimdi benim, biziz!"[54]

Refik Halid Karay'ın yazısında bir yandan israf ve gösterişçi tüketim alışkanlıkları ve İstanbul'da sürdürülen burjuva hayat

---

54 *Tan*, 24 Ocak 1943.

tarzı acımasızca eleştirilirken, diğer yandan da Varlık Vergisi Kanunu'nu TBMM'de savunurken Başbakan Saracoğlu'nun dile getirmiş olduğu, "muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun [düşmanlığının] silinmesi" amacına yönelik bir çaba içinde olduğu da görülmektedir. Yazıda açıkça, "son gülen, iyi güler" özdeyişi doğrultusunda, "vurguncu ve istifçilerin" son yıllarda iyi para kazanmalarına karşın geniş halk kitlelerinin çektikleri anlatılarak, bütün bu çekilen sıkıntıların "vurguncu ve istifçilerin marifeti" olduğu vurgulanmakta ve fatura bu kesime çıkarılmaktadır.[55] Ankara yönetiminin de istediği budur.

Aslında daha Varlık Vergisi Kanunu'nun TBMM'de kabul edilmesinin üzerinden iki hafta bile geçmeden, Ankara'daki İngiliz Elçiliği ile Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalarda Türkiye'deki durumun bu şekilde gelişeceği ve faturanın azınlıklara çıkarılacağı anlaşılmıştır. Ülkedeki huzursuzluğun ve hükümetin gıda maddelerin dağıtımı konusundaki yetersizliğinin farkında olan İngiliz diplomatları durumu merkeze bildirmişlerdir. İstişare için Londra'ya çağrılan İngiliz Elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen, yola çıkmadan önce vedalaşmak için görüştüğü Başbakan Saracoğlu'nun Varlık Vergisi hakkında kendisine söylediği "Yeni kanun, yoklukların sıkıntısını çekenler arasında muhtemelen memnuniyet uyandıracaktır" sözünü hemen merkeze bildirir.

Bu telgrafın bulunduğu dosyanın üzerine yorumlarını yazan Londra'daki diplomat G. L. Clutton ise, Türkiye'nin durumunu Weimar Cumhuriyeti'nin son günlerine benzeterek, "Türkiye'nin ekonomik durumu kötü. Malların piyasaya arzında ve dağıtımında bozukluklar var. Enflasyon devam ediyor ve fiyatlar sürekli yükseliyor. Bunun birtakım siyasal sonuçları ortaya

55 Son Telgraf gazetesi başyazarı Etem İzzet Benice, benzer mantıkla kaleme aldığı başmakalesinde daha kanunun ilk çıktığı günlerde aynı temaları tekrarlıyordu: "Varlık Vergisi kanunu ile o muhasebe günü gelmiş ve çatmıştır. Herkes verecek, her vatandaş Türk vatanının sapasağlam durumunu mahfuz tutmak için feragat gösterecek, fakat muhtekir, vurguncu, istifçi, suistimalci, vatansız türedi zengin Türk parasının piyasada 700.000.000'u bulmasına nasıl sebep olduysa [!] şimdi de onu azaltmak, kısmak yükünü bizzat omuzunda taşıyacaktır." *Son Telgraf*, 13 Kasım 1942.

çıkmaya başlamıştır, ama hükümetin durumu daha ciddi olarak tehlikede değildir" demektedir. Hükümetin sağlam tedbirler almaktan aciz olduğunu, idarenin en belirgin vasfının ise yetersizlik olduğunu belirten Clutton, hükümetin sağlam tedbirler almak yerine palyatif çözümlerle vakit geçirdiği ve aynen Weimar Cumhuriyeti'nin son günlerinde olduğu gibi, "[Hükümetin] bazı kişileri, bazı gazeteleri veya Yahudiler gibi azınlık gruplarını günah keçisi olarak ilan etmeğe çalıştığını" belirtmektedir.[56] Aynı şekilde, İngiliz Elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen'in bir gün önce Londra'ya yolladığı telgrafta "iç siyasal durumun pek sağlıklı olmadığı" belirtilmekte ve hükümetin yoklukları ortadan kaldırmak için sert tedbirler alacak gücünün olmadığı vurgulanmaktadır: "Bu durumda hükümet, kendisini dışında herkese kabahati yüklemeğe çalışıyor" denmektedir.[57]

Varlık Vergisi'ni ödeme süresi dolduktan sonra, Aşkale kafilelerinin toparlanması ve haciz sonucu satış yolu ile tahsilatın başlaması sürecinde basının katkısı daha net olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Hacizler ve satışlarla ilgili haberler bütün ayrıntıları ile İstanbul basınında yer almaktadır.[58] Bazı gazeteler (örneğin *Tasvir-i Efkâr, Tan)* müzayede salonlarında satılacak eşyaların listesini "okurlarına hizmet olarak" yayımlıyorlardı.[59]

İlk günlerde, İstanbul basınında, Varlık Vergisi'ni bir anlamda protesto ederek çok cüzi miktarlarda tediyede bulunan fev-

---

56 Ankara'da İngiliz Elçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yollanan 24 Kasım 1942 tarihli telgraf ve bu telgrafın bulunduğu R8000/810/44 sayılı dosyanın üzerinde Türkiye masasından G. L. Clutton'un 28 Kasım 1942 tarihli açıklama ve yorumları.

57 Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yollanan 23 Kasım 1942 tarihli ve R7998/810/44 sayılı telgraf.

58 Örneğin hacizlerin başlaması üzerine tahsilatın artışı 22 Ocak 1943 günü *Tan* gazetesinde şöyle duyuruluyordu: "Haciz yolu ile tazyikin derhal tesiri görülmeye başlamıştı. [Aşkale'ye] Sevkiyat başlayınca artık tereddüde mahal kalmıyacak, devlet kararlarının şakaya gelmediğini anlamamak isteyenler, bu sefer yanıldıklarını anlayacaklardır."

59 "Bugün de birçok han, apartıman ve depolarda haczedilmiş eşya satışı yapılacaktır. Avukat Şekip Adut'un Taksim Palas'taki ev eşyası, Simon Kayserilliyan'ın Acara Sokak Ada Hanındaki dairesinde muhtelif ev eşyaları satılacaktır." *Tan*, 2 Şubat 1943.

kalâde mükelleflerin evlerinde yapılan haciz ve satışlar tüm can alıcı ayrıntıları ile yayımlanıyordu. Bir anlamda, borçlarını ödemekte geciken diğer mükellefler için, bu haciz ve satış haberleri İstanbul basını tarafından birer "ibret dersi" halinde sunuluyordu:

> "Apartmanda satış saat 10.30'da başlamıştı ... Apartman dardı. Odalar küçüktü. Koridordan gelip geçmek güçtü. Nohut oda bakla sofa içinde en azından 100-150 kişi toplanmıştı. Hiç kimse önündeki kadının veya adamın arkasından ilerisini göremiyor, tellalın sesi gayya kuyusundan çıkar gibi derinden ve görünmez bir yerden geliyordu. Çamurlu ayyakkaplarla kuştüyü koltukların, kanapelerin, maroken sandalyaların, lâke masaların üzerine çıkıp birbirlerinin omuzlarından aşarak satılan eşyayı görmeye çalışanların hepsi de kelepir mal alma sevdasına düşmüş insanlardı ... Satılığa çıkarılan mallar arasında topyekûn bir yemek odası, bir yatak odası, iki oturma salonu, bir kütüphane ve istirahat odası ve bu odalardaki eşyanın kâffesi vardı. Aile albümleri elden ele dolaşıyor, resimler inceden inceye gözden geçiriliyor, kıymetli ve stil eşya ayrı ayrı tetkik olunuyor, antikalar, biblolar, yağlı boya tablolar hayran hayran seyrediliyordu."[60]

Daha sonra satılacak eşyanın çok olduğunun anlaşılması nedeniyle, İstanbul Belediyesi'ne ait Kapalıçarşı-Sandal Bedesteni'ndeki mezat salonunun yanı sıra, İstanbul'un üç ayrı yerinde geçici müzayede salonları devreye sokulmuştu.[61] O günlerin deyimi ile "suiniyet sahibi mükelleflerin" öncelikle büro ve

---

60 Avukat Şekip Adut'un evinde yapılan ev mezatı ile ilgili Sait Kesler'in haberi. *Tan*, 5 Şubat 1943. Ünlü avukat Şekip Adut'a toplam 375.000 TL vergi tahakkuk ettirilmiş, kendisi durumu protesto ederek vergi borcunun sadece 4.000 lirasını ödemiş ve 27 Ocak 1943 günü yola çıkan ilk kafile ile Aşkale'ye gönderilmiştir.

61 "Mezat yerleri açıklandı. Kapalıçarşı Sandal Bedesteni'nin kafi gelmemesi dolayısıyla Taksim Dağcılık Kulübü, Mahmut Paşa Hamamı ve Kadıköy Muvakkithane Caddesi no. 3'deki binalar mezat salonu olarak tespit edildi." *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1943.

ev eşyaları satışa sunulduğu için, bu tip eşyaların alıcısı çok azdı. Ancak gösterişçi tüketim mantığı açısından belli bir değeri olan bu eşyaların, İstanbullu orta tabakalara ve bunlara mal satmak üzere faaliyet gösteren esnafa pek uygun olmadığı ortaya çıkıyordu. Muhtemelen bu tip eşyaları satın alacak kesim ise, zaten Varlık Vergisi'ni ödemek için uğraşıyordu. O günlerde Anadolu'dan kelepir mal almak üzere İstanbul'a gelenler ise, satın almayı düşündükleri malları Devlet Demiryolları'nda nasıl nakledeceklerini düşünüyorlardı. Aşağıdaki gazete haberi, İstanbul'daki resmi müzayede salonlarının havasını vermesi bakımından çok ilginçtir:

> "Sandal bedesteni, kurulduğu günden bugüne kadar dünkü gibi çalışmamıştır. Dün burada satışlar sabahın dokuz buçuğunda başladı ve hiç durmadan saat onyediye kadar sürdü. Üstelik bedestenin bütün salonları eşya satışına tahsis edildi. Mücevherat bedesteninde de, halı bedesteninde de dolap, masa, iskemle, soba, koltuk, kanape gibi yazıhane eşyası satılıyordu .... Kalabalık çoktu, fakat bu kalabalık alıcıdan ziyade seyirci idi. Bir kısım alıcılar Anadolu'dan gelmişlerdi, memurların yanına yaklaşıyorlar: "Mal alamıyoruz, nakliyat ambarları havaleli eşya götüremeyiz" diyorlar, "siz buna bir çare bulsanız da biz de kendimiz için lüzumlu eşyayı alsak!" diyorlardı ... Bu yüzden satılan mallar İstanbul'da kalıyordu. Esnaf da pahalı bulduğu için mal almıyordu, çünkü satılan eşyanın büyük kısmı İstanbul ciheti halkının değil, Beyoğlu tarafı halkının kullanacağı eşya idi ve esnaf ağzı ile 'Beyoğlu harcı' idi"[62]

---

62 Muhabir Sait Kesler'in haberi. *Tan*, 26 Ocak 1943. Aynı haberi veren diğer bir gazete de, Anadolu'dan gelenlerin sıkıntılarını daha açık olarak dile getiriyordu: "Varlık Vergisi borcundan dolayı haczedilen ve satılığa çıkarılan eşyayı almak üzere son günlerde Anadolu'dan şehrimize bir akın başlamıştır. Ancak Devlet Demiryolları depolarının eşya ile dolu bulunması yüzünden idarenin havaleli eşya naklini bir müddet için kabul etmemesi bu gibilerin mechuz eşyaları almalarına mani olmakta ve bu yüzden satılığa çıkarılan mallar yine sahipleri tarafından kapatılmaktadır." *Tasvir-i Efkar*, 26 Ocak 1943.

Tahsilat sürecinin ilk rüzgârı dindikten sonra, İstanbul basının haberleri yerine Defterdarlığının verdiği resmi satış ilanları gazeteleri kaplamaya başladı. Verilen resmi ilanlarda gayrimenkuller, borçluların işyerlerindeki mal ve üretim araçları, ev ve büro eşyaları ile ayrıca mücevher gibi kişisel eşyaların önemli bir kısmını kapsıyordu.[63]

Varlık Vergisi Kanunu'nun belki de en acımasız uygulaması, vergi mükelleflerinin borçlarını ödemedikleri zaman, yakın aile fertlerinin sahip oldukları malları satarak mükelleflerin borcunu kapatma hak ve yetkisini devlete vermiş olmasıydı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi şöyleydi:

> "[Mükelleflerin] ikametgahlarında, gerek kendilerine ve gerek karı veya kocalarına veya kendileriyle birlikte oturan usul ve füruu [bir kimsenin anne-babası ve çocukları] ile kardeşlerine ait dükkan, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalathanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkul mallarla tapuda veya vergide bunlardan her biri namına kayıtlı olan gayrimenkul mallar bu kanun mucibince alınacak vergi ve zamların kanuni teminatı olup bu malların satılmasında Tahsili Emval Kanunu hükümleri tatbik olunur."[64]

Vergi mükellefinin birlikte oturduğu yakın akrabalarının malının mükellefin borcuna teminat gösterilerek satışına gidilmesi, ancak totaliter faşist rejimlerde söz konusu olabilir-

---

63 Defterdarlığın verdiği resmi ilanlardan ikisini sunuyoruz: "- Samatya maliye şubesine vergi borcunu ödemeyen Vahan ve Mikail Zilciyan'ın, Sancaktar Hayrettin Mahallesi, İnekçi sokak 45-47 no'lu ticarethanesinde hacz edilen torna, makine, komple demir ve tahta kazanlar, zil imali için alât ve edevat ile 17 adet bando zili vesair bando levazımatı" *Tasvir-i Efkâr*, 3 Haziran 1943.

"Mercan maliye şubesine borçlu Hamparsum Erkman'ın Taksim'de Dağcılık Kulübünde teşhir edilmekte olan içerisi demir çapraz telli, üç çeyrek kuyruk, çift pedallı, Bludner marka konser piyanosu, taburası ve notalık etajeri ile 9/6/1943 tarihinde alenî müzayede ile satılacağından taliplerin satış günü mahal-i mezkûrda bulunacak icra heyetine müracaat etmeleri ilan olunur." *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1943.

64 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, *Düstur-Üçüncü Tertip*. s. 12.

di. Varlık Vergisi Kanunu'nun CHP parti grubunun gizli oturumundaki görüşmeleri sırasında bu madde gündeme gelmiş ve aslında daha geniş olan kapsamı bir parça daraltılarak -sadece dayı/amca malları metinden çıkarılarak!- kanunlaşmıştır.[65] Tahsilat sürecinin ilk başlarında, doğallıkla maliye bürokrasisi mükelleflerin öncelikle kendi sahip oldukları malların icra ile satışına gitmiştir. Fakat 1943 yılının yaz aylarına gelindiği zaman, tahsilatı hızlandırmak amacıyla mükelleflerin eşleri, anne ve babalarına ait gayrimenkullerin de satışına başlanmıştır. O günlerde, İstanbul Defterdarlığı'ndan gazetelere verilen resmi ilanlarda bu tip mezat duyurularına çok rastlanmaktadır.[66]

"Aşkale tehdidi" ile tahsilatı hızlandırma

Varlık Vergisi tahsilatının en ilginç boyutlarından biri de, özellikle fevkalâde mükellefler için "Aşkale'ye yollanma" tehdidinin sürekli gündemde tutulmasıydı. Varlık Vergisi'nin ödenmesi için kanuni sürenin dolmasından önce, 12 Ocak

---

65 Faik Ahmet Barutçu o toplantının havasını ve bu maddenin konuşulma biçimini anılarında şöyle anlatıyor: "Kanunun bir de 14. maddesi üzerinde çok durulduğu. Bu madde yükümlünün borcuna karşı; bur arada oturan karı-koca, Ata-çocuk, kardeş, dayı ve amcanın mallarını da güvence olarak gösteriyordu. Uzun tartışmalardan sonra, karı koca, çocuk ve kardeş malları bırakılarak, diğerleri maddeden çıkartılmıştır ... Bu 14. madde konuşulurken, Başkan şunu söyledi:

- Kardeş malını çıkartmak doğru olur. Çünkü bu hukuk esasları ile çelişiyor.

Dayanamadım, şaka yollu:

- İlahi, Başkanım! Bu kanunun hangi maddeleri hukuk ilkeleri ile uyuşuyor ki... dedim.

Saracoğlu, kahkahayla:

- Maliye Vekili, dinliyor musun? Bak senin kanunun için ne diyorlar, dedi. Ve her yandan yükselen kahkahalar arasında bu maddenin ve kanunun görüşülmesi sona erdi" (Barutçu, 1977:265).

66 "Yenicami [Maliye] Şubesine borçlu Simentof Alyanak ve Moşe Alyanak'ın, Varlık Vergisi Kanunu mucibince, Simentof'un karısı Rebeka'nın mutasarrıfı olduğu yukarıda yazılı gayrimenkulün 1. 7. 1943 perşembe günü saat 14'de birinci müzayedesi, 12. 7. 1943 pazartesi günü saat 15'de kati ihalesi yapılacağından talipIerin pey akçelerini yatırarak ..." *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1943.

1943 tarihinde yayınlanan yönetmelik ile "Çalışma Mükellefiyeti"nin esasları belirlenmiştir.[67] Buna göre, öncelikle,

1. Varlık Vergisi borcuna mukabil hiç ödemede bulunmamış olanlar;

2. Daha sonra, vergisini kısmen ödemiş olmakla beraber haczi kabil mallarını kaçırmış olanlar;

3. Menkul malını kaçırmadığı ve borcunu ödemek hususunda iyi niyet göstermiş olanlar; sırasıyla çalışma mahallerine sevk edileceklerdir.

Yönetmelik aslında, mükellefleri ödeme konusunda iyi niyet göstermeye zorlamakta ve protestocuların sayısını azaltmaya çalışmaktadır.

Varlık Vergisi'nin ödeme süresinin 20 Ocak 1943 akşamı dolmasından sonra sıra Aşkale'ye gönderilecek mükelleflerin toparlanmasına gelir. Bu süreç şöyle işlemektedir: Önce Defterdarlık Aşkale'ye yollanması gereken mükelleflerin listesini Vilayet makamına teslim etmekte, ondan sonra da İstanbul Valisi, polis marifeti ile mükellefleri evden toplayarak o günlerde Sirkeci Tren Garı'nın tam yanında bulunan ve Demirkapı olarak bilinen bölgedeki ambarda sevkiyat gününe kadar bekletmektedir.

Aşkale'ye yollanacakların Haydarpaşa Garı'ndan kalkan "Erzurum Katarına bağlı Üçüncü Sınıf vagonlarda" nakledildiklerini düşündüğümüz zaman, o günlerin İstanbul basınının deyimi ile "suiniyet [kötü niyet] sahibi" mükelleflerin neden Rumeli tarafına giden trenlerin hareket ettiği gar olan Sirkeci'de bekletildiklerini anlamak zorlaşır. Aslında doğrusu bunların Kadıköy yakasında bekletilmeleridir. Zaten 27 Ocak 1943 akşamı hareket eden birinci Aşkale kafilesindeki ilk 32 fevkalâde mükellef, 23 Ocak 1943 günü evlerinden alınarak Moda'da bulunan Moda Palas ve Apergis Pansiyonlarına yerleştirilmişler ve bu pansiyonda beş gün bekletildikten sonra Aşkale'ye yollanmışlardır. Bekleme sürecinde bazı mükellefler

67 "4305 numaralı Varlık Vergisi Kanunu'nun çalışma mecburiyetine dair hükümleri ihtiva eden 12. ve 13. maddelerinin tatbik sureti hakkında Talimatname" *Resmi Gazete*, no. 5302, 12 Ocak 1943.

borçlarını ödeyerek Aşkale'ye gitmekten kurtulmuşlardır.[68] Bu arada bazı gazetelerde "neden bunlara bu kadar iyi davranılıyor?" başlıklı eleştirel yazılar da çıkmıştır. Sözde kamuoyu tepkisini ciddiye alan yönetim, Moda'daki görece konforlu pansiyonlarda bekletme uygulamasından vazgeçmiş ve borçlular Sirkeci-Demirkapı'daki eskiden ambar olarak kullanılan binaya alınarak orada sevkıyat gününe kadar bekletilmişlerdir.[69] Aşkale için 38 kişilik ikinci kafilenin yola çıktığı 12 Şubat 1943 günü, İngiliz Elçiliği'nden Albay Binns, mükelleflerden İngiliz Elçiliği'nin avukatı Eskinazi'yi ziyaret etmek üzere Sirkeci-Demirkapı'ya gider ve izlenimlerini rapor haline getirerek İngiliz Elçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen'e ulaştırır. Albay Binns'in raporu Sirkeci-Demirkapı'daki koşulları anlatması açısından önemlidir:

> "Yaklaşık on gündür Demirkapı'da göz altında tutulan ve bu akşam Aşkale'ye önceden yollanmış olan 32 kişiye iltihak edecek olan tüccar, avukat ve diğer meslek gruplarına dahil yaklaşık 40 kişinin bulunduğu ambarı ziyaret ettim.

---

68 "Moda kampına sevkedilen mütemerrit mükelleflerden Kazmirci Mihail Çuhacıyan iki apartmanını 270 bin liraya Efkâfa [Vakıflar Genel Müdürlüğüne] satmak suretiyle borcu olan 200 bin lirayı tamamiyle ödediğinden Aşkale'ye gönderilmeyerek serbest bırakılmıştır." *Tasvir-i Efkâr*, 28 Ocak 1943.

69 "Neden bunlara bu kadar iyi davranılıyor?" başlıklı yazı *Tasvir-i Efkâr*, 24 Ocak 1943. Üç gün sonra aynı konuda yayımlanan diğer bir başyazıda önceki itirazın mantığı şöyle açıklanıyor: "Birkaç gün evvel Varlık Vergisi'ni ödememiş olan suiniyet erbabına karşı Moda Palas ve Apergis pansiyonunda temin edilen rahatla gösterilen aşırı nezaketten şikayet etmiştik. Bazılarının bir saat için mühim miktardaki paraları tedarik ederek sevkten kurtulduklarını da müşahade ettikten sonra bu gibi suiniyet erbabına karşı daha fazla nazik davranmamızın manasız olduğunu bir kere daha hatırladık. Vatan müdafaasına çağrılan erlerimizi nasıl pansiyonlarda, otellerde içtima ettirmiyor, onları nasıl birinci mevkilerde sevketmiyorsak, memleketin imarı için mecburi bir hizmete çağırdığımız Varlık Vergisi mükelleflerini de aynı şekilde cami avlularında çadırlı karargahlarda ve mevkii olmayan vagonlarda sevketmeliyiz. Suiniyet erbabının nimette hotbehot temin ettikleri müsavatsızlığı, hiç olmazsa külfette müsavat şeklinde ödemeleri doğru olur." *Tasvir-i Efkâr*, 27 Ocak 1943.

Kapısında polislerin nöbet tuttuğu bu oda yaklaşık 13.5 metre boyunda ve 7.5 metre enindeydi. Ambarın yan duvarlarında yerden yaklaşık iki metre yükseklikte ve 2 metre derinliğinde duvar boyunca devam eden bir platform [balkon] bulunuyordu. Mükellefler evden getirmiş oldukları battaniye vs. ile (yatak şiltesi hiç yoktu!) bu platform boyunca ve platformun altında kendilerine yatacak yer yapmışlardı. Odada, sobanın dışında, tek parça bile mobilya yoktu.

[Aşkale'ye gidecek mükelleflerle] vedalaşmak ve onlara birkaç parça yiyecek/giyecek paketleri vermek için ziyarete gelmiş olan kadın ve çocuklar erkeklerle birlikte ağlayıp, sızlıyorlardı.

İnsanın asabını bozan, perişan bir manzaraydı ... Avukatımız Bay Eskinazi ile görüştüm, kendisi yaklaşık 55 yaşında. Göz altına alındığında cebinde 11 lira olduğunu, fakat 10 lirasına polisin el koyduğunu ve cebinde bir lira ile kaldığını söyledi."[70]

Sirkeci'de Aşkale'ye yollanmak üzere borçluların kötü koşullarda bekletilmesinin tek amacı, tahsilatın hızlandırılmasını sağlamaktır. Çünkü borçlunun polis marifeti ile evinden alınıp, Sirkeci'ye götürülmesinden sonra maliye bürokrasisi işin ciddileştiğini mükellefe göstermiş olmaktadır.

Bekleme yerinin o yıllarda gözden uzak bir sayfiye semti sayılabilecek Moda'dan, daha gözaltında olan Sirkeci'ye alınmış olması da anlamlıdır. Çünkü Sirkeci o dönemde İstanbul'un merkezi iş alanının tam ortasındadır. Borçlu olan mükellefin arkadaşları, büyük bir olasılıkla Sirkeci'ye yürüyerek 10 ile 15 dakika uzaklıktaki dükkân veya işyeri sahibidirler. Öğlen tatilinde kendisini ziyaret edebilirler. Dolayısıyla borçlu mükelleflerin Demirkapı'daki ambara konmaları sadece kendilerine

---

70 Ankara'daki İngiliz Elçisi Sir Knatchbull-Hugessen'den İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e yollanan 5 Mart 1943 tarihli ve R2416/7/44 sayılı yazıya ekli olarak sunulan Albay Binns'in raporu. Albay Binns'in raporu tarihsizdir, ama büyük bir olasılıkla ikinci kafilenin yola çıktığı 12 Şubat 1943 günü yazılmıştır.

korku verilerek saklı tutulan son paraların da tahsil edilmesi için değil; aynı zamanda daha o kampa konmamış diğer borçlulara "ibret dersi" vererek genelde tahsilatı hızlandırmak için yapılmaktadır. İstanbul basını gerek Sirkeci'ye toplanma ve gerekse de Aşkale'ye sevkiyatlarda mükelleflerin isimlerini, vergi borçlarını ve o güne kadar ödedikleri miktarı ayrıntılı olarak vermektedir.[71]

Varlık Vergisi ile ilgili gayrimenkul satışları

Varlık Vergisi'nin tahsilatı sürecinde mükellefler önce ellerindeki nakti ortaya çıkarmışlar, daha sonra ev ve işyerlerindeki menkul malları satıp paraya çevirmişlerdir. Hacizlerin ve Aşkale sevkiyatının başladığı 21 Ocak 1943 tarihinden itibaren ise, İstanbul'un her tarafında gayrimenkul satışlarının hızlandığını ve özellikle gayrimüslimlerin sahip oldukları ev, işyeri, apartman, arsa ve han satışlarında artış olduğunu Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde o dönemdeki günlük işlemlerin yazıldığı yevmiye defterlerini incelediğimizde gözlemledik.

Bu bölümde ortaya koyacağımız bilgiler, tarafımızdan toplanarak ve 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde gerçekleşen *tüm gayrimenkul satışlarının* kaydedilmesinden ve daha sonra bilgisayarda işlenerek tablolar haline getirilmesinden oluşmaktadır. Tahsilatın bütün hızı ile devam ettiği bu aylardaki gayrimenkul satışları, İstanbul'un altı büyük ilçesinde Varlık Vergisi uygulaması ile gerçekleştiğini tespit ettiğimiz servet transferinin niteliğini ortaya koyacaktır.[72]

---

71 "Dün yeniden 26 suiniyet erbabı Demirkapı kampına sevk olundu." *Tasvir-i Efkâr*, 23 Şubat 1943. Ayrıca, bkz, "Kötü niyetli Varlık Vergisi mükelleflerinden 69 kişi daha Aşkale'ye sevk edildi." *Tasvir-i Efkâr*, 3 Nisan 1943

72 1943 yılında daha Şişli bölgesinin ayrı Tapu Sicil Muhafızlığı bulunmadığı için, Şişli'de yapılan satışların kayıtları Beyoğlu Tapu Sicil Muhafızlığı'nda tutulmaktadır. Dolayısıyla incelenen ilçe sayısı altıya çıkmaktadır.

Bu çalışmayı yapmamızı kolaylaştıran veya Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili olan satışları tespit etmemizi sağlayan unsur, 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi ile konmuş olan bir kısıtlamadan gelmektedir. Kanunun 14. maddesinin son fıkrası şöyle demektedir: "gayrimenkullerin satışında bunların Varlık Vergisi mükellefiyeti ile ilişiği olmadığı alâkalı varidat dairesince tasdik edilmedikçe tapu daireleri tescil yapamaz. Yapılan tesciller hükümsüz sayılır." Bu yazının başında, tahakkuk sürecini anlatırken maliye bürokrasisinin elinde mükelleflerin malvarlığı hakkında pek bilgi olmadığını, bazı maliye müfettişlerinin de sokaklarda gezerek gayrimenkul sahiplerine vergi salmak amacıyla bireysel çabalarda bulunduklarını belirtmiştik. Durumun farkında olan kanun koyucu, gayrimenkul satmak isteyen herkesin ilgili maliye şubesinden "temiz kağıdı" almaksızın yapılacak işlemlerin geçersiz olacağını hükme bağlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan her satış ve tapu tescil işleminde bu şart aranmıştır.[73]

Varlık Vergisi borcunu ödemek için yapılan gayrimenkul satışları da genellikle defterdarlığın gözetiminde yapılmıştır. Burada alıcı ile satıcı yanlarına Tapu Sicil Muhafızını veya onun vekalet verdiği bir memuru alarak satış işlemini ilgili maliye tahsil şubesinde gerçekleştirmekte ve böylece satış esnasında alınan bedel, "ânında tevkif edilerek" vergi borcunun kapatılmasında kullanılmaktadır. Bazı durumlarda ise, alıcı önce gidip malını satın alacağı şahsın Varlık Vergisi'ni ödemiş, vergi makbuzunu para yerine satıcıya vererek gayrimenkulün kendi üzerine tescilini gerçekleştirmiştir.[74] Bütün bu bilgiler, Tapu

---

73 Her gayrimenkulün dosyasında izin belgeleri halen durmaktadır: Örneğin, Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğünde yapılan bir satış için şu izin belgesi verilmiştir: "İstanbul Defterdarlığı İrad ve Servet Müdürlüğünün 14. 1. 1943 tarih ve 618/37/131/2957 numaralı tezkeresi mucibince [Varlık Vergisi bakımından satışında] mahzur yoktur."

74 Örneğin, Eminönü Tapu Sicil Müdürlüğünde 25. 6. 1943 tarihinde yapılan ve 2578 numara ile Yevmiye Defterine kayıtlı satış: "Gayrimenkul'ün 1/4 hissesini Ahmet oğlu Mehmet Nuri Topbaş'a satıp bedel-i ferağı İlyas'ın Varlık Vergisi'ne mahsuben Hocapaşa Tahsil şubesi veznesine 25/6/1943 tarih ... no'lu makbuzla yatırılmıştır."

Sicil Müdürlüklerinde gayrimenkullerin bireysel dosyalarında saklanmaktadır.

TABLO 3
İSTANBUL'UN ALTI İLÇESİNDE VARLIK VERGİSİ İLE İLGİLİ SATIŞLAR

	Yapılan satış işlemlerinin sayısı	Toplam satış işlemlerinin oranı	Satılan gayrimenkullerin toplam değeri (TL)	Satılan gayrimenkullerin toplam değerine oranı	Satılan gayrimenkullerin ortalama değeri (TL)
Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlar	440	% 16	11.077.949	% 48.5	25.177
Diğer Satışlar	2302	% 84	11.744.632	% 51.5	5.101
TOPLAM	**2742**	**100%**	**22.822.581**	**% 100**	**8.323**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

1943 yılının ilk altı ayında, İstanbul'un altı ilçesinde toplam 2742 satış işlemi gerçekleştirilmiştir.[75] Bunların sadece % 16'sı Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlardır. Fakat Varlık Vergisi ile ilgili olarak satılan gayrimenkul ünitelerinin değerlerine baktığımızda bu oran % 48.5'e yükselmektedir. Dolayısıyla mükelleflerin Varlık Vergisi ödemek için elden çıkartmış oldukları gayrimenkuller, değer olarak diğerlerinden kıymetlidir. Nitekim Tablo 3'de görüldüğü gibi, Varlık Vergisi ile doğrudan ilişkili satış işlemlerinde ortalama satış fiyatları 25.177 lira iken, diğer satışlarda el değiştiren gayrimenkullerin ortalama fiyatları 5.101 lira olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Defterdar Faik Ökte'nin anılarında, verginin tahsilat sürecinde İstanbul'da toplam 883 parça gayrimenkulün mezat yolu ile satılarak, toplam 2.695.999 TL elde edildiği belirtilmektedir (Ökte [1951]:233). Maliye bürokrasisinin müzayede yolu ile yaptığı satışlarda ortalama değer 3.053 lira olmaktadır. Dikkat edilirse, maliyecilerin icra yolu ile yapmış oldukları satışlarda ortaya çı-

75 O dönemde ülkemizde kat mülkiyeti kanunu olmadığı için satışların önemli bir kısmı "hisseli" satışlardır. Bu nedenle 2742 gayrimenkul içinde bazen bir ahşap evin 1/3 hissesi olabileceği gibi Beyoğlu, İstiklal Caddesinde tek parça bir apartman, han, fırın veya sinema da satılmış olabilir.

kan gayrimenkul değeri hayli düşük olmuş, bu yöntemle satılan gayrimenkuller genellikle "yok pahasına" gitmiştir.

Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivlerinde yaptığımız çalışma sırasında, 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında gerçekleşen tüm satışları kaydettiğimizi yukarıda belirtmiştik. Aynı şekilde Varlık Vergisi'ni ödemek için gayrimenkul satan tarafların isim ve soyadlarından çıkarabildiğimiz kadarıyla gruplara ayırdık. İsimlerinden dinî ve etnik kökenlerini anlayamadığımız gayrimüslimlerle, sayısal açıdan çok fazla bir anlamı olmayan grupları da "diğer" kategorisi altında topladık. Dönme grubunu isimlerinden anlamak mümkün olmadığı için, onların büyük bir olasılıkla "Müslümanlar" içinde yer aldığını düşünüyoruz. Varlık Vergisi'ni ödemek amacıyla gayrimenkul satanların gruplar halinde dağılımı Tablo 4'de verilmiştir.

TABLO 4
VARLIK VERGİSİNİ ÖDEMEK İÇİN GAYRİMENKUL SATANLAR

	Satılan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Satışlara Oranı	Satılan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Yahudiler	4.404.820	% 39	151	29.170
Ermeniler	3.275.747	% 29	211	15.523
Rumlar	1.370.440	% 12	124	11.051
Azınlık şirketleri	1.110.375	% 10	4	---
Yabancılar	605.700	% 5	27	22.433
G ve M ortaklıkları	189.500	% 2	2	94.750
Diğer azınlıklar - Bulgar, Rus vs.	37.700	% 0.3	7	5.385
Müslümanlar	92.642	% 0.8	10	9.264
Ortakları Müslüman olan şirket	1.025	% 0.1	1	1.025
TOPLAM	**11.077.949**	**% 100**	**543**	**20.401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

Varlık Vergisi'ni ödemek için gayrimenkul satanlara gruplar açısından baktığımız zaman, en kıymetli gayrimenkullerin azınlıklar içinde Yahudi grubu tarafından satıldığını görüyoruz. Daha sonra Ermeniler ve Rumlar gelmektedir. Ayrıca azınlık şirketleri ile ilgili ortalama değeri bu tabloda bilinçli olarak hesaplamadık. Çünkü bir satışla bugün hâlen Beyoğlu'nda bulunan ve içinde Emek (eski ismi Melek), Rüya (eski

ismi Sümer), İpek sinemaları, Serkldoryan (Büyük Kulüp), Baylan Pastahanesi gibi İstanbul'un kültürel ve sosyal haritasında çok önemli yeri olan binalar kompleksi Varlık Vergisi'ni ödemek amacıyla tek kalemde el değiştirmiştir.[76] Aynı şekilde İstanbul'un merkezi iş alanında (Eminönü, Sirkeci, Karaköy, Beyoğlu) bulunan bazı büyük iş hanları, mağaza ve apartman gibi gayrimenkullerin vergiyi ödemek için elden çıkarıldığını belirtmemiz gerekiyor.

Yukarıdaki tabloda satan tarafları verdiğimiz, 440 satış işlemi ile el değiştiren toplam 543 gayrimenkulun kimler tarafından satın alındığını ise, aşağıda Tablo 5'te izlemek mümkündür.

TABLO 5
GAYRİMENKULLERİ SATIN ALAN GRUPLAR

	Satın Alınan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Alımlara Oranı	Satın Alınan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Müslüman Türkler	7.434.593	% 67.1	450	16.521
Müslüman Türklerin şirketleri	65.500	% 0.6	2	32.750
Ara Toplam		**% 67.7**		
KİT'ler, Milli Bankalar ve Milli Sigorta Şirketleri	1.693.584	% 15.3	23	73.634
İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü	1.624.530	% 14.7	11	147.684
Ara Toplam		**% 30**		
Ermeniler	109.867	% 1	24	4.577
Rumlar	82.900	%0.7	20	4.145
Yahudiler ve diğer Gayrimüslimler	66.975	% 0.6	13	5.151
TOPLAM	**11.077.949**	**% 100**	**543**	**20.401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

76 "Serkldoryan binaları - Belediye binaların tapu senetlerini aldı" başlıklı haberin devamı şöyledir: "Varlık Vergisi'nden borçlu olan Türk Tiyatro Şirketinin satılığa çıkardığı Serkldoryan binaları belediye tarafından 1.100.000 liraya satın alınmıştır.... Serkldoryan binaları denilen ada, Serkldoryan Kulübünün bulunduğu bina ile bu binanın altında ve yanında birçok dükkanları ve ayrıca Melek ve İpek ve Sümer Sinemalarını ve bir matbaayı ihtiva etmektedir." *Tan*, 27 Şubat 1943.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Varlık Vergisi'ni ödemek için satılan gayrimenkullerin % 67,7'sini Müslüman/Türk grubu satın almıştır. Ortalama değeri 16,521 lira olan bu gayrimenkullerin o yıllarda İstanbul'un en değerli gayrimenkulleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Satılan gayrimenkullerin çok küçük bir bölümünü (değer açısından % 2,3) ise azınlık grupları tarafından satın alınmıştır. Bunlar genellikle pahalı bir binayı elden çıkarıp vergilerini ödedikten sonra, eğer ellerinde para kalmış ise, yeniden gayrimenkul alanlardır.

Bu tabloda ortaya çıkan çarpıcı sonuç ise, Kamu İktisadi Teşekkülleri (Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.), Milli Bankalar (İş Bankası), Milli Sigorta Şirketleri (Umum Sigorta, Milli Reasürans), İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Umum Müdürlüğü gibi resmi ve yarı-resmi kuruluşların Varlık Vergisi dolayısıyla elden çıkarılan gayrimenkullerin en değerli olanlarını satın almış olmalarıdır. Değer açısından bakıldığında toplamın % 30'unun devlet kontrolündeki kuruluşlar tarafından satın alınması, Varlık Vergisi ile gerçekleştirilen servet transferinin diğer önemli bir boyutudur. Satın alınan binaların çoğu, günümüzün gökdelen/plazalarına benzer nitelikte olan ve o yılların şartlarına göre ihtişamın mimari araçlarla sergilendiği binalardır.

Bu satışların İstanbul basınında veriliş biçimi de dönemin etnik milliyetçilik anlayışını yansıtması bakımından hayli ilginçtir. Örneğin, başta "Sahibinin Sesi" plak şirketi olmak üzere birçok kuruluşun sahibi olan ve AEG gibi bazı yabancı firmaların temsilciliğini yapan Vahram Gesaryan'a ait bina, Sümerbank tarafından satın alınmıştır. Bu haberi *Cumhuriyet* gazetesi şu şekilde vermektedir:

> "Beyoğlu'ndaki Sahibinin Sesi binasının Sümerbank tarafından satın alınarak, Yerli Mallar Pazarları Beyoğlu şubesine tahsis olunduğunu memnuniyete yazmıştık. Bu suretle güzel bir bina daha *millileştirilmiş* (!) olmaktadır."[77]

77 *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1943. (Altını ben çizdim. AA) Bu bina halen Sümerbank satış mağazası olarak kullanılmaktadır.

Burada "millileştirme" teriminin "devletleştirilme" anlamında kullanılmadığı açıktır. Bu küçük haber bağlamında bile, Kemalist milliyetçilik anlayışının en kritik noktası bir kez daha gündeme gelmektedir. Haberde vurgulanan "millileştirmeden" kasıt, artık bu binanın "biz"den birilerinin mülkiyetine geçerek "Türkleştirilmiş" olmasıdır. Bu yazının başında özetlemiş olduğumuz gibi, esasen ülkenin asli unsuru olan Müslüman/Türklerin dışında olarak tanımlanan ve "gayrı milli unsurlar" olarak algılanan azınlıklara ait binaların "devlet kuruluşları" tarafından satın alınması, sanki bir "fetih haberi" gibi okurlara ulaştırılmaktadır. Varlık Vergisi uygulaması sırasında bir tek bina konusunda ortaya konulan bu hassasiyet, özellikle azınlıkların ve yabancıların oturduğu ve de gösterişçi tüketim ve israfın sergilendiği bir bölge olan Beyoğlu'nun tamamen "Türkleştirilmesi" önerilerine kadar uzanmıştır.[78]

Sonuç yerine

Bu yazının başında Varlık Vergisi uygulamasını, Tek Parti Dönemi'nde milli devlet ile gayrimüslim azınlıklar arasında varolan gerilim hattında bir örnek olay olarak kabul ederek, Kemalist milliyetçiliğin her zaman göze çarpmayan farklı boyutlarını aydınlatmaya çalışacağımızı belirtmiştik. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan "Türkleştirme" politikaları ile başlayan

78 O günlerde *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanan Feridun Kandemir'in "Beyoğlu şebekesi Türk müteşebbisi nasıl boğar" başlıklı yazı dizisi Türkleştirme siyasetinin ön şartı olan "mazlum Müslüman girişimci" ve "kendi cinsinden olanlarla dayanışma içindeki azınlık tüccarı" arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır: "Cumhuriyetten evvelki Beyoğlu'nu gözlerinizin önüne getiriniz. Bir tanecik olsun sütbesüt Türk müessesine, mağaza ve dükkanına rasgelebilir miydiniz. İkide birde bizden olmayanların bayramları, yortuları münasebetiyle, baştanbaşa renk renk ecnebi bayraklarıyla bir yabancı memleket sokağına dönen bu caddede, mesela Hacı Bekir gibi yıllanmış Türk şöhretleri bile istese de uğraşsa çabalasa da yer bulamazdı, bulundurulmazdı." Yazıda bundan sonra Ayakkabıcı İsmail Kemal ile yapılmış olan röportaj yer alıyor. Bu röpörtajda İsmail Kemal Beyoğlu'nda dükkan açmak için çektiği zorluklar ve azınlıkların kendi işçilerini ayartarak İsmail Kemal'in işini baltalamak için gösterdiği çabalar anlatılmaktadır. *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1943.

süreç içinde, Varlık Vergisi uygulaması gerçekten bir "kırılma" noktasıdır.

V. 1. İlk olarak, "kırılma" terimini duygusal çerçevesi içinde "gücenmek, incinmek" bağlamında ele almak istiyorum. Bu çalışma esnasında Varlık Vergisi uygulamasında vergi mükellefi olan veya onların birinci dereceden yakını olan kişilerle yüz yüze görüşmeler yaptım. Açıkça telaffuz edilmese dahi, Varlık Vergisi uygulaması gayrimüslim azınlıkların "topluma entegrasyon" sürecini olumsuz olarak etkilemiştir. O güne kadar varlığı hissedilen azınlık karşıtı politikaların (devlet memuriyetine alınmama vs.) bir gün muhakkak değişeceğine inanan kişilerin, artık Varlık Vergisi'nden sonra tüm inançları yıkılmıştır. Örneğin, Moiz Kohen Tekinalp'ın bayraktarlığını yaptığı ve gayrimüslim azınlıkların bilinçli olarak "Türkleşmeye çalışması" programı geçerliliğini kaybetmiştir. Türkleştirme politikaları hakkında yazdığımız yazıda belirttiğimiz gibi "Varlık Vergisi Kanunu gibi yasal düzenlemelerle, gayrimüslim azınlıklar açısından ... 'yarım vatandaşlık, misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü' konumu pekiştirilmiştir" (Aktar, 1996b)

Bu konuma razı olan gayrimüslim azınlıklar Türkiye'de yaşamaya devam etmiş, bundan sıkıntı duyanlar ise Avrupa ülkelerine, İsrail'e veya Amerika'ya göç etmişlerdir. Özellikle, İsrail devletinin kurulmasından sonra yaklaşık 30.000 kişilik Yahudi grubu iki yıl içinde (1948-49) İsrail'e göç etmiştir. Göç

TABLO 6
TÜRKİYE'DE GAYRİ MÜSLİM NÜFUSUN DAĞILIMI

Dinî gruplar	1927	1935	1945	1955
Müslümanlar	13.269.936	15.838.763	18.497.801	23.804.048
Katolikler	39.511	21.950	21.950	21.784
Ortodokslar	109.905	125.046	103.839	86.655
Protestanlar	6.658	8.486	5.213	8.952
Gregoryenler	-	44.526	60.260	60.071
Yahudiler	81.872	78.730	76.965	45.995
Diğer dinler	140.718	30.402	24.146	37.258
Gayrimüslimlerin toplamı	378.664	309.140	292.373	260.715
Gayrimüslimlerin nüfusa oranı	2.78	1.98	1.56	1.08

Kaynak: DİE, 1959 İstatistik Yıllığı.

edenlerin çoğu fakir, işçi ve zenaatkar olan insanlardır. Bu insanlara, "Niçin İsrail'e göç ettiniz?" sorusu sorulduğunda, cevap verenlerin önemli bir kısmı "kalmak için bir neden yoktu" demişlerdir (Weiker, 1988:22-23).

Burada belirtmek gerekir ki, dış göç yolu ile Türkiye'yi terkedenler sadece Yahudiler değildir. 1927 ile 1955 arasında yapılan nüfus sayımlarının dinî gruplar açısında karşılaştırmalı incelenmesi, tüm gayrimüslim azınlıkların sayısında ciddi bir erozyon olduğunu göstermektedir.

Tabloda 1927 ile 1955 yılları arasında izlenen azalmanın daha sonraki yıllarda devam ettiğini, 6-7 Eylül 1955 Olayları ve 1964 Kararnamesi ile İstanbul Rumları'nın sınır dışı edilmesi gibi Türk dış politikasına endeksli gelişmeler sonucunda, nihayet Türkiye son zamanlarda yaygın olarak ifade edildiği gibi, "nüfusunun % 99.9'u Türk ve Müslüman" bir ülke haline gelmiştir. Nüfusun dinî kompozisyonunda ortaya çıkan, belki sayısal olarak çok küçük, fakat kültürel açıdan çok önemli bu gelişmeler sonucunda Osmanlı dünyasından Cumhuriyet yönetimine miras kalan ve merkezi otoritenin Cumhuriyet'in ilk yıllarında almış olduğu birçok kararda dolaylı olarak izi bulunan "gayrimüslim azınlıklar" fiilen sahneden silinmişlerdir.

Varlık Vergisi uygulamasının yarattığı "güvensizlik" havası bireysel düzeyde göç kararını etkilemiştir. Azınlıklar açısından, başka bir ülkeye göç etmek gibi kişisel düzeyde son derece radikal bir kararın alınmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Günümüz Türkiye'sinde sıkça tartışılan "hoşgörü, barış içinde birarada yaşama, farklı olanı içine sindirme" gibi daha çok sosyalleşme sürecinde edinilen davranışların ancak azınlıklar ile birlikte yaşanırken öğrenildiğini düşünerek, Varlık Vergisi'ni azınlıkların silinmesine sebep olan bir "talihsizlik" olarak da değerlendirmek mümkündür. Özellikle bu meseleye İstanbul açısından bakıldığı zaman, Varlık Vergisi uygulaması, şehrin "çok dinli ve çok kültürlü" dokusunun ortadan kalkmasında en ciddi katkıyı yapmıştır.[79]

---

79 Türkiye bu süreçte diğer Ortadoğu ülkeleri ile büyük bir benzerlik içindedir.

V. 2. İkinci olarak, Varlık Vergisi uygulamasının sonuçlarından biri olarak çok konuşulan "Müslüman/Türk tüccarın piyasaya girmesi" konusuna kısaca değinmek istiyorum. Varlık vergisi uygulamasının İstanbul ticaret burjuvazisi içinde egemen konumda olan gayrimüslimleri biçtiğini ve bu hasada rağmen piyasada ayakta kalmaya devam edenlerin artık eskisi gibi büyüyemediğini söylemek pek mübalağalı olmaz. Tek Parti Dönemi'nin azınlık kökenli büyük işadamları artık yoktur. Günümüzde büyük olan gayrimüslim firmaları ise, daha çok 1950'den sonra piyasaya yeni giren gençlerin kurup geliştirdiği firmalardır. Varlık Vergisi ile devamlılık süreci bozulmuştur.

Clark'ın tekstil sanayicileri arasında yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, gayrimüslim tüccarların 1950'den sonra ticaretten imalata kaymak konusunda göstermiş oldukları isteksizliğin altında Varlık Vergisi uygulamasının yarattığı tedirginlik olduğu belirtilmektedir (Clark, 1984/85:41) Görüştüğümüz kişilerden bazıları, Varlık Vergisi olayından sonra imalat sanayiinde yatırım yapmak gibi büyük kararları bir yana bırakın, artık "ev satın almak yerine, kirada oturmayı" tercih eden bir tavır içine girdiklerini belirtmişlerdir.

Bu çalışma sırasında görüştüğüm emekli maliyeciler genellikle verginin olumlu sonuçlarından bahsederken, Müslüman Türk girişimcilerin Varlık Vergisi sayesinde ancak 1943'den sonra piyasaya girdiklerini belirttiler. Bu konuda birkaç isim söyleyerek piyasaya girenlere örnek vermelerini istediğim zaman ise, bir veya iki örnekten fazlasını söyleyemediler. Halbuki maliyeciler bu verginin uygulanmasından sonra da görevlerine devam etmişler, en azından denetim düzeyinde bile olsa piyasa ile olan ilişkilerini korumuşlardı. Eğer Varlık Vergisi'ni tasarlayıp sunanların ve maliye bürokrasisini bu amaç doğrul-

---

Fuad Ajami'nin de belirttiği gibi, "Mısır, Suriye ve daha sonra Irak'ta militan bir milliyetçilik 1950'den sonra iktidara geldi. Bütün Ortadoğu bölgesinde artık içteki taşra şehirleri, ticaret ve zenaatkarlığın egemenliğinde olan liman şehirlerinden intikamlarını aldılar. Uluslararası ticaretin dizginlerini ellerinde tutan ve dünya pazarı ile iç piyasa arasında arabuluculuk yapan azınlıklar, Rum ve Yahudi sarraflar, Levanten tüccarlar yerlerini, [aynı cinsin] daha "yerel" türlerine terk ettiler" (Ajami, 1985:16).

tusunda seferber edenlerin bu iddiası gerçekleşmiş olsaydı, emekli maliyecilerin birçok isim saymaları gerekirdi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle taşra şehirlerinde yapılan buğday ticareti sonucunda serpilen Müslüman Türk girişimcinin büyük kentlere gelmesi ve Varlık Vergisi ile biçilen azınlık tüccarın yerini alması bana çok iyimser ve daha çok Varlık Vergisi uygulamasını "olumlamaya yönelik bir çaba" gibi geliyor. Savaş ekonomisinin getirdiği "kıtlık" ortamında zenginleşen orta ve büyük toprak sahiplerinin İstanbul'a gelişi ayrı bir araştırma konusudur. Ama en azından karikatür dergilerini incelediğimiz zaman, 1943 öncesi dönemde azınlıkların gösterişçi tüketim alışkanlıklarını hicveden yaklaşımın nesnesinin değiştiğini ve "sadece görsel planda" azınlıkların yerini alan "Hacıağa"ların görgüsüzlükleri ve fettan İstanbullu kadınlar tarafından dolandırılmalarının mizah konusu yapıldığını görüyoruz.[80] Anadolu kentlerinden İstanbul'a dönük olarak başlayan insan akınının "girişimci niteliğine sahip insanları getirmesini" ve bunların azınlıklardan boşalan yeri doldurmalarını Varlık Vergisi'nin ilk sonuçlarından biri olarak öne sürmek, girişimci dediğimiz toplumsal kategoriyi sadece "nakit sahibi insan" olarak yorumlamakla eş değerdedir. Girişimci sadece cebinde parası olan insan değil; aynı zamanda bilgi ve beceri sahibi olan bir insandır. Bu nedenle, Varlık Vergisi uygulamasından sonra yaratılan boşluğun, hemen doldurulmuş olabileceğini sanmak yanlıştır.

V. 3. Son olarak, Varlık Vergisi gibi yaşayanlar açısından "duygu yükü ağır" bir konu ile ilgilenmenin araştırmacı açı-

---

80 1946 yılının Haziran ayında çıkarılmış olduğu 'Hacı Ağalar Albümü' isimli karikatür derlemesine yazdığı önsözde, ünlü karikatürist Ramiz Gökçe şunları söylüyordu: "Sevgili Okuyucu, Mevsim mevsim kafilelerle gelerek bir tüneddikten sonra kendi iklimlerine gideh saka kuşları, leylekler ve kırlangıçlardan ziyade kuvvetli fırtınalarla sürüklenip şehrimize düşen şaşkın bıldırcınları andıran, İkinci Dünya Harbinin yağlandırdığı Hacıağalar, en ziyade biz karikatürcülere birer av oldular. Fakat biz onları ne lokantalar, ne barlar, ne gazinolar gibi yolduk, ne de fırsat düşkünleri gibi kafese koyduk. Bütün kabahatimiz bu acemi turistlerin yaşayışlarını bir tabiiye mütehassısı gibi takip ederek meydana koymak oldu" (Gökçe, 1946).

sından iki misli zahmetli bir çalışma olduğunu belirtmek istiyorum. Hem maliyecilerin hem de mükelleflerin hayatlarında pek hatırlamak istemedikleri bir dönemi sorguluyordum. Olayları bana anlatan yaşlı insanlar, bazen o günleri tekrar yaşadılar. Orta yaşlılar ise çocukluklarında yaşadıkları bazı tatsız olayları istemeden yeniden hatırladılar.

Yaptığım bütün görüşmeler içinde, özellikle bir tanesi beni çok etkiledi. Varlık Vergisi uygulamasında çalışan Maliye Müfettişi Sayın Burhan Ulutan'ın anlattığı bu anektod, bence Varlık Vergisi uygulamasını en özlü biçimde özetliyor. Burhan Beyin anlattıkları ile bu yazıyı bitirmek istiyorum:

"Varlık Vergisi sırasında ben Osmanbey'de oturuyorum. Şair Nigar Sokakta. Ve öğle yemeklerinde de evime gidiyorum. Bugün Gülhane Parkının kapısına rastgelen yerde de yani Alayköşkünün önünde de Tramvay durağı var. Oradan Tramvay'a bindim. Şişli Tramvayına. Giderken yolda bir el omuzuma pat pat vurdu. Bir de döndüm baktım ki bizim [İstanbul Üniversitesinden] Maliye Hocamız İbrahim Fâzıl Pelin. Eğildi kulağıma ve dedi ki:

- "Gözünüze dizinize dursun size verdiğim emekler!"

Ben de, "Hayrola Hocam" dedim.

Şöyle devam etti:

- "Hadi benim öğrettiklerimin hepsini unuttunuz. Kalın kafanız almadı. Şu Adam Smith'in dört kaidesini de mi unuttunuz?"

- "Evet Hocam. Siz bize bunları okuttunuz. Bunları biliyoruz ve tekrarlarız. Ama Hocam, siz bize başka bir şey daha okuttunuz. Ben de size onu hatırlatacağım."

Ben bunu söyleyince durdu. [Ben devam ettim:]

- "Siz bize kapitülasyonları da okuttunuz. Ve kapitülasyonların Türk milletini nasıl ezdiğini de okuttunuz. Yürütülen dalavereleri de okuttunuz." dedim. "Öyle değil mi?" diye sordum. Ve devam ettim:

- Peki, şimdi kapütilasyonları kaldırdık. Çok güzel ama, [düşünün ki] iki tane yarışçı var. Birinin elinde

bütün kaynaklar var ve memleketin bütün iktisadi hayatına hâkim. Eh Türkler [yine] zavallı [bir durumda]. Zaten [evvelden de] köylüydü, cılızdı, fakirdi. Yine de fakir, yine ayak altında ve yine onlar [yani azınlıklar] kazanıyor. Bunu düzeltmek lazım değil mi? Yani kapitülasyonların zararlarını ve yarattığı kötülüklerin neticelerini tasfiye etmek lâzım değil mi? Beraber olsunlar ve aynı seviyeye gelsinler diye.

- "Evet" dedi.

Sonra biz bu konu üzerinde konuştuk. Bana bu konuda pek fazla cevap veremedi. Çok iyi, çok temiz bir insandı. Ama bana şunu söyledi.

- "Çok güzel söylüyorsun, doğrusun, haklısın ama... Bir söz de var biliyorsun. Osmanlıların çok güzel deyimlerinden birisi: *Kem alât ile Kemalât olamaz derler*! Bu da var. Ne dersin?"[81]

Toplum ve Bilim, Kış 1996, sayı 71

81 Maliye Müfettişi Burhan Ulutan ile 2 Ağustos 1992 tarihinde yapılan mülakat. (Altını ben çizdim. A. A.).

Kem alât: Kötü araçlar, *Kemalât:* Mükemmellik, olgunluk.

Ajami, F. (1985) The Crisis of Arab Bourgeoisie," *Journal of Arab Affairs*. Vol. 4, no. 1, Spring.

Akar, R. (1992) *Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*. Belge yayınları, İstanbul.

Aktar, A. (1996a) "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği."

Aktar, A. (1996b) "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında 'Türkleştirme' Politikaları."

Aybars, E. (1982) *İstiklal Mahkemeleri 1923-1927*. Kültür Bakanlığı yayını, Ankara.

Barkai, A. (1989) *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933 - 1943*. University Press of New England, Hanover.

Barutçu, F. A. (1977) *Siyasî Anılar 1939 - 1954*. Milliyet yayınları, İstanbul.

Cezar, M. (1991) *XIX. yüzyıl Beyoğlusu*. Akbank Kültür yayını, İstanbul.

Clark, E. C. (1984/85) "Türk Varlık Vergisi'ne Yeniden Bakış," *Yapıt*, Sayı 8. 29-43

CHP Büyük Kurultay Azalarının İsimleri: 25. 5. 1939. Ulusal Matbaa, Ankara.

C. H. P. Programı. (1943) Zerbamat Basımevi, Ankara.

Filmer, Cemil (1984) *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl*. İstanbul.

Gökçe, R. (1946) *Hacı Ağalar Albümü*. Pulhan Matbaası, İstanbul.

Güvenir, M. (1991) *2. Dünya Savaşında Türk Basını*. Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Hakkı Nezihi (1932) *50 yıllık Oda Hayatı*. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yayını, İstanbul.

Heper, M. (1977) *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. BÜ Yayını, İstanbul.

Levy, A. (1992) *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Darwin Press, Princeton.

Mallet, L. (1996) "Karikatür Dergisinde Yahudilerle ilgili Karikatürler (1936-1948). *Toplumsal Tarih*. no. 34. 26-33

Mardin, Şerif (1975) "Center Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?," *Political Participation in Turkey*. (Der.) Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor. BÜ Publications, İstanbul. 7-32

Ökçün, A. G. (1971) *Türkiye İktisat Kongresi: 1923 - İzmir*. SBF yayını, Ankara.

Ökte, F. [1951] *Varlık Vergisi Faciası*. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

Parla, T. (1989) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Parla, T. (1992) *Kemalist Tek-parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1977)*1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. ODTÜ Yayını, Ankara.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1989) "1923 yılında İstanbul'un İktisâdî Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu," *Tarih Boyunca İstanbul Semineri-Bildiriler*. İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul. 261-316

Toprak, Z. (1995) *İttihat-Terakki ve Devletçilik*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (1989) *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki*. Cilt 3. Simavi Vakfı Yayını, İstanbul.

Tunçay, M. (1984) "1933 Darülfünun Tasfiyesi," *Yeni Gündem*, Sayı 11, 1-15 Ekim. 16-19

Veblen, T (1953) *The Theory of Leisure Class. An Economic Study of Institutions*. Mentor Books, New York.

Weber, M (1978) *Economy and Society*. Cilt 2. University of California Press, Berkeley.

Welker, W. F. (1988) *The Unseen Israelis: The Jews from Turkey in Israel*. University Press of America, New York.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VARLIK VERGİSİ SIRASINDA GAYRİ MENKUL SATIŞLARI İLE SERVET TRANSFERİ: İSTANBUL TAPU KAYITLARININ ANALİZİ*

"Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmıya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar, ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır."

Milli Şef İsmet İnönü'nün
TBMM'yi açış nutku, 1 Kasım 1942

İkinci Dünya Savaşı yıllarında (11 Kasım 1942-15 Mart 1944) ülkemizde uygulanmış olan Varlık Vergisi basit bir vergi kanunu uygulaması değildir. Kökleri Osmanlı devletinin son yıllarında ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki iktidarında (1912-1918) atılmış ve giderek bir devlet politikası halinde uygulanmış olan "Türkleştirme" politikalarının bir parçasıdır. Burada "Türkleştirme" politikalarından kasıt, konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe, ticari hayattan devlet kadrolarında kimin istihdam edileceğine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğini ve bunu benimseyen insan unsurunun tavizsiz biçimde egemenliğini ve ağırlığını yerleştirme çabasıdır.

(*) Yazarın notu: Bu yazı ilk olarak *Toplumsal Tarih* dergisinin Eylül 1999 sayısında yayımlanmıştır. Esas olarak, bu yazı İstanbul Tapu Müdürlükleri'nde 1942-43 yıllarında yapılmış gayrimenkul satışlardan yola çıkarak o dönemde gerçekleşen servet transferinin boyutlarını tablo ve grafiklerle ortaya çıkarmak amacı ile kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, 1996 yılında *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımlanmış olan "Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?" başlıklı yazıdan geniş ölçüde yararlanıldı. Varlık Vergisi uygulamasının anlatımı ile ilgili kısımlarda bir önceki yazıdan aynen alınmış cümleler dikkatli okuyucuların gözünden kaçmayacaktır. Bu kitabın önsözünde de belirttiğimiz gibi yazıların kitap haline getirilmesi aşamasında önceden yayımlanmış olan yazıların içeriğine pek dokunulmamıştır.

VARLIK VERGİSİ KRONOLOJİSİ

Tarihler	*Olaylar*
11 Kasım 1942	Varlık Vergisi Kanunu TBMM'de kabul edilir.
17 Aralık 1942	İstanbul'da kurulmuş olan üç ayrı komisyon faaliyetini tamamlar ve kimin ne kadar vergi ödeyeceği kararlaştırılır.
18 Aralık 1942	Varlık Vergisi mükelleflerinin isimleri ve ödeyecekleri vergi miktarı, Vergi Dairelerinin ilan tahtalarına asılır.
4 Ocak 1943	Varlık Vergisi'nin 15 günlük ilk ödeme süresi dolar.
20 Ocak 1943	İlk 15 gün içinde vergilerini ödeyemeyen mükelleflere kanunen verilmiş olan ek süreler de dolar.
21 Ocak 1943	Varlık Vergisi'nin haciz ve satış yolu ile tahsilatına başlanır.
27 Ocak 1943	Aşkale'deki çalışma kampına gönderilen ilk kafile (32 kişi) Haydarpaşa Garından üçüncü mevki trenle yola çıkar.
13 Şubat 1943	İkinci kafile (38 kişi) yola çıkar.
24 Şubat 1943	Üçüncü kafile (31 kişi) yola çıkar.
25 Şubat 1943	Dördüncü kafile (22 kişi) yola çıkar.
26 Şubat 1943	Beşinci kafile (160 kişi) yola çıkar.
13 Mart 1943	Altıncı kafile (70 kişi) yola çıkar.
23 Mart 1943	Yedinci kafile (60 kişi) yola çıkar.
3 Nisan 1943	Sekizinci kafile (69 kişi) yola çıkar.
17 Nisan 1943	Dokuzuncu kafile (56 kişi) yola çıkar.
1 Mayıs 1943	Onuncu kafile (79 kişi) yola çıkar.
28 Haziran 1943	Onbirinci kafile (45 kişi) yola çıkar.
3 Temmuz 1943	Onikinci kafile (75 kişi) yola çıkar.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanmış olan Türkleştirme politikaları ülkemizde milli devletin kuruluşunda bir aşama olarak ele alınabilir. Bu bakımdan, Türkleştirme politikaları bir yandan merkezi otorite tarafından toplumun en küçük hücresine nüfuz etmek ve dinî topluluklar düzeyinde edinilmiş bazı geleneksel imtiyazları törpülemek amacıyla oluşturulmuş politikalar olduğu gibi, aynı zamanda "gayri Türk" ve "gayrimüslim" topluluklar açısından da "azınlık karşıtı" bir özellik taşırlar.

İktisadi milliyetçiliğin son derece somut ve ekonomik hayata dönük yansıması olan bu politikalar ilk bakışta "sol eğilimli

ve emperyalizme karşı bir tepki" olarak görülebilir. Fakat 1920'lerde başlayan Türkleştirme politikası sadece ülkemizde o dönemde varolan yabancı sermaye grubuna karşı değil; aynı zamanda bu firmalarda istihdam edilen yabancı/gayrimüslim işçi, memur ve uzmanlara karşı da uygulanmıştır.[1] Dolayısıyla, hadisenin firmaların sahiplik düzeyinin de dışında bir boyutu vardır. Kısacası bu politikaların amacı "bizden olmayan insan unsurunun" -velev ki emekçi bile olsa!- piyasadan tasfiye edilmesidir. İşte bu nedenlerle, Türkleştirme politikaları, aynı zamanda bir ayrımcı politikalar manzumesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkleştirme politikalarının ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunda milli devletin benimsemiş olduğu kurucu ideolojinin bazı özelliklerini gün ışığına çıkarmak mümkün olabilir. Türkleştirme politikalarının nesnesi olan azınlıklar ve yabancılar ile merkezi otorite arasındaki o dönemde ortaya çıkan gerilimin incelenmesi, bir anlamda o yıllarda hakim olan iktisadi milliyetçiliğin de anlaşılması anlamına gelmektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında, Varlık Vergisi uygulaması daha sonraki yıllarda gerçekleştirilen 6-7 Eylül 1955 olayları ve 1964 yılında İstanbul Rumlarının sınır dışı edilmeleri ile aynı çerçevede ele alınmalıdır. Türkleştirme politikaları sonucunda, 1927 yılında gayrimüslim azınlıkların oranı toplam nüfus içinde % 2.78 iken, günümüzde yaklaşık % 0.50 seviyesine düşmüştür.

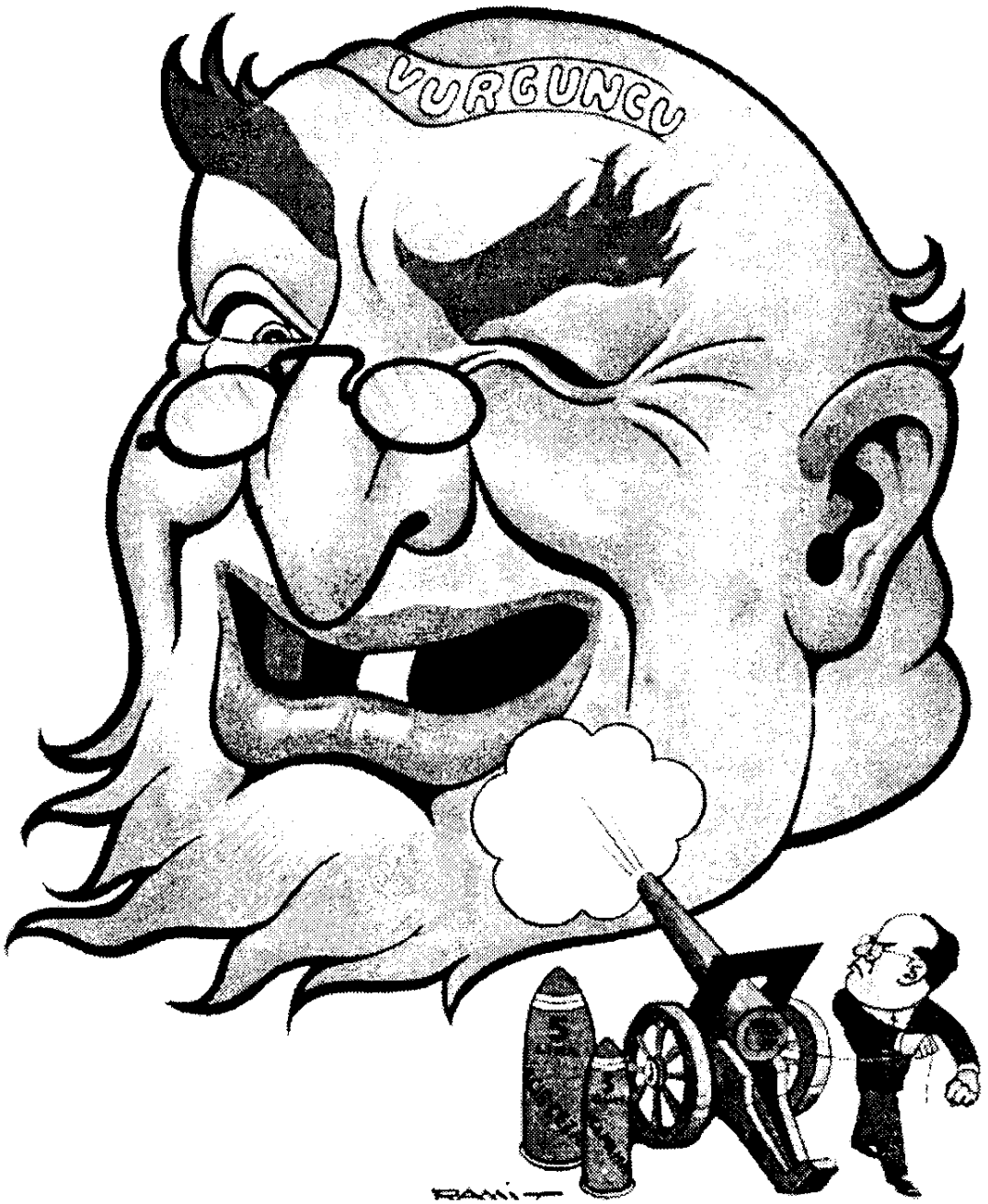
Şimdi gelelim İkinci Dünya Savaşı yıllarına...

1. Varlık Vergisi kanunu'nun çıkışı ve verginin tahakkuku:

1939 yılında savaş patladığında Türkiye çok kısa zamanda yaklaşık bir milyon askeri silah altına alarak, tarımdaki aktif

---

1 Örneğin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 2007 sayılı ve 4 Haziran 1932 tarihli kanun ile bazı mesleklerin icrasının sadece T. C. vatandaşlarına hasredilmesi, bir yandan Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında Türkiye'ye yerleşmiş olan Avrupa kökenli bazı teknisyen ve uzmanları işsiz bırakırken; aynı zamanda Lozan Antlaşması'na göre "etablis" statüsünde olup oturma ve çalışma izni olan İstanbul Rumlarını göçe zorlamıştır.

Vurguncu – (Sıkı) mücadale başlıyor, dediler de korktumdu... Hamdolsun (kurusıkı) imiş!..

Karikatür, 3 Eylül 1942 (Gökhan Akçura Arşivi)

nüfusunu üretimden çekmiştir. Savaş şartlarında seferberlik olayı tek başına ele alındığında, zaten ekonomide mal arzını daraltan bir etki yapmıştı. Buna ilaveten Ankara yönetimi, bütün "denk bütçe-sağlam para" edebiyatının tam tersine olarak, artan devlet masraflarını para basarak karşılamıştır. Örneğin, 1938 yılında 219.4 milyon olan para arzı, 1942 yılında 765 milyona yükselmiş, dolayısıyla, aynı dönemde fiyatlar da % 350 civarında artmıştır. Ankara yönetiminin beceriksizliği sonucu ortaya çıkan bu enflasyonist ortamdan çıkış çareleri aranırken, olağanüstü savaş kazançlarını vergileme fikri gündeme gelir. İşte Varlık Vergisi böyle olağanüstü konjonktürde hazırlanan bir ekonomik tedbirler paketi içinde yer alır. Bilindiği gibi, olağanüstü şartlarda ticaret yapan herkes malını en yüksek fiyattan elden çıkarmaya çalışır. Aslında Milli Şef İnönü ve Başbakan Saracoğlu'nun şikayet ettiği karaborsa ve vurgunculuk olayları bu enflasyonist ortamın doğal sonucudur.

Varlık Vergisi'ni kanununun resmi gerekçesi, hükümet çevrelerinde "olağanüstü savaş koşullarının yarattığı yüksek kârları vergilemek" olarak dile getirilmiştir. Nitekim 11 Kasım 1942 sabahı toplanan TBMM'de Başbakan Saracoğlu ekonomik durumu ayrıntılı olarak ele alan uzun bir konuşma yapar. Konuşmasında Saracoğlu, dokuz ayrı başlık altında ele aldığı ekonomik tedbirler paketini açıklamaktadır. Bu başlıklardan ilki memurlara ve eşlerine birer kat elbiselik kumaş ve ayakkabı dağıtılması, sonuncusu ise Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrıntılı olarak tanıtılmasıdır. Başbakan Saracoğlu Varlık Vergisi'nin amacını teknik olarak TBMM'de şöyle açıklar:

> "Bu kanun ile takip etiğimiz hedef tedavüldeki [dolaşımdaki] paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun [düşmanlığının] silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure [ister istemez] satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal [yumuşama] husule getirmesi gibi tâli [ikin-

cil] faydaların tahassül etmesi [ortaya çıkması] de imkân haricinde addedilemez."[2]

Oysa iki gün önce basına kapalı olarak yapılan CHP grup toplantısında, Başbakan Şükrü Saracoğlu aynı kanunu CHP grubuna şöyle sunar:

> "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz"[3]

CHP grubunda tasarı görüşülür ve kanunlaşmasına karar verilir. Birkaç gün sonra, Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942 günü TBMM'nin öğleden sonraki oturumunda çok az tartışılarak kabul edilir. Kanun, ertesi gün *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girer.[4]

Varlık Vergisi toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık üçte birinin en geç 30 gün içinde toplanmasını hükme bağlıyordu. Kimin ne kadar vergi ödeyeceği ise sözde bağımsız komisyonlar tarafından belirleniyordu.[5] Bu komisyonların yapısı ve belli azınlık gruplarına Türk-Müslüman mükelleflerin ödeyeceğinin on misli vergi salındığı gerçeği, dönemin İstanbul defterdarı merhum Faik Ökte'nin anılarında izlenebilir.

---

2 *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942. s. 41.

3 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar. 1939 - 1954*. Milliyet yayınları, İstanbul. s. 263.

4 *Resmi Gazete*, no. 5255, 12 Teşrinisani [Kasım] 1942. Ayrıca kanun metni için bkz. *Düstur - 3. tertip*. Cilt 24, s. 9-13.

5 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 7. maddesi, "servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit etmek üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyle belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon" kurulacağını hükme bağlamıştır. Aynı kanunun 11. maddesi de, "komisyon kararları nihaî ve kat'i mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dâva açılamaz" diyerek komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliğini hükme bağlamıştır.

Kanun çıktıktan hemen sonra, İstanbul ili dahilinde üç ayrı komisyon kurulur. Bu komisyonlar ve kendilerine lojistik destek sağlayan Maliye Bakanlığı bürokrasisi faaliyetlerini 12 Kasım ile 17 Aralık 1942 tarihleri arasında tamamlarlar.[6] İstanbul ilinde kurulmuş olan üç komisyonun kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirlemesinden sonra (tahakkuk işlemi) vergi miktarlarının belli olduğu listeler, Kurban Bayramının arifesi olan 18 Aralık 1942 tarihinde, İstanbul'da Vergi Dairelerinin ilan tahtalarına asılır.

Tahakkuk listelerinin asılmasından sonra Müslüman/Türk ve gayrimüslim kesimin vergilerinin oransızlığı mükelleflerin dikkatini çekmiştir. Komisyonların yapısı ve belli azınlık gruplarına Türk-Müslüman mükelleflerin ödeyeceğinin on misli vergi salındığı gerçeği, dönemin İstanbul defterdarı merhum Faik Ökte'nin anılarında izlenebilir.

Faik Ökte'nin anılarında verilen dökümleri tablo haline getirdiğimiz zaman aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

TABLO 1
VARLIK VERGİSİ TAHAKKUK VE TAHSİLAT

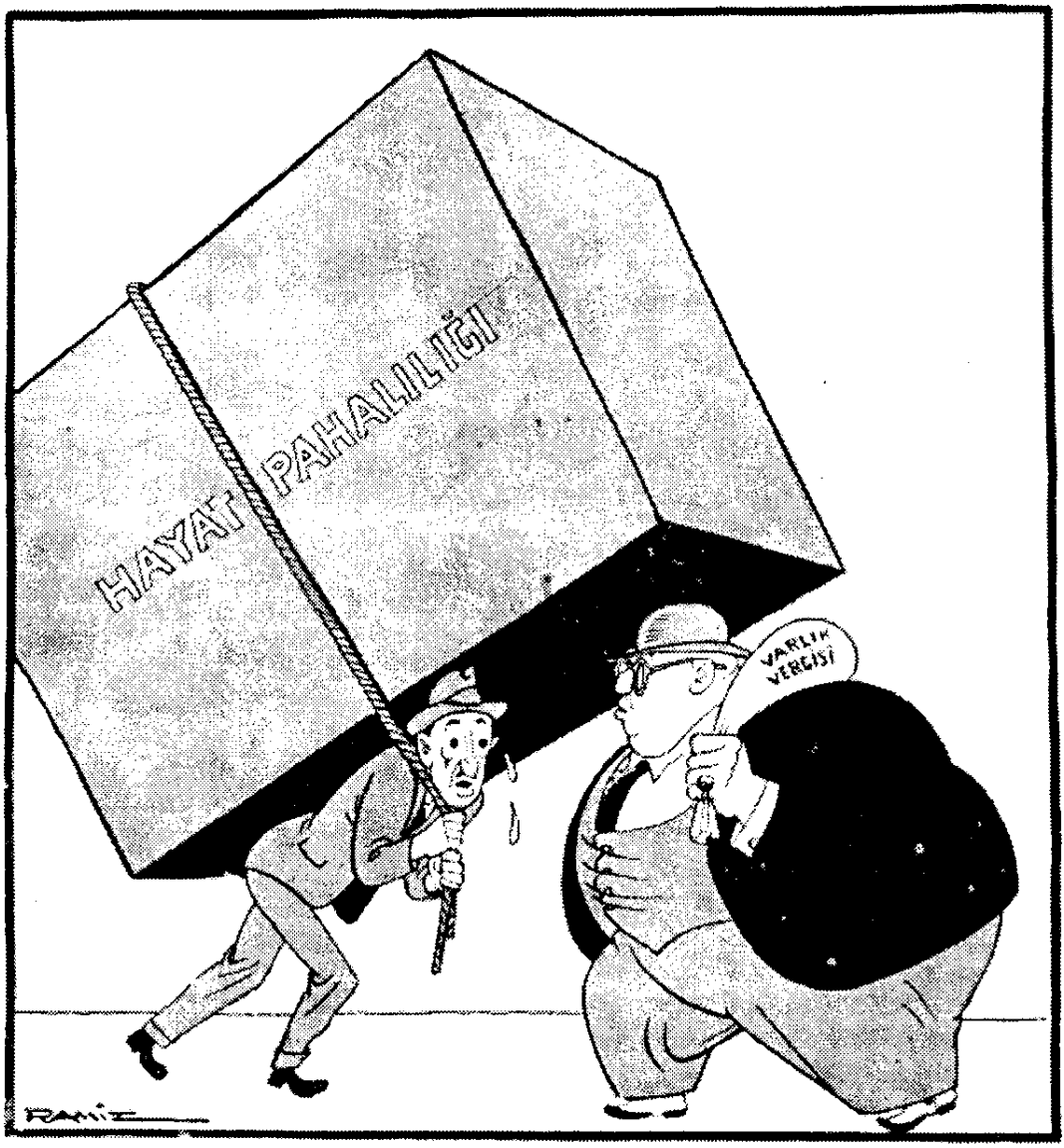
	İstanbul	Türkiye
A. Toplam mükellef sayısı	62.575 % 54	114.368 % 100
B. Tahakkuk eden Varlık Vergisi (TL.)	317.275.642.- % 68	465.384.820.- % 100
C. Tahsil edilen Varlık Vergisi (TL.)	221.307.508.- % 70	314.920.940.- % 100
D. Tahsilatın Tahakkuka Oranı (C/B)	% 69.7	% 74.3

*Kaynak: Faik Ökte, [1951] / Esat Tekeli**

(*) Esat Tekeli, "Varlık Vergisi'nin Tasfiyesi," *Ulus*, 16 Mart 1944. Esat Tekeli, Varlık Vergisi uygulaması sırasında Maliye Bakanlığı Müsteşarı olarak görev yapıyordu.

Tablo: 1'de görüldüğü gibi, toplam mükelleflerin yarısından fazlası (% 54) İstanbul'da oturmaktadır. Bu durum, İstanbul'un her dönemde ticaret burjuvazisinin yoğunlaştığı bir kent olma-

6 Bu sürecin ayrıntılı analizi için, bkz. Aktar, A. "Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?"

Zengin – Şikâyet etme, bak, ben de yüklendim!..

Karikatür, 19 Kasım 1942 (Gökhan Akçura Arşivi)

sının yanı sıra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan iskan siyasetinin sonucu olarak da Anadolu'daki azınlıkların İstanbul'a göç ettirilmesi ile de pekiştirilmiştir.[7] Tahakkuk eden Varlık Vergisi açısından Tablo: 1 incelendiğinde, Türkiye'de tahakkuk edilen vergi miktarının % 68'inin İstanbul'da oturan mükelleflere hasredildiği ve toplam verginin % 70'inin de İstanbul'dan toplanmasının hedeflendiği de ortaya çıkmaktadır.

Tahsil edilen Varlık Vergisi'nin genel bütçe gelirleri içindeki payına baktığımız zaman hayli ilginç sonuçlar çıkmaktadır. 1 Haziran 1942 ile 31 Mayıs 1943 yılları arasındaki devlet gelir ve giderlerinin yer aldığı 1942 yılı bütçesinin kesin hesaplarına göre, o yıl toplam olarak 913.751.349.- TL'lık harcama yapılmıştır. 1942 bütçesinin toplam harcama kalemlerinin % 24,2'lik bölümü İstanbul'dan tahsil edilmiş olan 221.307.508.- TL'lık Varlık Vergisi'nden karşılanmış; aynı şekilde Varlık Vergisi ile tüm yurt çapında toplanmış olan 314.920.940.- TL toplam harcamaların yaklaşık üçte birinden (% 34.4) fazlasını karşılamıştır.[8]

2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu'nun kategorileri çerçevesinde İstanbul'da Varlık Vergisi mükelleflerinin dağılımı incelendiğinde ortaya çıkan durum daha da ilginçtir. İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin anılarında verilen sayıları tablo halinde düzenlediğimiz zaman çıkan sonuçlara göre "Gayrimüslim" mükelleflerin toplam mükellefler içindeki oranı % 87'e ulaşmaktadır. "Müslüman" mükellefler ise toplam mükelleflerin ancak % 7'sini oluşturmaktadır. Geri kalan % 6'lık grup ise karışıktır, ama ağırlıklı olarak gayrimüslim ve ecnebi mükelleflerden oluştuğu tahmin edilebilir (Bkz. Tablo 2 ve 3).

Varlık Vergisi konusunda sık sık tekrar edilen bir yanılgı da, bu paranın sadece zenginlerden toplandığı iddiasıdır. Bu iddia, sadece Müslüman-Türk unsur açısından doğrudur. Varlık Ver-

---

7 Anadolu'nun azınlıklardan arındırılması ve İstanbul'a göçe zorlanması için, bkz. Ayhan Aktar, "1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği" başlıklı yazımız.

8 Bütçeler için bkz. Ertuğrul Baydar, *İkinci Dünya Savaşı içinde Türk Bütçeleri*. Ankara, 1978. s. 87.

TABLO 2
İSTANBUL TAHAKKUKUNDA GRUPLAR

	Dini Köken	Mükellef sayısı	%	Tahakkuk edilen Varlık Vergisi TL	%
Fevkâlade Mükellefler / Müslüman	M	460	% 1	17.294.549.-	% 5
Fevkâlade Mükellefler / Gayrimüslim	G	2.563	% 4	189.969.980.-	% 54
Beyannameli Mükellefler / Müslüman	M	924	% 1	3.128.310.-	% 1
Beyannameli Mükellefler / Gayrimüslim	G	1.259	% 2	10.364.466.-	% 3
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	M	2.589	% 4	4.055.100.-	% 1
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	G	24.151	% 39	72.811.850.-	% 21
Gündelik brüt kazanç sahibi seyyar/evde çalışanlar	G	15.413	% 25	9.629.450.-	% 3
Hizmet erbabı İşçi - Memur / Gayrimüslim	G	10.991	% 18	6.880.500.-	% 2
Anonim Şirketler	G-M-E	159	0	7.490.910.-	% 2
Büyük Çiftlikler	M	222	0	1.122.450.-	0
Müteahhitler	G-M	376	% 1	6.546.372.-	% 2
Emlak Sahipleri	G-M	2.258	% 4	16.525.045.-	% 5
İstanbul şehir sınırları dışındaki kazalar toplamı	G-M	1.210	% 2	3.664.437.-	% 1
TOPLAM		**62.575**	**100**	**349.483.419.-**	**100**

Kaynak: Ökte [1951].

gisi mükellefleri olan azınlıklar içinde şoför, mavnacı, sekreter, işçi ve hademe gibi mesleklere dahil olarak çalışan yaklaşık 26.000 kişi bulunuyordu.

Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesi verginin 15 gün içinde ödenmesini hükme bağlamıştır. Listeler vergi dairelerinin ilan tahtalarına 18 Aralık 1942 günü asıldığına göre, ilk ödeme süresi 4 Ocak 1943 akşamı dolmuştur. Ayrıca aynı maddeye göre, bu süre içinde vergilerini ödeyememiş olan mükelleflere gecikmeli durumda ilk hafta için % 1, ikinci hafta için % 2 gecikme faizi tahakkuk ettirilecektir. Bu süreler de bayram tatilleri nedeniyle biraz uzatılarak 20 Ocak 1943 akşamı sona erer.

21 Ocak 1943 tarihinden itibaren ise kanunun belirlediği süreler içinde vergisini ödemeyen mükelleflerin ev ve iş yerlerine

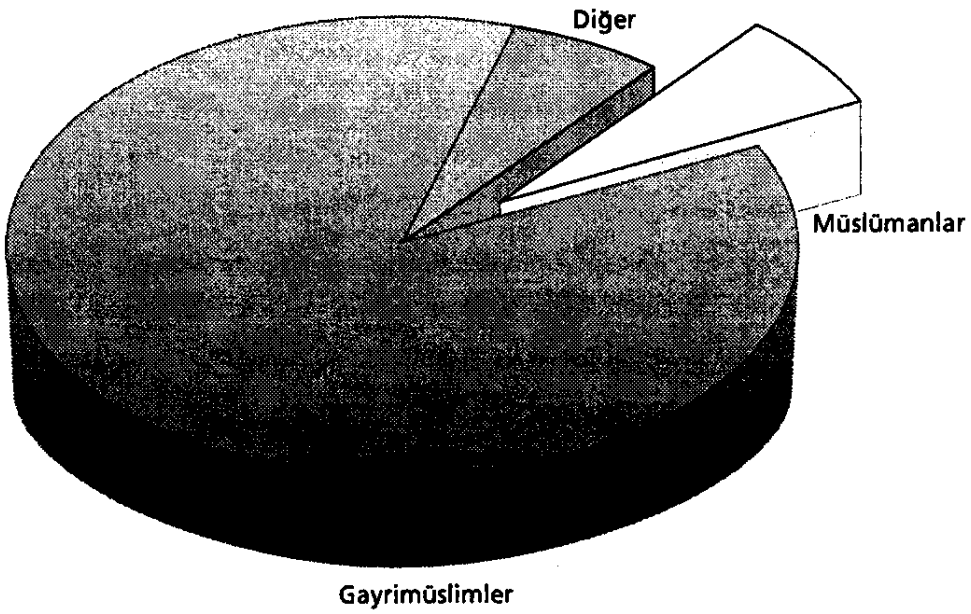
TABLO 3
VARLIK VERGİSİ MÜKELLEFLERİNİN KÖKENLERİNE GÖRE DAĞILIMI

Mükelleflerin kökeni		Mükellefler	Yüzde (%)	Tahakkuk	Yüzde (%)
Müslümanlar	M	4.195	% 7	25.600.409	% 7
Gayrimüslimler	G	54.377	% 87	289.656.246	% 83
Diğer	G-M-E	4.003	% 6	34.226.764	% 10
TOPLAM		**62.575**	**% 100**	**349.483.419**	**% 100**

Kaynak: Ökte [1951].

gidilerek, önce malları hacz edilir ve daha sonra bu malların, ev eşyalarının satışı ile verginin tahsilatına başlanır. Vergisini bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin mallarının haczedilmesi ve bazı mükelleflerin bedenen çalışarak vergilerini ödemeleri amacıyla çalışma yerlerine yollanmalarına başlanır.[9] Tümü İstanbullu gayrimüslimlerden oluşan 32 kişilik ilk kafile 27 Ocak 1943 akşamı trenle Aşkale'ye doğru yola çıkar. Yine Aşkale'ye yollanan 1229 kişinin tümü azınlıklardan seçilmiştir.

MÜKELLEFLERİN DAĞILIMI

9 İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin anılarına göre, tüm ülke çapında 2057 kişi

2. Servet transferinin izlenebileceği alan: İstanbul tapu arşivleri

Bu bölümde ortaya koyacağımız bilgiler, 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde gerçekleşen *tüm gayrimenkul satışlarının* tarafımızdan kaydedilmesinden ve daha sonra bilgisayarda işlenerek tablolar haline getirilmesinden oluşmaktadır. Varlık Vergisi tahsilatının ve hacizlerin bütün hızı ile devam ettiği bu altı ay içindeki gayrimenkul satışlarının incelenmesi, İstanbul'un altı büyük ilçesinde Varlık Vergisi uygulaması ile gerçekleştiğini tespit ettiğimiz servet transferinin niteliğini ortaya koyacaktır.[10]

Bu çalışmayı yapmamızı kolaylaştıran veya Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili olan satışları tespit etmemizi sağlayan unsur, 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi ile konmuş olan bir kısıtlamadan gelmektedir. Kanunun 14. maddesinin son fıkrası şöyle demektedir:

> "Gayrimenkullerin satışında bunların Varlık Vergisi mükellefiyeti ile ilişiği olmadığı alâkalı varidat dairesince tasdik edilmedikçe tapu daireleri tescil yapamaz. Yapılan tesciller hükümsüz sayılır."

Tek Parti Dönemi'ndeki maliye bürokrasisinin elinde mükelleflerin mal varlığı hakkında pek bilgi olmadığının farkında olan kanun koyucu, gayrimenkul satmak isteyen herkesin ilgili maliye şubesinden "temiz kağıdı" almaksızın yapılacak işlemlerin geçersiz olacağını hükme bağlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan her satış ve tapu tescil işleminde bu şart aranmıştır. Günümüzde İstanbul Tapu Mü-

---

kamplara alınmıştı. Bunlar çalışma yerlerine sevk için bekletiliyorlardı. İstanbul dışında İzmir'de 88 ve Bursa'da da sadece 100 mükellef kampa alınmıştır. Kalan 1869 kişi İstanbul'da Sirkeci'deki kampa alınmıştır. Bunlardan 1229'u Aşkale ve Sivrihisar'a yollanmıştır. Aşkale'ye gitmek için bekleme süresi içinde 640 kişi vergisini ödeyerek serbest bırakılmıştır (Ökte [1951]: 158).

10 1943 yılında daha Şişli bölgesinin ayrı Tapu Sicil Muhafızlığı bulunmadığı için, Şişli'de yapılan satışların kayıtları Beyoğlu Tapu Sicil Muhafızlığında tutulmaktadır. Dolayısıyla incelenen ilçe sayısı altıya çıkmaktadır.

dürlüklerinin arşivlerinde her gayrimenkulün dosyasında o dönemde verilmiş izin belgeleri hâlen muhafaza edilmektedir: Örneğin, Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğü'nde yapılan bir satış için şu izin belgesi verilmiştir:

> "İstanbul Defterdarlığı İrad ve Servet Müdürlüğü'nün 14. 1. 1943 tarih ve 618/37/131/2957 numaralı tezkeresi mucibince [Varlık Vergisi bakımından satışında] mahzur yoktur."

Aynı dönemde, Varlık Vergisi borcunu amacı ile yapılan gayrimenkul satışları da genellikle defterdarlığın gözetiminde yapılmıştır. Burada alıcı ile satıcı yanlarına Tapu Sicil Muhafızını veya onun vekalet verdiği bir memuru alarak satış işlemini ilgili maliye tahsil şubesinde gerçekleştirmekte ve böylece satış esnasında alınan bedel, "ânında tevkif edilerek" vergi borcunun kapatılmasında kullanılmaktadır. Bazı durumlarda ise, alıcı önce gidip malını satın alacağı şahsın Varlık Vergisi'ni ödemiş, vergi makbuzunu para yerine satıcıya vererek gayrimenkulün kendi üzerine tescilini gerçekleştirmiştir. Örneğin, Eminönü Tapu Sicil Müdürlüğünde 25.6.1943 tarihinde yapılan ve 2578 numara ile Yevmiye Defterine kayıtlı satış: "Gayrımenkul'ün 1/4 hissesini Ahmet oğlu Mehmet Nuri Topbaş'a satıp bedel-i ferağı İlyas'ın Varlık Vergisi'ne mahsuben Hocapaşa Tahsil şubesi veznesine 25/6/1943 tarih ... no'lu makbuzla yatırılmıştır." Bütün bu belgeler, halen Tapu Sicil Müdürlüklerinde gayrimenkullerin bireysel dosyalarında saklanmaktadır. Dolayısıyla Tapu Arşivleri servet transferinin boyutlarını anlamak için son derece yararlı bilgiler sunmaktadır.

3. Varlık Vergisi ödemenin çaresi olarak gayrimenkul satışları

Varlık Vergisi'nin tahsilatı sürecinde mükellefler önce ellerindeki nakti ortaya çıkarmışlar, daha sonra ev ve işyerlerindeki menkul malları satıp paraya çevirmişlerdir. Hacizlerin ve

TABLO 4
İSTANBUL'UN ALTI İLÇESİNDE VARLIK VERGİSİ İLE İLGİLİ SATIŞLAR

	Yapılan satış işlemlerinin sayısı	Toplam satış işlemlerinin oranı	Satılan gayrimenkullerin toplam değeri (TL)	Satılan gayrimenkullerin toplam değerine oranı	Satılan gayrimenkullerin ortalama değeri (TL)
Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlar	440	% 16	11.077.949	% 48.5	25.177
Diğer Satışlar	2302	% 84	11.744.632	% 51.5	5.101
TOPLAM	**2742**	**100%**	**22.822.581**	**% 100**	**8.323**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

Aşkale sevkiyatının başladığı 27 Ocak 1943 tarihinden itibaren ise, İstanbul'un her tarafında gayrimenkul satışlarının hızlandığını ve özellikle gayrimüslimlerin sahip oldukları ev, işyeri, apartman, arsa ve han satışlarında artış olduğunu Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde o dönemdeki günlük işlemlerin yazıldığı yevmiye defterlerini incelediğimizde gözlemledik.

1943 yılının ilk altı ayında, İstanbul'un altı ilçesinde toplam 2742 satış işlemi gerçekleştirilmiştir. Fakat o dönemde ülkemizde kat mülkiyeti kanunu olmadığı için satışların önemli bir kısmı "hisseli" satışlardır. Bu nedenle 2742 gayrimenkul içinde bazen bir ahşap evin 1/3 hissesi olabileceği gibi Beyoğlu, İstiklal Caddesinde tek parça bir apartman, han, fırın veya sinema da satılmış olabilir. Bunların sadece % 16'sı Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili satışlardır. Fakat Varlık Vergisi ile ilgili olarak satılan gayrimenkul ünitelerinin değerlerine baktığımızda bu oran % 48.5'e yükselmektedir. Dolayısıyla mükelleflerin Varlık Vergisi ödemek için elden çıkartmış oldukları gayrimenkuller, piyasa değeri olarak diğerlerinden kıymetlidir. Nitekim Tablo 4'te görüldüğü gibi, Varlık Vergisi ile doğrudan ilişkili satış işlemlerinde ortalama satış fiyatları 25.177 lira iken, diğer satışlarda el değiştiren gayrimenkullerin ortalama fiyatları 5.101 lira olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Defterdar

TABLO 5
VARLIK VERGİSİNİ ÖDEMEK İÇİN GAYRİMENKUL SATANLAR

	Satılan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Satışlara Oranı	Satılan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Yahudiler	4.404.820	% 39	151	29.170
Ermeniler	3.275.747	% 29	211	15.523
Rumlar	1.370.440	% 12	124	11.051
Azınlık şirketleri	1.110.375	% 10	4	—
Yabancılar	605.700	% 5	27	22.433
G ve M ortaklıkları	189.500	% 2	2	94.750
Diğer azınlıklar - Bulgar, Rus vs.	37.700	% 0.3	7	5.385
Müslümanlar	92.642	% 0.8	10	9.264
Ortakları Müslüman olan şirket	1.025	% 0.1	1	1.025
TOPLAM	**11.077.949**	**% 100**	**543**	**20.401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

Faik Ökte'nin anılarında, verginin tahsilat sürecinde İstanbul'da toplam 883 parça gayrimenkulün mezat yolu ile satılarak, toplam 2.695.999 TL elde edildiği belirtilmektedir (Ökte [1951]:233). Maliye bürokrasisinin müzayede yolu ile yaptığı satışlardaki gayrimenkullerin ortalama değeri ise 3.053 lira olmaktadır. Dikkat edilirse, maliyecilerin icra yolu ile yapmış oldukları satışlarda ortaya çıkan gayrimenkul değeri hayli düşük olmuş, bu yöntemle satılan gayrimenkuller genellikle "yok pahasına" gitmiştir (Bkz. Tablo 7).

Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivlerinde yaptığımız çalışma sırasında, 28 Aralık 1942 ile 30 Haziran 1943 tarihleri arasında gerçekleşen tüm satışları kaydettiğimizi yukarıda belirtmiştik. Aynı şekilde Varlık Vergisi'ni ödemek için gayrimenkul satan tarafların isim ve soyadlarından çıkarabildiğimiz kadarıyla gruplara ayırdık. İsimlerinden dinî ve etnik kökenlerini anlayamadığımız gayrimüslimlerle, sayısal açıdan çok fazla bir anlamı olmayan grupları da "diğer" kategorisi altında topladık. Dönme grubunu isimlerinden anlamak mümkün olmadığı için, onların büyük bir olasılıkla "Müslümanlar" içinde yer aldığını düşünüyoruz. Varlık Vergisi'ni ödemek amacıyla gayrimenkul satanların gruplar halinde dağılımı Tablo 5'te verilmiştir.

Varlık Vergisi'ni ödemek için gayrimenkul satanlara gruplar

açısından baktığımız zaman, en kıymetli gayrimenkullerin azınlıklar içinde Yahudi grubu tarafından satıldığını görüyoruz. Daha sonra Ermeniler ve Rumlar gelmektedir. Ayrıca azınlık şirketleri ile ilgili ortalama değeri bu tabloda bilinçli olarak hesaplamadık. Çünkü bir satışla bugün hâlen Beyoğlu'nda bulunan ve içinde Emek (eski ismi Melek), Rüya (eski ismi Sümer), İpek sinemaları, Serkldoryan (Büyük Kulüp), Baylan Pastahanesi gibi İstanbul'un kültürel ve sosyal haritasında çok önemli yeri olan binalar kompleksi Varlık Vergisi'ni ödemek amacıyla tek kalemde el değiştirmiştir.[11] Aynı şekilde İstanbul'un merkezi iş alanında (Eminönü, Sirkeci, Karaköy, Beyoğlu) bulunan bazı büyük iş hanları, mağaza ve apartman gibi gayrimenkullerin vergiyi ödemek için elden çıkarıldığını belirtmemiz gerekiyor.

TABLO 6
GAYRİMENKULLERİ SATIN ALAN GRUPLAR

	Satın Alınan Gayrimenkullerin Toplam Değeri TL	Toplam Alımlara Oranı	Satın Alınan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri TL
Müslüman Türkler	7.434.593	% 67.1	450	16.521
Müslüman Türklerin şirketleri	65.500	% 0.6	2	32.750
Ara Toplam		**% 67.7**		
KİT'ler, Milli Bankalar ve Milli Sigorta Şirketleri	1.693.584	% 15.3	23	73.634
İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü	1.624.530	% 14.7	11	147.684
Ara Toplam		**% 30**		
Ermeniler	109.867	% 1	24	4.577
Rumlar	82.900	%0.7	20	4.145
Yahudiler ve diğer Gayrimüslimler	66.975	% 0.6	13	5.151
TOPLAM	**11.077.949**	**% 100**	**543**	**20.401**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri.

11 "Serkldoryan binaları - Belediye binaların tapu senetlerini aldı" başlıklı haberin devamı şöyledir: "Varlık Vergisi'nden borçlu olan Türk Tiyatro Şirketinin satılığa çıkardığı Serkldoryan binaları belediye tarafından 1.100.000 liraya satın alınmıştır.... Serkldoryan binaları denilen ada, Serkldoryan Kulübünün bulunduğu bina ile bu binanın altında ve yanında birçok dükkanları ve ayrıca Melek ve İpek ve Sümer Sinemalarını ve bir matbaayı ihtiva etmektedir." *Tan*, 27 Şubat 1943.

Yukarıdaki tabloda satan tarafları verdiğimiz, 440 satış işlemi ile el değiştiren toplam 543 gayrimenkulun kimler tarafından satın alındığını ise, aşağıda Tablo 6'da izlemek mümkündür.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Varlık Vergisi'ni ödemek için satılan gayrimenkullerin % 67.7'sini Müslüman/Türk grubu satın almıştır. Ortalama değeri 16.521 lira olan bu gayrimenkullerin o yıllarda İstanbul'un en değerli gayrimenkulleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O dönemde iki katlı bir evin fiyatının yaklaşık 2.000.- TL olduğunu düşündüğümüzde bu durum daha net olarak karşımıza çıkmaktadır. Satılan gayrimenkullerin çok küçük bir bölümünü (değer açısından % 2.3) ise azınlık grupları tarafından satın alınmıştır. Bunlar genellikle pahalı bir binayı elden çıkarıp vergilerini ödedikten sonra, eğer ellerinde para kalmış ise, yeniden gayrimenkul alan kişilerdir.

Bu tabloda ortaya çıkan çarpıcı sonuç ise, Kamu İktisadi Teşekkülleri (Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.), Milli Bankalar (İş Bankası), Milli Sigorta Şirketleri (Umum Sigorta, Milli Reasürans), İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Umum Müdürlüğü gibi resmi ve yarı-resmi kuruluşların Varlık Vergisi dolayısıyla elden çıkarılan gayrimenkullerin en değerli olanlarını satın almış olmalarıdır. Değer açısından bakıldığında toplamın % 30'unun devlet kontrolündeki kuruluşlar tarafından satın alınması, Varlık Vergisi ile gerçekleştirilen servet transferinin diğer önemli bir boyutudur. Satın alınan binaların çoğu, günümüzün gökdelen/plazalarına benzer nitelikte olan ve o yılların şartlarına göre zenginlik ve ihtişamın mimari araçlarla sergilendiği binalardır.

Bu satışların İstanbul basınında veriliş biçimi de dönemin etnik milliyetçilik anlayışını yansıtması bakımından hayli ilginçtir. Örneğin, başta "Sahibinin Sesi" plak şirketi olmak üzere birçok kuruluşun sahibi olan ve AEG gibi bazı yabancı firmaların temsilciliğini yapan Vahram Gesaryan'a ait bina, Sümerbank tarafından satın alınmıştır. Bu haberi *Cumhuriyet* gazetesi şu şekilde vermektedir:

"Beyoğlu'ndaki Sahibinin Sesi binasının Sümerbank tarafından satın alınarak, Yerli Mallar Pazarları Beyoğlu şubesine tahsis olunduğunu memnuniyetle yazmıştık. Bu suretle güzel bir bina daha *millileştirilmiş* (!) olmaktadır."[12]

Burada "millileştirme" teriminin "devletleştirilme" anlamında kullanılmadığı açıktır. Bu küçük haber bağlamında bile, Kemalist milliyetçilik anlayışının en kritik noktası bir kez daha gündeme gelmektedir. Haberde vurgulanan "millileştirmeden" kasıt, artık bu binanın "biz"den birilerinin mülkiyetine geçerek "Türkleştirilmiş" olmasıdır. Bu yazının başında özetlemiş olduğumuz gibi, esasen ülkenin asli unsuru olan Müslüman/Türklerin dışında olarak tanımlanan ve "gayrı milli unsurlar" olarak algılanan azınlıklara ait binaların "devlet kuruluşları" tarafından satın alınması, sanki bir "fetih haberi" gibi okurlara ulaştırılmaktadır. Varlık Vergisi uygulaması sırasında bir tek bina konusunda ortaya konulan bu hassasiyet, özellikle azınlıkların ve yabancıların oturduğu ve de gösterişçi tüketim ve israfın sergilendiği bir bölge olan Beyoğlu'nun tamamen "Türkleştirilmesi" önerilerine kadar uzanmıştır. Örneğin, O günlerde *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanan Feridun Kandemir'in "Beyoğlu şebekesi Türk müteşebbisi nasıl boğar?" başlıklı yazı dizisi Türkleştirme siyasetinin ön şartı olan "mazlum Müslüman girişimci" ve "kendi cinsinden olanlarla dayanışma içindeki azınlık tüccarı" arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır:

"Cumhuriyetten evvelki Beyoğlu'nu gözlerinizin önüne getiriniz. Bir tanecik olsun sütbesüt Türk müessesine, mağaza ve dükkanına rasgelebilir miydiniz. İkide birde bizden olmayanların bayramları, yortuları münasebetiyle, baştanbaşa renk renk ecnebi bayraklarıyla bir yabancı memleket sokağına dönen bu caddede, mesela Hacı

12 *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1943. (Altını ben çizdim. AA) Bu bina halen Sümerbank Beyoğlu satış mağazası olarak kullanılmaktadır.

Bekir gibi yıllanmış Türk şöhretleri bile istese de uğraşsa çabalasa da yer bulamazdı, bulundurulmazdı."[13]

TABLO 7
ARALIK 1942-HAZİRAN 1943 ARASINDA SATILAN GAYRİMENKULLER

Satılan gayrimenkullerin cinsi	Varlık Vergisi ile doğrudan ilgili gayrimenkul satışları	Gayrimüslimlerin sattıkları gayrimenkuller	Müslüman/Türklerin sattıkları gayrimenkuller	Tahsilat sürecinde mezat yolu ile cebren satılan gayrimenkuller
Ev	207	560	1756	331
İşyeri / Dükkân	180	321	626	206
Apartman	110	196	289	80
Arsa	7	55	301	190
Depo	8	12	18	42
İş hanı	18	28	36	7
Fırın	1	3	7	5
Tarla	2	3	44	12
Fabrika	4	11	24	8
Sinema	3	3	5	-
Otel	1	4	6	-
Diğer	2	6	21	2
TOPLAM	**543**	**1202**	**3133**	**885**
Ortalama Değer	**20.401.- TL**	**14.159.- TL**	**7.410.- TL**	**3.051.- TL**

Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri ve (Ökte [1951]: 233).

Tablo 7 satılan gayrimenkullerin cinslerine göre dağılımından oluşmaktadır. Tapu kayıtlarına göre doğrudan Varlık Vergisi ile ilgili satışlarda en pahalı gayrimenkuller elden çıkarılmış, gayrimüslimlerin sattığı mallar ise değer açısından daha düşük olmakla birlikte Müslüman Türklerin sattıklarına nazaran daha pahalı olan gayrimenkullerdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi tahsilat sürecinde Maliye bürokrasisi tarafından satılan gayrimenkuller ise "yok pahasına" satılmıştır.

Satılan gayrimenkullerin cinslerine baktığımız zaman ev, işyeri ve apartman satışlarında belli bir yoğunlaşma olduğu açıktır. Ülkenin genel sanayileşme düzeyi açısından duruma

13 Yazıda bundan sonra Ayakkabıcı İsmail Kemal ile yapılmış olan röportaj yer alıyor. Bu röportajda İsmail Kemal Beyoğlu'nda dükkan açmak için çektiği zorluklar ve azınlıkların kendi işçilerini ayartarak İsmail Kemal'in işini baltalamak için gösterdiği çabalar anlatılmaktadır. *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1943.

bakıldığında, biriktirilen servetin şehirlerde ev, işyeri ve apartman gibi gayrimenkul yatırımlarına dönüşmüş olması doğal karşılanmalıdır.

4. Varlık Vergisi tahsilatında İstanbul basınının rolü:

Varlık Vergisi'nin tahsilatı sürecinde İstanbul basınının rolü hayli önemlidir. İstanbul basını verginin tahsilatı süresince bir yandan uygulamayı "ideolojik açıdan olumlama" ve Varlık Vergisi'nin meşruiyetini savunma işlevlerini yüklenirken, diğer yandan da tahsilat sürecinde günü gününe yatırılan Varlık Vergisi miktarı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca İstanbul basını Varlık Vergisi'nin piyasa üzerindeki verginin olumlu sonuçları hakkındaki haberleri her gün sistematik olarak yayımlar. Ayrıca bu haberler ile ilgili olarak başmakaleler yazılır. Örneğin, Asım Us'un *Vakit* gazetesinde yayımladığı başmakale buna iyi bir örnektir:

> "Varlık Vergisi'nin İstanbul'da ilânından henüz üç, dört gün geçmişken, evvelce 200'e satılan pirincin kilosu şimdi 100 kuruşa kadar düşmüştür. Perakende olarak bir hafta evvel 100 kuruşa satılan çekirdeksiz üzümün fiyatı 80 kuruşa inmiştir. Altının fiyatı iki hafta içinde üçte bir derecesinde eksilmiştir. Varlık Vergisi'nin hayırlı tesirini görmek için çılgınca bir hareketle yükselmekte olan eşya fiyatlarının bu suretle tersine dönmüş olmasına dikkat etmek kâfidir. Fiyatlardaki bu düşüklük hareketi durmayacak, bundan sonra devam edip gidecektir. Evvelce paralarını mala yatırıp gizli depolarda saklayanlar birer birer meydana çıkararak satışa arzetmeğe başlamışlardır."[14]

20 Ocak 1943 tarihinde Varlık Vergisi'nin ödeme süresi dolduktan sonra, Aşkale kafilelerinin toparlanması ve haciz sonucu satış yolu ile tahsilatın başlaması sürecinde basının

14 Asım Us, *Vakit*, 23 Aralık 1942.

katkısı daha net olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Hacizler ve satışlarla ilgili haberler bütün ayrıntıları ile İstanbul basınında yer almaktadır.[15] Örneğin hacizlerin başlaması üzerine tahsilatın artışı 22 Ocak 1943 günü *Tan* gazetesinde şöyle duyuruluyordu:

> "Haciz yolu ile tazyikin derhal tesiri görülmeye başlamıştı. [Aşkale'ye] Sevkiyat başlayınca artık tereddüde mahal kalmıyacak, devlet kararlarının şakaya gelmediğini anlamamak isteyenler, bu sefer yanıldıklarını anlayacaklardır."

Bazı gazeteler (örneğin *Tasvir-i Efkâr, Tan)* müzayede salonlarında satılacak eşyaların listesini "okurlarına hizmet olarak" yayınlıyorlardı.[16] Tahsilat sürecinin ilk rüzgarı dindikten sonra, İstanbul basının haberleri yerine Defterdarlığının verdiği resmi satış ilanları gazeteleri kaplamaya başlar. Verilen resmi ilanlarda gayrimenkuller, borçluların işyerlerindeki mal ve üretim araçları, ev ve büro eşyaları ile ayrıca mücevher gibi kişisel eşyaların önemli bir kısmını kapsıyordu.[17]

---

15 Örneğin hacizlerin başlaması üzerine tahsilatın artışı 22 Ocak 1943 günü *Tan* gazetesinde şöyle duyuruluyordu: "Haciz yolu ile tazyikin derhal tesiri görülmeye başlamıştı. [Aşkale'ye] Sevkiyat başlayınca artık tereddüde mahal kalmıyacak, devlet kararlarının şakaya gelmediğini anlamamak isteyenler, bu sefer yanıldıklarını anlayacaklardır."

16 "Bugün de birçok han, apartıman ve depolarda haczedilmiş eşya satışı yapılacaktır. Avukat Şekip Adut'un Taksim Palas'taki ev eşyası, Simon Kayserilliyan'ın Acara Sokak Ada Hanındaki dairesinde muhtelif ev eşyaları satılacaktır." *Tan*, 2 Şubat 1943.

17 Defterdarlığın verdiği resmi ilanlardan ikisini sunuyoruz: "- Samatya maliye şubesine vergi borcunu ödemeyen Vahan ve Mikail Zilciyan'ın, Sancaktar Hayrettin Mahallesi, İnekçi sokak 45-47 no'lu ticarethanesinde hacz edilen torna, makine, komple demir ve tahta kazanlar, zil imali için alât ve edevat ile 17 adet bando zili vesair bando levazımatı" *Tasvir-i Efkâr*, 3 Haziran 1943.
"Mercan maliye şubesine borçlu Hamparsum Erkman'ın Taksim'de Dağcılık Kulübünde teşhir edilmekte olan içerisi demir çapraz telli, üç çeyrek kuyruk, çift pedalı, Bludner marka konser piyanosu, taburası ve notalık etajeri ile 9/6/1943 tarihinde alenî müzayede ile satılacağından taliplerin satış günü mahal-i mezkürda bulunacak icra heyetine müracaat etmeleri ilan olunur." *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1943.

Varlık Vergisi Kanunu'nun belki de en acımasız uygulaması, vergi mükelleflerinin borçlarını ödemedikleri zaman, yakın aile fertlerinin sahip oldukları malları satarak mükelleflerin borcunu kapatma hak ve yetkisini devlete vermiş olmasıydı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi şöyleydi:

> "[Mükelleflerin] ikametgahlarında, gerek kendilerine ve gerek karı veya kocalarına veya kendileriyle birlikte oturan usul ve füruu [bir kimsenin anne-babası ve çocukları] ile kardeşlerine ait dükkan, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalathanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkul mallarla tapuda veya vergide bunlardan her biri namına kayıtlı olan gayrımenkul mallar bu kanun mucibince alınacak vergi ve zamların kanuni teminatı olup bu malların satılmasında Tahsili Emval Kanunu hükümleri tatbik olunur."[18]

Vergi mükellefinin birlikte oturduğu yakın akrabalarının malının mükellefin borcuna teminat gösterilerek satışına gidilmesi, ancak totaliter faşist rejimlerde söz konusu olabilirdi. Varlık Vergisi Kanunu'nun CHP parti grubunun gizli oturumundaki görüşmeleri sırasında bu madde gündeme gelmiş ve aslında daha geniş olan kapsamı bir parça daraltılarak -sadece dayı/amca malları metinden çıkarılarak!- kanunlaşmıştır.[19] Tahsilat sürecinin ilk başlarında, doğallıkla maliye bürokrasisi

---

18 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, *Düstur - Üçüncü Tertip*. s. 12

19 Faik Ahmet Barutçu o toplantının havasını ve bu maddenin konuşulma biçimini anılarında şöyle anlatıyor: "Kanunun bir de 14. maddesi üzerinde çok durulduğu. Bu madde yükümlünün borcuna karşı; bir arada oturan karı-koca, Ata-çocuk, kardeş, dayı ve amcanın mallarını da güvence olarak gösteriyordu. Uzun tartışmalardan sonra, karı koca, çocuk ve kardeş malları bırakılarak, diğerleri maddeden çıkartılmıştır ... Bu 14. madde konuşulurken, Başkan şunu söyledi:
- Kardeş malını çıkartmak doğru olur. Çünkü bu hukuk esasları ile çelişiyor.
Dayanamadım, şaka yollu:
- İlahi, Başkanım! Bu kanunun hangi maddeleri hukuk ilkeleri ile uyuşuyor ki... dedim.
Saracoğlu, kahkahayla:
- Maliye Vekili, dinliyor musun? Bak senin kanunun için ne diyorlar, dedi. Ve her yandan yükselen kahkahalar arasında bu maddenin ve kanunun görüşül-

mükelleflerin öncelikle kendi sahip oldukları malların icra ile satışına gitmiştir. Fakat 1943 yılının yaz aylarına gelindiği zaman, tahsilatı hızlandırmak amacıyla mükelleflerin eşleri, anne ve babalarına ait gayrimenkulların da satışına başlanmıştır. O günlerde, İstanbul Defterdarlığından gazetelere verilen resmi ilanlarda bu tip mezat duyurularına çok rastlanmaktadır.[20]

Varlık Vergisi uygulaması sırasında İstanbul basını vergi tahsilatı ile ilgili gelişmeleri çok yakından takip etmiş ve günlük tahsilat miktarlarını İstanbul Defterdarlığından alınan bilgiler doğrultusunda günü gününe vermiştir.[21] Bu arada Aşkale'ye giden kafilelerle ilgili haberlere de 1943 yılının Ocak ve Şubat aylarında son derece yoğun olarak, fakat bahar ve yaz aylarında ise biraz dağınık olarak rastlamak mümkündür. Basındaki bilgilerin derlenmesi sonucunda bu yazının başındaki kronoloji hazırlanmıştır.[22]

Basında Varlık Vergisi tahsilatı ile ilgili olarak çıkan bu sayısal bilgileri bir tabloda yanyana getirip, bu tabloyu grafik haline dönüştürdüğümüz zaman ilginç sonuçlar çıkmaktadır. İstanbul Varlık Vergisi tahsilatı ile ilgili olan Grafik 1'i incelediğimizde, 1943 yılının Ocak ayından aynı yılın Mart ayı başına kadar günlük tahsilatın 1.000.000.- TL'den aşağı düşmediğini ve Aşkale kafilelerinin ilk olarak toparlanmaya başladığı günlerde ise günlük tahsilatın 3.500.000.- TL civarında seyrettiği görülmektedir.

Aynı şekilde Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivlerindeki kayıtları günlük olarak topladığımız zaman, doğrudan Varlık Vergisi ile ilişkili olmadan

---

mesi sona erdi" (Barutçu, 1977:265).

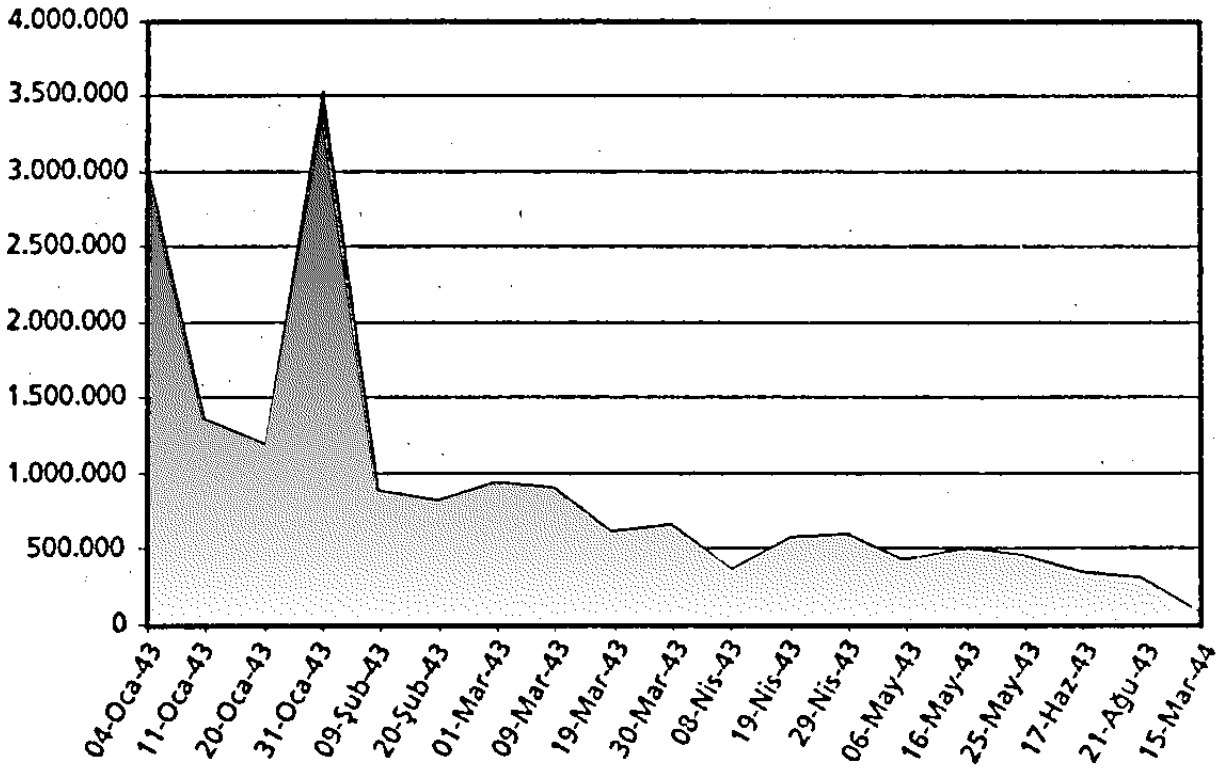
20 "Yenicami [Maliye] Şubesine borçlu Simentof Alyanak ve Moşe Alyanak'ın, Varlık Vergisi Kanunu mucibince, Simentof'un karısı Rebeka'nın mutasarrıfı olduğu yukarıda yazılı gayrimenkulün 1. 7. 1943 perşembe günü saat 14'de birinci müzayedesi, 12. 7. 1943 pazartesi günü saat 15'de kati ihalesi yapılacağından taliplerin pey akçelerini yatırarak ..." *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1943.

21 "Şehrimizde ödenen vergi 137 916 536 lirayı buldu." *Tan*, 9 Mart 1943.

22 Bu kronolojideki Aşkale kafileleri ile ilgili bilgilerin 1943 yılının yaz ayları için eksiksiz olduğunu söylemek hayli güçtür.

GRAFİK 1

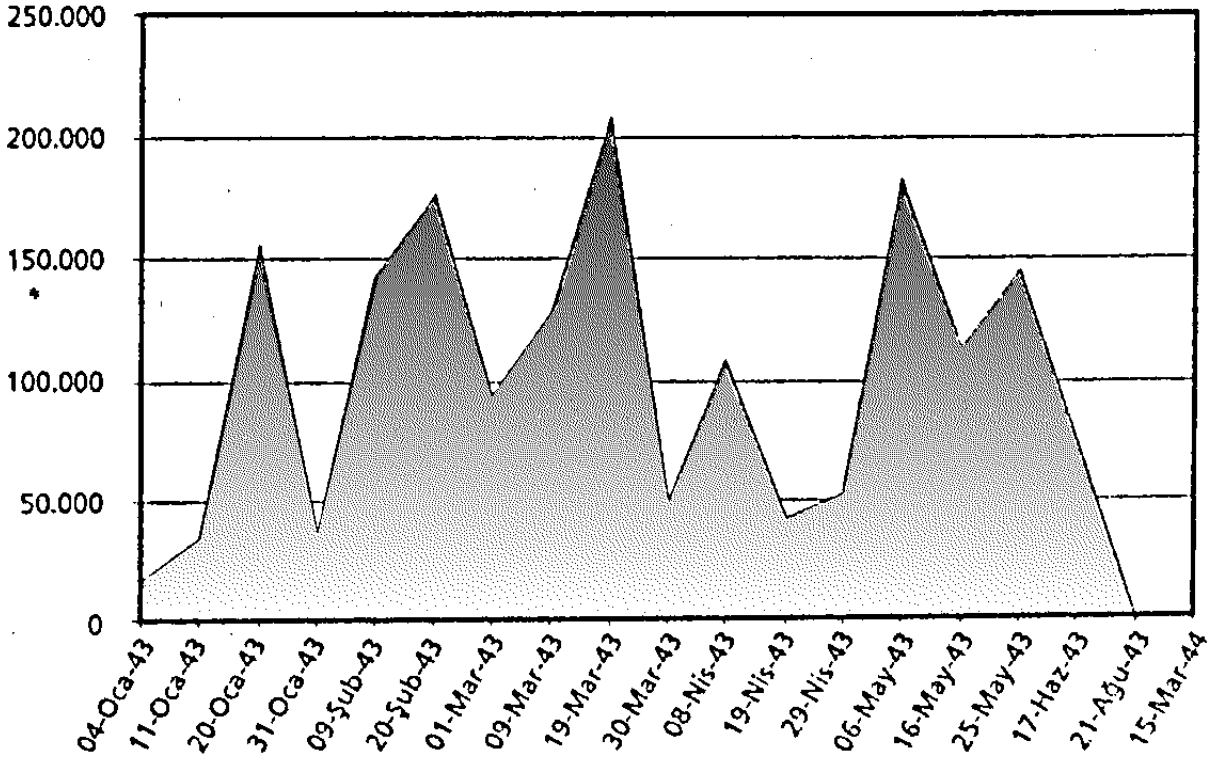
İSTANBUL VARLIK VERGİSİ TAHSİLATI GÜNLÜK ORTALAMA (TL)

gayrimüslimlerin yaptıkları satışları da bir grafik halinde göstermek mümkündür. Grafik 2'de Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde Gayrimüslimler tarafından yapılan satışların grafik dağılımı ortaya çıkmakta ve bir önceki grafik ile benzer eğilimleri ortaya koymaktadır.

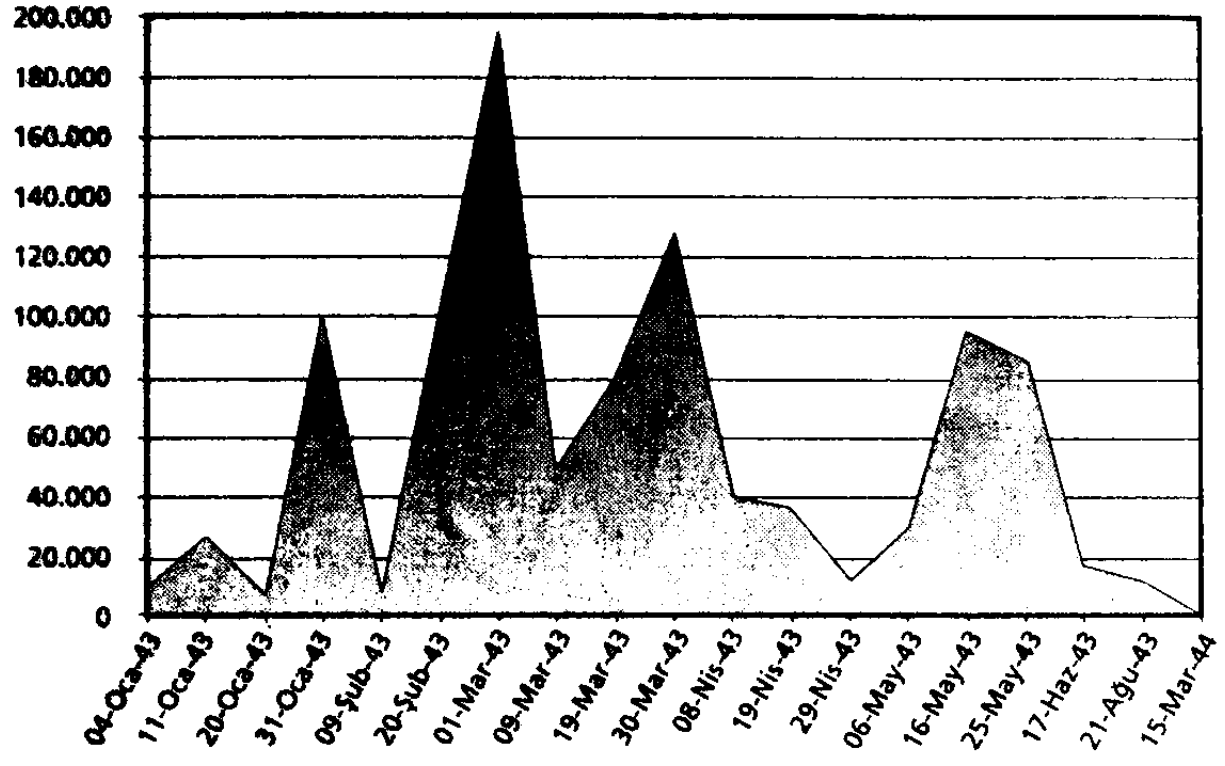
GRAFİK 2

GAYRİMÜSLİMLERİN MÜLK SATIŞLARI GÜNLÜK ORTALAMA (TL)

Grafik 3 ise, Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde doğrudan Varlık Vergisi ile ilgili olarak yapılan satışların günlük ortalamalarından kalkılarak hazırlanmıştır. Grafik 3'de açık olarak görüldüğü gibi, ilk kafilenin Aşkale'ye gidiş dönemi olan 20 Ocak ile 9 Şubat 1943 tarihleri arasında Varlık Vergisi ile ilgili satışlarda bir artış söz konusudur. Aynı şekilde, bir sonraki dönemde mükelleflerin Varlık Vergisi borçlarını ödemek için gayrimenkullerini satmaktan başka bir çarelerinin kalmadığını gördükleri noktada satışların en üst noktaya ulaştığını görüyoruz.

GRAFİK 3
DOĞRUDAN VARLIK VERGİSİ İLE İLGİLİ SATIŞLAR
GÜNLÜK ORTALAMA (TL)

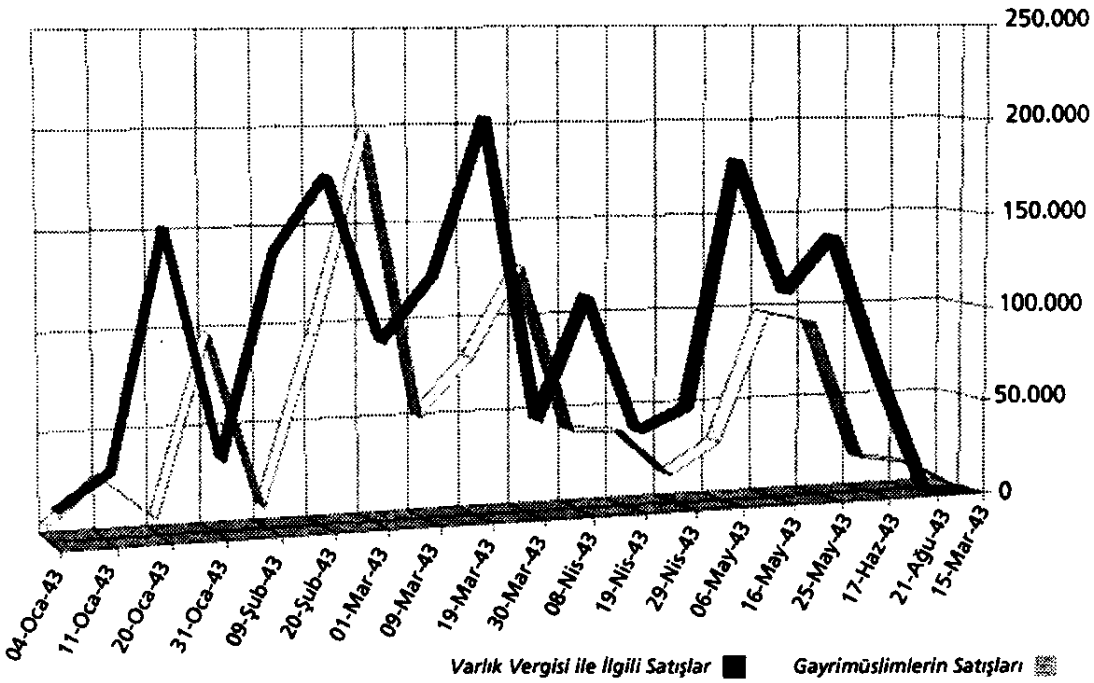
Tapu dairelerinde Varlık Vergisi ile ilgili satışlarda genellikle alıcı ile satıcı satılan gayrimenkulun bedelinin satıcının Varlık Vergisi borcunun kapatılması için kullanılmaktadır. Eminönü Tapu Dairesinde yapılan bir satışta, evli bir kadının eşinin vergi borcunu ödemek için sahip olduğu gayrimenkulü satış süreci resmi kayıtlara aşağıdaki gibi geçmiştir:

> "Satenik maliki bulunduğu ... gayrimenkulün tamamı 2000 TL bedel mukabilinde Mehmed oğlu Ali Cevad

Turgut'a satıp bedel-i ferağ olan 2000 lira üzerine 550 lira eklemek suretiyle kocasının Varlık Vergisi'ne mahsuben Yenicami Maliye Tahsil Şubesine 7/6/1943 tarih ve 536 513/829 no'lu makbuzla yatırıldığını ..."[23]

Son olarak Grafik 4'de ise, Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlüklerinde gayrimüslim vatandaşların yaptıkları satışlarla, aynı müdürlüklerde Varlık Vergisi ile yapılan doğrudan ilgili olan işlemler aynı grafik üzerinde gösterilmiştir. Bu işlemler, yukarıdaki örnekte olduğu gibi satış bedelinin doğrudan Maliye Tahsil Şubelerine ödenmiş olduğu işlemlerdir.

GRAFİK 4
GAYRİMÜSLİMLERİN SATIŞLARI VE VARLIK VERGİSİ İLE İLGİLİ SATIŞLAR

Tapu arşivlerindeki satışları bilgisayar ortamına geçirirken, örneğin Rum kökenli gayrimüslim Vasil malını Müslüman kökenli Ahmet'e sattığı zaman bu satışı "Gayrimüslimlerin gayrimenkul satışları" olarak gruplandırmıştık. Eğer bu satış, yukarıda izah ettiğimiz biçimde direkt olarak Varlık Vergisi ile ilişki-

23 Eminönü Tapu Sicil Müdürlüğü Arşivi, 7 Haziran 1943, Yevmiye no. 2331.

li ise, bu satışı "Varlık Vergisi ile ilgili satış" olarak gruplandırdık. Grafik 4'de ise, bu iki satışı üst üste koyarak sunmaya çalıştık. Grafik 4 dikkatle incelendiğinde, Varlık Vergisi ile ilgili satışlarla genel olarak Gayrimüslimlerin gayrimenkul satışları birbirini izlemektedir. Bu durum da yakın akrabaları arasında Varlık Vergisi mükellefi olan gayrimüslim vatandaşlarımızın yakın akrabalarının vergilerini ödemek amacıyla kendi gayrimenkullerini sattıklarını konusunda bize ipucu vermektedir. Nitekim Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesinde açıkça yazılmış olan ve vergi mükelleflerinin borçlarını ödemedikleri zaman, devletin yakın aile fertlerinin sahip oldukları malları satarak mükelleflerin borcunu kapatma hakkı, daha Maliye bürokrasisi tarafından kullanılmadan önce gayrimüslimlerin sattıkları mallarda gerçekleşmiş gibi görünmektedir.

5. Varlık Vergisi'nin toplumsal sonuçları:

1. 1943 yılı içinde azınlıklar bu vergiyi ödeyebilmek için esas olarak evlerini ve işyerlerini sattılar. Bir çoğunun iş hayatı sona erdi. Bu vergi ile piyasanın azınlıklardan arındırılması büyük ölçüde gerçekleşmiş oldu. Müslüman-Türk unsur piyasaya hemen girdi mi? Bu soruya verilecek cevap da pek olumlu değildir. Bunun için 1970'leri ve hatta 1980'leri beklemek gerekti. Varlık Vergisi'nin azınlık tüccarını piyasadan biçmesi sonucunda, Ankara yönetimi, kendi dizinin dibinden ayrılmayan ve kendisine her bakımdan güveneceği bir işadamı türünü yetiştirmeyi başardı. Uzun vadede İttihat ve Terakki'den beri ülkeyi yöneten aydın-asker-bürokrat kesime göbekten bağlı yeni bir işadamı türü yaratıldı.

2. Varlık Vergisi'nden sonra azınlıkların rejimle bütünleşme hayalleri ciddi bir darbe yemiş oldu. Birçok kişi daha sonraki olayların da katkısıyla Türkiye'den göç etti veya 1964'de olduğu gibi sınırdışı edildi. Örneğin, 1948'den sonra iki yıl içinde yaklaşık 33.000 Türk Yahudisi İsrail'e göç etti.[24]

---

24 Bu göçün ayrıntılı analizini ve Türk-İsrail ilişkileri içindeki stratejik konumu-

3. Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı bir politikayı uygulamış olmak, Nazi vahşetinin fiilen yargılandığı 1945-50 yılları arasında yönetimin 'Demokrasi cephesinde yer alma' çabalarını da olumsuz etkiledi. Bu yıllarda, Ankara yönetimi NATO üyeliği için can atarken veya düşük faizli dış kredi ararken Varlık Vergisi ayıbı hep gündeme geldi. Bu denli azınlık karşıtı bir politikayı uygulamış olmanın dış ilişkilerde yaratmış olduğu ayak bağları, Ankara yönetimini normal şartlarda kolayca kabul edilemeyecek bazı diyetleri ödemeye zorladı. Bu bağlamda, 1948 yılında kurulan İsrail devletini, ABD'nin tanımasının ardından hemen tanıyan ilk Müslüman ülke olma aceleciliğini başka türlü açıklamak hayli zordur. İsrail devletini hemen tanıyan Ankara yönetimi, belki de, Varlık Vergisi uygulamasının Türkiye hakkında batı aleminde yaratmış olduğu "Yahudi karşıtı" imajı silmeye çalışıyordu.

Amerikan Milli Arşivinde bulunan belgeler arasında, o yıllarda ülkemizde bulunan diplomatların Türkiye'den İsrail'e Yahudi göçü ile ilgili raporları bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan Amerikan Konsolosu E. C. Macy'nin raporuna göre Kasım 1948 tarihine kadar yaklaşık 2500 Türk Yahudisi vize ve pasaport almak üzere müracaat etmiştir. Macy birkaç ay içinde bu sayının 5000 yükseleceğini belirttikten sonra şunları söylemektedir:

> "Türk Yahudilerinin gidişi herhangi bir propaganda ile ilişkili değildir, daha çok 1942 yılında çıkan Varlık Vergisi ile zorlaşan ekonomik şartların sonucudur ... Birçok Yahudi geçen dört yıldan beri Türkiye'den ayrılmak için fırsat kolluyordu ve içinde yaşadığımız günlerde ortaya çıkan elverişli koşullardan faydalanmaya çalışıyorlar."[25]

---

nu ele alan çalışma için bkz. Ayhan Aktar ve Soli Özel, "Turkish Attitudes vis à vis the Zionist Project," *CEMOTI - Cahiers D'Études sur la Méditerrance Orientale et le Monde Turco-Iranien*. Bu çalışma, 2000 yılı içinde yayımlanacaktır.

25 İstanbul'daki ABD Konsolosu C.E. Macy'den Dışişleri Bakanı'na rapor. Bkz. Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1945 - 1949: Kasım 1948, 867, 4016/11-248.

4. Dış göç yolu ile Türkiye'yi terkedenler sadece Yahudiler değildir. 1927 ile 1955 arasında yapılan nüfus sayımlarının dinî gruplar açısında karşılaştırmalı incelenmesi, tüm gayrimüslim azınlıkların sayısında ciddi bir erozyon olduğunu göstermektedir.

TABLO 8
TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİM NÜFUSUN DAĞILIMI

Dinî gruplar	1927	1935	1945	1955
Müslümanlar	13.269.936	15.838.763	18.497.801	23.804.048
Katolikler	39.511	21.950	21.950	21.784
Ortodokslar	109.905	125.046	103.839	86.655
Protestanlar	6.658	8.486	5.213	8.952
Gregoryenler	-	44.526	60.260	60.071
Yahudiler	81.872	78.730	76.965	45.995
Diğer dinler	140.718	30.402	24.146	37.258
Gayrimüslimlerin toplamı	378.664	309.140	292.373	260.715
Gayrimüslimlerin nüfusa oranı	**2.78**	**1.98**	**1.56**	**1.08**

Kaynak: DİE, 1959 İstatistik Yıllığı.

Tabloda 1927 ile 1955 yılları arasında izlenen azalmanın daha sonraki yıllarda devam ettiğini, 6-7 Eylül 1955 Olayları ve 1964 Kararnamesi ile İstanbul Rumları'nın sınır dışı edilmesi gibi Türk dış politikasına endeksli gelişmeler sonucunda, nihayet Türkiye son zamanlarda yaygın olarak ifade edildiği gibi, "nüfusunun % 99.9'u Türk ve Müslüman" bir ülke haline gelmiştir. Nüfusun dinî kompozisyonunda ortaya çıkan, belki sayısal olarak çok küçük, fakat kültürel açıdan çok önemli bu gelişmeler sonucunda Osmanlı dünyasından Cumhuriyet yönetimine miras kalan ve merkezi otoritenin Cumhuriyet'in ilk yıllarında almış olduğu birçok kararda dolaylı olarak izi bulunan "gayrimüslim azınlıklar" fiilen sahneden silinmişlerdir.

Toplumsal Tarih, Eylül 1999, sayı 69.

Aktar, A. (1996a) "1934 Trakya Yahudi Olayları ve Türk Milliyetçiliği."

Aktar, A. (1996b) "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında 'Türkleştirme' Politikaları."

Aktar, A. (1996c) "Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?"

Aktar, A. (1996d) "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 - 1925," *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies.* Cilt 10, No. 1 - 2, 1996. s. 263-290

Aktar, A. ve Soli Özel, "Turkish Attitudes vis à vis the Zionist Project," *CEMOTI* - Cahiers D'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien. (Bu yazı 2000 yılı içinde yayımlanacak.)

Barutçu, F. A. (1977) *Siyasî Anılar 1939 - 1954.* Milliyet Yayınları, İstanbul.

Baydar, Ertuğrul (1978) *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri.* Ankara, 1978. s. 87

Ökte, F. [1951] *Varlık Vergisi Faciası.* Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkemizde uygulanmış olan Varlık Vergisi basit bir vergi kanunu uygulaması değildir. Tek Parti Dönemi'nde uygulanmış olan 'Türkleştirme' politikalarının bir parçasıdır. 'Türkleştirme' politikaları, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe, ticari hayattan devlet kadrolarında kimlerin çalışacağına kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin ve bunu benimseyen insan unsurunun egemenliğini güçlendirme çabasıdır. Ayhan Aktar, bu kitapta Tek Parti Dönemi'nde uygulanmış olan 'Türkleştirme' politikalarını ayrıntılı olarak ele alıyor ve bunların ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçlarını tartışıyor. Lozan'dan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi, İstanbul'daki gayri müslimlerin ekonomik hayattan silinmesi, 1934 yılında Trakya'daki Yahudilerin İstanbul'a yollanması ve Varlık Vergisi sırasında gerçekleşen servet transferinin boyutları gibi meseleler bu kitapta ele alınıyor.

İLETİŞİM 599
TARİH DİZİSİ 4

ISBN 975-470-779-0
9 789754 707793

İLETİŞİM AYHAN AKTAR VARLIK VERGİSİ VE 'TÜRKLEŞTİRME' POLİTİKALARI